

Ҳамдам Содиқов

АМИР ТЕМУР
ҲАЁТИДАГИ
ҒАРОЙИБОТЛАР

18500

БЭ 3158)4
С 75

ҲАМДАМ СОДИҚОВ

АМИР ТЕМУР ҲАЁТИДАГИ ҒАРОЙИБОТЛАР

Тарихий бадиалар

Қайта нашр

Чўлпон номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент – 2016

terDU ARM
398826

УЎК: 94(092)Темур
КБК 63.3(5Ў)4
С 75

Тақризчи

Маҳкам Маҳмудов – шарқшунос, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси аъзоси

Масъул муҳаррир

Фахриддин Ашрафхўжаев – «Амир Темур ўтган йўллар бўйлаб» халқаро илмий экспедиция аъзоси

Буюк тарихий шахс – Амир Темур ҳақида жуда кўп тарихий ва бадиий асарлар ёзилган.

Ушбу тарихий бадиалардан иборат китоб Соҳибқирон ҳаётидаги гаройиб воқеалар, унинг тақдири ва ҳаётига оид илоҳий ҳодисалар донишманд ва кароматли устоз-пирлар ҳақидадир. Мислсиз ҳарбий саркарда, истеъдодли давлат арбоби, узоқни кўра олган зийрак сиёсатчи ва адолатли донишманд ҳукмрон қиёфаси кенг китобхонлар оммасини албатта қизиқтиради.

Мазкур асарнинг биринчи нашри китобхонларда катта таассурот қолдирганди. Сизга тақдим этилаётган иккинчи нашри муаллиф томонидан қайта кўриб чиқилиб, янада қўшимчалар билан тўлдирилди.

© Содяқов Ҳ., 2015

© «ART FLEX» нашриёти, 2015

© Чўлпон номидаги НМИУ, 2016

ISBN 978-9943-05-781-4

ЮЛДУЗ ШУЪЛАЛАРИ

Тарихдаги улуғ зотларни маҳобатли тоғ чўққиларига ўхшатиш мумкин. Чўққининг салобати кўз олдимизда доимо намоён бўлиб тургани билан унинг бағрида ва атрофида қанчадан-қанча сиру синоатлар бор. Унинг ҳудудида қўрқинчли ғорлар ва чечакзор адирлар, турфа жонзотлар, сайроқи қушлар мавжуддир. Тарихдаги улуғ зотлар Баҳри Уммонда кезиб юрган баҳайбат кемаларга ҳам ўхшайди. Бир қараганингизда бу кема кўзингизга яхлит ташлангани билан унинг ичида ва каюталарида қанчадан-қанча тилсимли ҳодисалар юз беради. Ва бу кеманинг изидан мавжланган из қолади. Бу из ҳатто фазодан боққанда ҳам яққол кўзга ташланиши мумкин.

Биз буюк Соҳибқирон бобомиз Амир Темур ҳазратларини дунёда неки энг кучли, энг жозибали, энг маҳобатли бўлса ўшаларга қиёслашимиз мумкин. Бу улуғ зотнинг ҳаёти ва фаолияти, жўнроқ айтганда, таржимаи ҳоли бизга маълум бўлса-да, бироқ биз эслатган чўққи ёхуд улкан кема янглиғ, бу муҳташам сиймонинг номи билан боғлиқ биз билмаган, эшитмаган ривоятлар, ҳикоятлар ер юзи бўйлаб кезиб юрибди. Одамзоднинг ҳар бир авлоди ёхуд ҳар бир халқ Соҳибқирон ҳақида ўз тасаввурига эга бўлишга интилади ҳамда қўл етмас бу юлдуз ҳақида афсоналар ҳам тўқий бошлайдилар. Чунончи, Амир Темурнинг Хизр бува билан учрашгани ва ундан тегишли тавсиялар олгани, доимо пайгамбаримиз иноятларида бўлгани хусусида кўп ривоятлар бор. Амир Темур Ҳиндистон қишлоқлари-

дан бирида тўхтаганда ўша қишлоқ оқсоқоли унга мўъжиза кўрсатади: очик ҳавода ёмғир ёғдиради. Темур бунинг сирини сўраганда у узоқ аждодлари олис бир сайёрадан келгани ва Ҳиндистонда ерлашиб кетганини гапиради. Оқсоқол Темур саволига савол билан жавоб қилади:

— Сиз қай тариқа ва қандай қилиб Ҳофизи Қуръон бўлдингиз? Минг йил аввал араб қавмини ҳеч ким билмаган. Пайғамбаримиз дунёга келди-ю, уларни дунё таниди. Икки аср илгари мўғул кимлигини башарият билмади. Чингизхон келди-ю дунё титради. Юз йил аввал Кеш ва Самарқанд кўҳна шаҳарлар бўлса ҳам, уларнинг довуғи оламшумул бўлмаган. Сиз салтанатга келдингиз-у уларнинг номи оламга кетди. Араблар ҳам, мўғуллар ҳам тарих саҳнасидан тушиб кетди. Бирор асрдан сўнг уларни ҳеч ким танимайдиган бўлади. Аммо Сиз, Соҳибқирон юдузи сира сўнмайди, салтанатингиз шарафи асрдан асрга кўчаверади. Чунки Сиз биз каби самовият олами билан боғлангансиз.

Форсда, Гуржистонда, Русда, Европада ва бошқа ўлкаларда Темур билан боғлиқ кўп ривоятлар, афсонавий мўъжизалар ҳақида гап боради. Бу воқеалар бўлиб ўтганми ё йўқми номаълум. Бироқ буларнинг моҳияти Соҳибқирон ҳақида мантиқан тўғри таассурот уйғотиши мумкин. Айни чоғда ушбу ҳикоятларда уни тўқиб чиқарганларнинг аҳвол-руҳияси намоён бўлиб туради.

Тарихимизнинг зукко билимдони ва синчков изқувари Ҳамдам Содиқов узоқ йиллардан буён миллатимизнинг улуғ намояндалари ҳақида ҳам илмий, ҳам бадий рисоалар ёзиб келмоқда. «Амир Темур ҳаётидаги фаройиботлар» китоби унинг кўп йиллик изланишлари самараси бўлиб, унда Соҳибқирон тақдиридаги сирли воқеалар ва турли ривоятлар қаламга олинган.

Ҳазрат Соҳибқироннинг серқирра фаолияти ҳали кўп тадқиқотларга асос бўлади. Бу улуғ зотнинг шахсияти, хатти-ҳаракатлари, феълу атвори, албатта, ҳар кимни қизиқтиради. Балки халқ орасидаги ғаройиб ҳикоятлар ҳам ўша қизиқиш ила туғилгандир. Ахир жўн одам ҳақида латифа ҳам тўқишмайди-ку!

Буюк Темурга, Мовароуннаҳр осмони порлоқ юлдузига эҳтиромимиз миллатимизга, улуғ тарихимизга эҳтиромимиздир. Диққатингизга ҳавола этилаётган ушбу китобда ўша порлоқ юлдузнинг ўчмас шўлалари чақнаб турибди.

Абдулла Орипов,

Ўзбекистон Қаҳрамони, Халқ шоири

2006 йил 24 май

МУҚАДДИМА

Лашкар сафини ёриб ўтган Шоҳ Мансур Музаффарий сара суворилари билан тўғри Амир Темур қароргоҳи томон от қўйди.

Барлос беклари дарҳол Соҳибқирон ҳимоясига ташландилар. Лекин Шоҳ Мансур йўлида дуч келганини йиқитиб, Темур билан тўқнаш келди.

Пайгамбар ёшидаги Соҳибқирон қиличи навқирон ёшдаги рақибни шамширига урилди.

Кўзлари қонга тўлган, бутун жуссасидан куч ва қувват ёғилиб турган Шоҳ Мансур ҳамласи даҳшатли эди. Оғир Исфахон қиличи Темурнинг дубулғасига урилди. Бир зум гангиб қолган Соҳибқирон жавоб зарбига улгуролмай қилич яна бошига тушди.

— Мансур! Тенгинг билан олиш! — Кимнингдир янгроқ хитобидан Мансур беихтиёр сесканиб аланглади.

— Болагинам!

Бу Темурбек хитоби эди. Шоҳ Мансур томон елдек учиб келган Шоҳрух Мирзо Соҳибқироннинг 17 ёшли фарзанди эди. Художўй, беш вақт намозни сира қилмайдиган, қилич ўрнига кўпроқ қўлида Қуръон ушлаб муталаа қилишни афзал кўрувчи тақводор Шоҳрух бутун умрини жангу жадалда ўтказган тажрибали ва жангари форс ҳукмдори Шоҳ Мансурга рўпара келди-я!

Олишув чиндан ҳам қаттиқ ва беаёв борарди.

Ёшлик ёшлик билан жанг қиляпти. Мансур арслон бўлса, Шоҳрух мисоли шер эди.

Соҳибқирон илтижо билан нималарнидир ўзича шивирларди. У ўғли учун ғойибдан мадад тиларди.

Шу кунгача доимо уни қўлаб келган Парвардигор
наҳот ундан юз ўтирса?

Мовароуннаҳр қўшини тезда ўзини ўнглаб, форс
сувориларини қуршов ҳалқасига олди. Ёш шаҳзо-
данинг фидокорлиги уларни ғоят руҳлантириб юбор-
ган эди. Шоҳ Мансур эса бутун ғазабини шаҳзода-
га қаратиб, зўр бериб ҳамла қиларди.

Соҳибқироннинг қилич дастасини ушлаган қўли
қаттиқ қисилди. У ўғли жуда тажрибали ва маккор
қиличбозга дуч келганидан ғоят хавотирда эди. Йўқ,
Шоҳрух ҳам анойи эмас, зўр устозлар сабоғини ол-
ган йигит. Аммо у жангга ишқибоз эмас. Шунинг
учун Темур уни бошқа ўғил ва набиралари орасида
унча хушламас эди.

Қарангки, мана шу художўй ўғли унинг жонига
ора кириб, ҳаётини сақлаб қолди. Бунинг учун ҳозир
жонини фидо этмоқда. Кекса саркарда қалбида фар-
зандидан ифтихор ва ўзидан ўкинч туйғулари туғён
урди. Жигарбанди, пушти камари, кенжатоий унинг
ҳаётигина эмас, балки бутун салтанат тақдири учун
ҳам жонини гаровга қўйди. Шоҳ Мансурнинг кучли
зарбидан Шоҳрух эгарда чайқалиб кетди. Ваҳшиё-
на қийқириб Мансур қиличини баланд кўтарди.

— Болагинам! — Соҳибқироннинг — отанинг
қалбидан юлқинган фарёди бутун жанггоҳда кучли
акс-садо берди.

Шу вақт кутилмаган воқеа юз берди. Чехрасига
қараганда араб, найза билан қуролланган бир отлиқ
югуриб келиб:

— Аллоҳумма ансур Темурхон! — дея баралла
қичқирди. Шоҳ Мансур бу қичқириқдан қўрқиб,
хушидан кетди ва отидан йиқилиб тушди. Шоҳрух
уни кўтариб отига ўтқазиб олиб кетди. «Ё Аллоҳ,
Темурга зафар ато эт!» дея қичқирган отлиқ эса
қаергадир ғойиб бўлди.

Бу Амир Темур ҳаётидаги биринчи ғаройибот
эмас эди.

ҒАРОЙИБ ТУШ

Такина бегим ой-куни яқинлашган ўша эрта баҳорнинг намхуш кунда Амир Тарағай Баҳодир дўстлари даврасида ишқомда суҳбат қурди.

Амир ниҳоятда ҳаяжонга тушган эди. Баҳодирлар уни ҳеч қачон бундай аҳволда кўришмаган. Узоқ йиллар давомида неча-неча даҳшатли жангларда ҳам, офир дақиқаларда ҳам у бундай аҳволга тушмаган. Қуролдош дўстлари ҳайрон. Амирга не бўлди? Наҳот у фарзанд кўраётган хотинига шунча ачиниб бундай куйиб-пишса?

Тарағай дўстлари саволини тушунгандай ниҳоят сўз қотди:

— Биродарлар! Ажабланманг. Бугун-эрта сизларни ҳайратга солган жумбоққа жавоб бераман.

Супада ўтирган баҳодирлар унга далда бера бошлашди:

— Қизми, ўғилми — бари фарзанд. Амирзода бўлишади.

— Эсон-омон қутулади.

Тарағай дам қизариб, дам бўзариб, ўзича нималарнидир пичирлайди. Дуо ўқимокда.

— Амир, амир! Суюнчи, суюнчи!

Доя хотинлардан бири ҳаллослаганча амирга яқинлашди.

— Нима, нима? — довдираб сўз қотди амир. Кўзларида қувонч, ҳайрат ва қўрқув.

— Қизми ё ўғил! — бақириб юборишди сабрлари чидамаган баҳодирлар.

— Ўғил, ўғил! — шодон хитоб қилди доя.

— Ўғил!!! — хурсанд қийқириб ўринларидан туриб кетишди баҳодирлар.

— Наҳотки? — амирнинг кўзларида фавқулодда шодлик ўти чақнади.

Бир ҳовуч тилла тангалар доя хотиннинг бошига сочилди.

— Азизларим! Энди баралла айтаман дилимдаги сиримни. Кароматгўй шайхимиз Шамсуддин Кулолнинг башорати ўнгидан келди.

— Қандай каромат? — қизиқсиниб сўрашди баҳодирлар.

— Аввал томоқларингизни ҳўллаб олинглар, — деди эшилиб кетган амир.

Хизматкор келтирган патнисдаги ўрдак шаклидаги қимиз идишни қўлга олган амир заранг косаларни тўлдирди. Ўртага ташланган бир халта қурт баҳодирлар учун эрмак бўлди.

— Катта базм олдидан буниси хамир учидан патири, биродарларим.

Баҳодирлар қизишиб олганларидан сўнг амир косасига қўл ҳам теккизмай сўзида давом этди:

— Бир йилча муқаддам ғалати туш кўриб уйғониб кетдим. Қизиқ туш. Яланглиқда турган эмишман. Арабга ўхшаш хушсурат йигит қўлида қилич билан олдимда пайдо бўлди. Менга яқинлашиб пўлат қилични узатди. «Қуёшга қараб силкит!» дея қичқирди. Индамай айтганини бажардим. Қилич ёғдусида бутун олам ёришиб кетса бўладими? Борлиқни мағрибдан машриққача кўрдим. Ажойиб ўлкаларни. Узоқ вақт хаёл суриб юрдим. Кейин шайх дўстимизнинг олдига бориб тушим таъбирини сўрадим. Кароматли дўстимиз мен яқинда ўғил кўришим ва у бутун дунёнинг фотиҳи бўлишини айтди. Бутун мен агар ўғил кўрсам, чиндан ҳам шайх башорати амалга ошади, қиз бўлса у ёлғон, деб дилимдан ўтказган эдим. Иншоолло, шайх Шамсуддин каро-

мати чиндан ҳам Парвардигори олам инояти экан.
Худога шукр!

— Боракалло!

— Фаришта омин дебди!

Амир Тарағай бахтиёр ҳолда сафдошларига боқди. Ўзи майни лабига ҳам теккизмаган ҳолда дўстларига тўлатиб-тўлатиб қуяди. Баҳодирлар қизишиб, хурсанд ҳолда табрик устига табрик ёғдиришади.

Шундай қилиб ҳижрий 736 йил 25 шаъбон — сешанба куни — милодий 1336 йил 9 апрелда Шаҳрисабз яқинида Хожа Илғор қишлоғида барлос беги Амир Тарағай оиласида фарзанд дунёга келди. Уни қирқ кун давомида намақоб сувда чўмилтириб, баданини ёғ билан муолажа қилишди. Бола баҳодирдек улғайсин дея энага-ю мураббийлар астойдил парваришни бошлашди.

Ташқарида боғ-роғлару экинзорларга туташ қўрғончада эса базм наволари янграб турди. Амир Тарағай меҳмондўстлик дарвозасини кенг очиб, қўйқўзилар сўйди. Қўрғончада аҳил яшовчи баҳодирлар оилаларидан ташқари ўтган-кетган йўловчилар ҳам дастурхонга таклиф қилинди. Қирқ кечаю кундуз эл-юртга ош-нон берган амир чиндан ҳам бағрини кенг очган эди.

Кеш (Шаҳрисабз) аҳолиси ўртасида ўзининг жасурлиги, саховати ва художўйлиги билан обрў қозонган Амир Тарағай аслзодаларга ҳам, оддий деҳқон ва ҳунармандларга ҳам бирдек муомалада бўлгани, айниқса шайх, дарвеш, қаландарлар билан яқинлиги туфайли унинг қўрғончасига қадамранжида қилганлар ҳам беҳисоб эди. Меҳмон келар эшиқдан, ризқи келар тешиқдан деганларидек, табрикка келганларнинг кўпчилигининг қўллари қуруқ эмас. Ўнлаб қўй, молларни олиб келишаётган зиёратчилар жой-жойларига ўтқазилади. Шўрва, кабоб ва

паловнинг ёқимли ҳидлари атрофдаги одамларни беихтиёр қўрғонча тарафга етаклайди. Бундай зиёфат турмушда камдан кам учрайди.

Кеп қолинг, Тархон Тарағай хонадонига!

Камбағаллар, гадойлар, дарвешларга ўша кун байрам бўлди.

Босқинчи мўғуллар ҳукмронлиги остида далалари қуриган, чорваларидан ажраган, ариқлари кўмилиб хонавайрон бўлганлар умуман харобага айланган Мовароуннаҳрда кўп. Мўғул хонлари-ю хонзодалар ўзаро урушида экинзорлар топталади, ҳунармандлар, тижорат аҳли таланади, хотин-қизлар зўрланади. Бозорлар нотинч, нарх-наво осмонда. Ҳамма ерда тақчиллик. Тартиб-интизом деган нарсанинг ўзи йўқ. Ҳеч кимнинг ҳаёти қонун томонидан ҳимояда эмас, зотан қонуннинг ўзи ҳам йўқ. Қачонлардир гуллаб-яшнаган ўлкада кўҳна тарихдан фақат мусулмончилик қолган. Шунисига ҳам шукр!

Тўп-тўп одамлар орасида савдогарлар, карвонбошилар ҳам кўзга ташланади. Амир Тарағай ва унинг баҳодирлари кўпинча Кеш атрофидан ўтувчи савдо карвонларини ҳимоя қилишади. Қуроли соқчилик вазифасини бажариб туришади. Йўллар хатарли, лекин Амир Тарағай карвонни қўриқласа унга ҳар қандай қароқчи ҳам, шу жумладан, мўғул зўравонлари ҳам ҳужум қилишга ҳайиқади.

Бутун ёшлигини хонлар қўшинида ўтказиб, беҳисоб жангларда ўзини кўрсатган Тарағай кўп ярадор бўлганидан истеъфога чиққан ва хизматга яраша тархон ёрлигини олган. Солиқлардан озод қилинган ва каттагина имтиёзларга эга бўлган тархон ўзи каби жангларда умрини ўтказган биродарлари билан ўзига инъом этилган катта ер-сувли қўрғончада яшайди. Аҳил оиладек бирга яшовчи бу баҳодирлар жамоасини бутун воҳа танийди. Зотан Шаҳрисабз

вилояти ҳокими Ҳожи барлос эса Тарағайнинг ука-сидир.

Қўрғончада зиёфат кетига зиёфат уланди. Ҳам-манинг қорни тўйиб, дастурхонларда гўдак шаъни-га дуолар ўқилди.

БОЛАЛИК САБОҚЛАРИ

Ташқарида қор гупиллаб ёғмоқда. Ичкарида эса иссиқ сандал атрофида баҳодирлар ўтиришибди. Ўртада қуруқ мевалар тортилган патнис. Сандалнинг бир четида кўрпага оёқларини суққанича болакай ёстиққа ёнбошлаган. Ёнида эса сўзга чечан энага. Барча шу аёл оғзига қараган. У дoston-ривоятлар сўзлайди. Аждодлар мардлиги ва жасоратидан баҳс этувчи қаҳрамонлик дostonларини айтади.

Болакайнинг кўзлари катта очилиб, сеҳрли эртаклар олами уни ўз бағрига олади. Афсонавий Рустам, доно Зол, золим Заҳҳок, сахийликда тенги йўқ Ҳотам Той ҳақидаги ривоятлар, Искандар Зулқарнайн юришлари унинг тасаввурида ўзга дунёни очади.

Болакайга, айниқса, «Ур тўқмоқ» эртаги ёқишини энагаси яхши билади. Бу эртак катталарнинг ҳам диққатини жалб этиши унга аён. Шунинг учун энага ҳар гал бу эртакка янги-янги тасвирлар қўшади.

— Бир бор экан, бир йўқ экан, жуда қадим замонда бир камбағал бева яшар экан. Кўз очиб кўргани бир боласи экан. Тўқиган калавасини бозорда сотиб тирикчилик қилар экан. Иттифоқо, бир куни у калавани боласига бериб, бозорга юборибди. Бола калавани сотиб, энди унга нон олиш учун йўл олганда қизиқ томошага дуч келибди. Бир тўда бола-

лар калтаклар билан кичик илонни уришмоқда. Боланинг раҳми келиб, болаларни инсофга чақирибди. Йўлингдан қолма, дейишибди улар. Шунда бола пул чиқарган экан, дарров илонни унга тутқазибди.

— Пул бўлса чангалда шўрва, — гап ташлайди аллаким.

— Отанг ҳам пул, онанг ҳам, — дейди яна кимдир.

Болакай эса эртак бўлинганидан гаши келиб, қандайдир пул тўғрисида гапирган баҳодирга ижирганиб тикилади.

— Шундай қилиб, бола илонни қўйнига солганча уйига хомуш қайтибди. Улар энди бугун нима ейди? Онаси нима деркин?

Шундай хаёллар билан уйига келганини ҳам сезмай қолибди. Воқеани эшитган онасининг жаҳли чунонам чиқибдики, у боласини ҳам, илонни ҳам ўқлов билан уриб, уйдан ҳайдабди. Бола йиғлаб-йиғлаб илонни ёнига солганча боши оққан томонга кетибди.

Бу чўпчакни кўп эшитишган бўлса ҳам баҳодирлар ҳар гал энаганинг илҳом ила бой тасавури остида гавдаланган эртак оламига сеҳрланиб ўтиришади. Айниқса, болакай кўзларини катта очиб, энага оғзига қарайди.

— Боланинг қорни очиб чуқур ютинибди. «Қорнинг очдими?» — одам тилида гапирибди илон. Кейин оғзидан олтин танга чиқарибди. Бола эса бу тангага бозордан кўнгли тусаган нарсаларни олиб, илон олдига қайтибди. Қорни тўйган бола илон билан унинг отаси Илоншоҳ қароргоҳига жўнабди.

— Отам мукофот учун таклиф қилган нарсаларни олма, — дебди илон болага, — сен ундан фақат «Ур тўқмоқ»ни сўра.

Бола Илоншоҳ олдига келганда шундай қилибди.

Эртакнинг шу жойи келганда баҳодирлар юзларида зўр қизиқиш кўринарди. Қани энди «Ур тўқмоқ» уларда бўлса! Ҳар ким бу хусусда ўз фикрини айтарди. Мўғуллар асоратида эзилган Мовароуннаҳр халқи учун «Ур тўқмоқ» ҳозир қандоқ зарур!

— Бола сеҳрли тўқмоқ билан шайтонни калтаклаб, ундан «Очил дастурхон»ни, «Қайнар хумча»ни олибди. Жуда бойиб, онаси билан фаровон яшай бошлашибди. «Ур тўқмоқ» билан бола ҳеч кимдан қўрқмайдиган бўлиб қолибди.

— Бўлмасам-чи, — завқи ошиб луқма ташлайди юзида катта чандиқ бўлган Ислом баҳодир. — Шундай қуроли бўлган одамга ким ҳам бас келади?

— Бир куни ҳасадгўйлар улғайиб қолган боланинг уйини тунашмоқчи бўлишибди. Ўспирин бўлиб қолган бола «Ур тўқмоқ»ни ёрдамга чақирибди. Обдан калтакланган ҳасадгўйлар хонга арз қилишибди.

— Хон ким? — сўрайди ажабланиб болакай. Баҳодирлар бир-бирларига маънодор боқишади.

— Ҳали кўрасен уни, ўғлим, — дейди хаёлга чўмиб ўтирган амир Тарағай, — мен сени хон саройига олиб борамен. Сен ахир тархонсен. Унинг паловини ейишинг лозим.

Баҳодирлар эҳтиром ила болакайга қарашади. Ҳамманинг эсида шайх каромати. Бу бола келгусида бутун дунёни забт этадиган баҳодир бўлади. Жасоратга чорловчи эртагу ривоятлар бекорга айтилмапти. Амир Тарағай Искандар Зулқарнайнинг устози Арасту бўлганини гапириб, уларга ўғлининг устози бўлишларини уқтирган эди. Сиз, жангу жадалларда пишган баҳодирлар Арастудан ҳам зўр тарбия берасизлар, деб уларни қувонтирган эди.

Ҳасадгўйлар тухматига учган хон ўспиринни ушлашга фармон бериб, ясовулларини юборибди.

Энага чуқур энтикиб, тингловчиларга қараб қўйди.

— Қуруқ тухмат балосидан асрасин!

— Хон ҳам шунча лақма бўладими?

Болакай бу луқмаларни тинглаб ўйга чўмади. Демак, дунёда тухмат дегани бор. Ундан қўрқиш керак. Хон эса адолатли бўлмоғи лозим.

— Ясовулар шовқин-сурон билан ўспирин уйига бостириб келишибди. Аммо «Ур тўқмоқ»дан калтак еб зўрға қочиб қолишибди. Бундан хабардор хон лашкари билан келибди. «Ур тўқмоқ» эса хонни ҳам, лашкарини ҳам дўппослаб ўлдирибди. Золим хондан қутулган халқ қувончидан ўспиринни ҳукмдор қилиб тахтга кўтаришибди. Шундай қилиб, бева хотин ва ўғли мурод-мақсадларига етишибди. Улар ўтган кунларини унутмай ҳар куни бева-бечораларга, камбағалларга хайр-эҳсон улашар эканлар.

Эртақ хотимасида барча хаёлга чўмади. Иссиқ сандал оромга чорлаб, киприкларга мудроқ солса ҳам, болакайда баҳодирларнинг саргузаштларини эшитиш иштиёқи устун келади.

Заранг косаларда айланган бўза дил қулфини очади. Баҳодирлар эртақдан ўз хулосаларини ўзларича чиқаришади. Дунё зўравонники! Куч кучни енгади. Ҳамма гап «Ур тўқмоқ» каби қудратли кучга эга бўлишда! Аммо ўша «Ур тўқмоқ»ни қаердан топса бўлади? Илонлар одам тилида гаплашадиган замонлар ўтиб кетган.

— Амаки, сизни ҳам «Ур тўқмоқ» урганми? — бехосдан сўрайди болакай косани ҳузур ила бўшатиб, туршак кавшаётган чандиқ юзли Ислом баҳодирдан. Бир зум даврага чўккан сукунатни баҳодирларнинг баланд қаҳқаҳаси бузади.

— Йўқ, ўғлим. Бу мўғул юзбошиси қиличининг Исломга ёдгорлиги, — дейди Қорача баҳодир.

Гап энди амир Тарағай ва унинг сафдошларининг жанговар саргузаштларига тақалди. Хонларнинг ўзаро урушларида қатнашган ҳар бир баҳодирнинг ўз жангномаси бор. Суҳбат аста-секин араблар билан курашган Мовароуннаҳр саркардаси Абу Муслим, мўғулларнинг додини берган Жалолиддин Мангуберди, Бухорода халқни кўтариб, мўғулларга қирон келтирган Маҳмуд Торобийга ўтди.

Болакай эл оғзида дoston бу қаҳрамонларнинг жасоратномаларини тингларкан, хаёл уни олисларга олиб кетарди.

Амир Тарағай бўлса ўғлининг мана шу жангу жадалларга қизиқишини сезиб, суҳбатнинг ана шу томонида ибратга лойиқ ишларга урғу берарди. У фарзандини бўлғуси синовларга обдан тайёрлашга қаттиқ киришган эди. Албатта, шайх каромати амалга ошади. Бунга шубҳа йўқ. Лекин Аллоҳ бандасидан саъй-ҳаракат, ўзидан баракат, дейди. Шунинг учун у ўғлининг чавандозликка, қиличбозлик санъатини ўрганишига астойдил киришди. Баҳодирлар бу соҳада ўз маҳоратларини беришлари лозим.

Амир Тарағай ўғлини келгусида жиддий синовлар кутишини сезиб, унинг билимли бўлиши лозимлигини ҳам тушунарди.

ЖУДОЛИК СИТАМИ

Шамсуддин Кулол болалик дўсти, жанговар сафдоши Амир Тарағай ўғли билан ҳузурига келганини эшитиб ўрнидан турди.

У ахир худди шу боланинг порлоқ истиқболи ҳақида башорат қилган. Башоратгўй сифатида ном чиқарган шайх муридлари билан мозор олдидаги баланд тепалиқда жойлашган ҳужрада яшар эди. Зиёратчилар билан гавжум қароргоҳда Тарағайни хур-

мат билан қаршилашди. Шайх болани тиззасига ўтқазди, куф-суфлаб бошидан дон сочди, тупроқ олиб юз-кўзига суртди. Кейин нималарнидир пичирлаб, юзига фотиҳа тортди. Юзлаб зиёратчилар кўз ўнгида у болага узоқ умр ва бахт тилади. Ўз ҳаётида Қуръони Каримни юз марта ўқиб туширган шайх Амир Тарағай ўғлига исм қўйиш учун Қуръонни очди. «Темур!» — деди, Шамсуддин Қуръон саҳифаларидан бирига тикилиб.

Болакайни шу исм билан аташди.

Амир Тарағай ўғлини таништириш учун хон саройига йўл олди. Ёнида синалган баҳодирлари борарди.

Сарой мулозимлари эски одатни унутаётган бўлишса ҳам, басавлат амирга беихтиёр ҳурмат кўрсатиб, олдига палов киритишди. Бу ғалати «қишлоқилар» дарагини эшитиб, хон ўғилларидан бири уларни кўргани кирди. Шаҳзода ош устида ўтирган ота-болани мазах қилиб кулди.

Темур қўғирчоқдай ясантирилган бу масхарабозга лагандан устухонни олиб улоқтирди. Мулозимлар даҳшат ила донг қотишди. Тарағай эса шаҳзодадан тап тортмай суяк отган ўғлидан, унинг дадиллигидан завқланди.

Суяк теккан инжиқ шаҳзода ер тепиб, соқчиларни чақирди. Аммо Амир Тарағай ўғлини олдинга ўтқазиб, амирона ҳайқирди:

— Мен Тархонман, йўл бўшатинглар! Ўғлим ҳам тархон, унга ким қўл теккизса, боши кетади!

Шундай дея амир йўлда учраган мулозимларни итариб ташлаб, ташқарида отларини шай қилиб турган баҳодирлари олдига чиқди. Темур отасини бундай аҳволда ҳеч кўрмаган эди. Одатда мулойим ва босиқ, Амир Тарағайни таниб бўлмас эди. У қиличини яланғочлаган ҳолда дуч келган мўғулни чопар ва ўлдираар эди. Унинг қиличи душман қалқони ва

шамширини кесиб ўтар, ким унга дуч келса муқар-
рар ажалга маҳкум эди. Кўзлари ваҳшат ва қонга
тўлган Тарағай даҳшатли эди.

Улар ташқарига чиққанда баҳодирлар атроф-
дан йиғилиб келаётган мўғуллар билан олишаёт-
ган эди.

— Амирим, отларга мининг!

Ислом барлос икки отни уларга рўпара қилди.

— Тезроқ кетинглар, амирим!

Тарағай бақувват қўллари билан ўғлини отга
ўтқазди.

— Кетдик, ўғлим!

Темур мўғуллар билан қилич уриштириб жанг
қилаётган баҳодирларга қараб ҳайрон қолди. Улар
душман билан хотиржам ва хушчақчақ олишар
эдилар.

— Омон бўлинг, амирзодам!

— Бизни эслаб қолинг, амирзодам!

Тарағай отига қамчи босди. Темур эса унинг ор-
тидан тўрт баҳодир ҳамроҳлигида эргашди.

У жанг тобора қизиб бораётганини, баҳодирлар
бирин-кетин отдан қулаётганини кўрарди.

Мўғулларнинг бир қисми улар ортидан от қўйди.

— Амирим! Сизлар кетаберинг. Биз уларни уш-
лаб турамиз.

Қорача барлос шундай дея отини мўғуллар то-
мон бурди. Уч баҳодир унга эргашди.

Тарағай ўғлига буюрди:

— Қамчила отингни, ўғлим!

— Амакиларим-чи, ота?!

— Ишинг бўлмасин, ўғлим. Тезроқ кетайлик!

— Йўқ, падари бузрукворим. Мен ҳам жанг қил-
гайман.

Тарағай меҳр ила ўғлига тикилиб жим қолди. Те-
мур эса мўғуллар сафини тўзителиб, уларни бирин-
кетин отдан қулатаётган баҳодирларга ҳавас билан

қараганча қўлини баланд кўтарди. Тарағай эса унга ваҳшат ила бақирди:

— Ортга! Орқамдан югур!

Темур беихтиёр ота ортидан эргашиб отига қамчи урди. Улар уйларига етиб келгач, Тарағай қўрғонча дарвозасини ёпиш ва мудофаага тайёрланиш ҳақида буйруқ берди.

Кечқурун эса қирқ баҳодирдан атиги ўн киши қайтиб келди.

— Амирим! Амирзодам!

Улар Тарағай ва Темур билан йиғлаб кўришишди.

Темур уларнинг тенгсиз жангда душманни чалғитиб, таъқибга йўл қўймаслик учун қилган ишлари-ю, кўрсатган жасоратларини эшитиб, юрагидан йиғлади.

— Ислом амаким! Қорача барлос! Эвоҳ! Эвоҳ!

— Йиғлама, ўғлим, — деди Амир Тарағай, — улар нима учун ва ким учун жонларини фидо этишларини билар эдилар.

Темур отасининг кўзлари намланганини кўрди. Сочлари оқарган баҳодирлар эса бошларини эгганча сукут сақлаб, амир сўзларининг маънисини тасдиқлар эдилар.

— Отажон! Қадрдон амакиларим, — деди кўз ёшларини артиб Темур, — биламан. Улар мени деб ҳалок бўлишди. Қуръони Каримни ўртага қўйиб сўз бераман. Мен уларнинг ўчини оладурман. Мўғул зотини она тупроғимиздан ҳайдаб чиқармагунча жанг қилавераман.

— Илоҳи омин!

Баҳодирлар фотиҳага қўл кўтаришди. Темур дастурхон атрофида бўшаб қолган ўтгиз баҳодир ўрнини кўриб яна йиғлаб юборди.

— Энди мен ҳеч қачон Ислом, Қорача барлос ва бошқа устозларим ҳикояларини эшитмайман. Во

дариг! Наҳот дунё шунчалар бешафқат! Наҳот адо-
лат бўлмаса!

— Куч — адолатда, ўғлим! — деди Амир Тарағай
чуқур хўрсиниб.

— Мана шу менинг шиорим бўлади, ота! — деди
Темур.

Баҳодирлар Тарағайга маъноли нигоҳ ташлашди.

— Амирим, эртага тоққа кетсангизлар. Ҳар эҳти-
молга қарши.

Музаффар барлос шундай дея Темурнинг боши-
ни силади.

— Биз ким учун ва нима учун жанг қилиши-
мизни яхши биламиз. Буюк мақсад йўлида қур-
бон бўлган дўстларимиз хотираси дилимизда ман-
гу, амирим!

МАКТАБДОРНИНГ БАШОРАТИ

Мулла Алибек дастлабки кунлардаёқ Муҳаммад
Тарағай ўғлининг одобу ахлоқи ва ўткир зеҳнига
эътиборни қаратди.

Темурнинг баъзан чап, баъзан ўнг қўли билан
ёзиши қизиқ ҳолат эди. У домласининг ҳар бир топ-
шириғини мукамал адо қиларди.

Шунинг учун ҳам домланинг калтагидан бенасиб
қолган худди шу бола эди.

Такина бегим бир куни Амир Тарағайга шундай
деди:

— Бу бола чапақай бўлиб қолибди. Сўл қўли би-
лан иш қилмоқда.

Ота ўғлини кузатиб, у ўнг қўлини ҳам чап қўли-
дек ишлата олишини кўриб хотиржам бўлди. У нав-
батдаги пайшанбаликни домлага олиб келганида
ўғлининг икки қўлда ёза олиши сабабини сўради.
Мулла Алибек бир зум ўйга чўмди.

— Бу ўғлингни хуш ҳофизасига кўра икки қўлаб хат ёзиши ажабтовур ҳодиса. Ривоятларга қараганда, бундай киши дунёнинг кунчиқаридан кунботарига қадар ҳукмфармо ва фармонбардор бўлади.

Амир Тарағай тўлқинланиб кетди. У бугун ўғли ҳақида яна бир башорат эшитган эди. У ўзининг шодлигини яширолмай пири Шамсуддин Фахурий ҳузурига ошиқди. Шайх уни диққат билан тинглади.

— Ўғлингнинг тарбиясига ғофил бўлма. У хат ёзишдан ташқари Қуръони Каримни ўқисин. Энг муҳими эса у қурол ишлатмоқни билсин.

Пир ўғитига амал қилиб эртасига амир Тарағай пешин намозидан сўнг ўғлини Кеш атрофидаги яйловга олиб кетди. Бу жойда амирнинг йилқилари ўтлар эди.

Темур от минишни ўрганиши, чавандозлик сирларидан огоҳ бўлиши даркор. Бу соҳада ота ўз ўғлига шахсан устозлик қилишга аҳд қилди.

Чўпонлар ота-болани ҳурмат ила қарши олиб, ўтовга бошлашди. Дастурхон устида об-ҳаво, йилқилар аҳволи хусусида суҳбат бошланди.

Темур айрондан ҳўплаб, чўпонларга ажабланиб боқарди. Отаси эса худди чорвадордек шундай гапларни айтардики, чўпонлар уни жон қулоқлари билан тинглардилар. Дастурхонга фотиҳа ўқилгач, улар ташқарига чиқинди. Амир Тарағай отларни завқ билан томоша қилаётган ўғлига меҳр ила боқди.

— Ўғлим, энди сен чавандозлик сирларини ўрганасан. Биринчи сабоғим: отнинг орқасидан борсанг тепади, олдидан борсанг тишлайди. Бундай отни ёнбошидан бориб, чап томондан бўлса чап қўл билан, ўнг томондан бўлса ўнг қўл билан отни ёлидан тутиб, тезлик билан ўзингни устига ол. Отни ҳар қанча югурганига қарама, ёлни қўлдан чиқарма, агар ёл қўлдан чиқса ерга қаттиқ йиқилиш ёки оёғи ос-

тида қолиш хатари бор. Отнинг устида ўрнашиб олгандан кейин икки тиззалаб отни ситиб туриб, ёлини қўйиб юборилса, қанча ваҳший от бўлса ҳам чошиб-чошиб бориб ўзи ювошланиб қолади.

Темур ота ўғитини тинглар ва ўйлар эди. Қари билганни пари билмас. Энди ҳар куни мактабхонадаги сабоқлардан сўнг Темур яйловга келиб машқ қиладиган бўлди. Мадрасага борганда ҳам таҳсилдан сўнг яйловга бориб машқ қилишда давом этди.

ҲОФИЗ ТЕМУР

Темур уч йил ичида Қуръони Каримни тамом ёд олгани тезда бутун Кешда овоза бўлиб кетди. Амир Тарағай бу қувончли воқеа муносабати билан шаҳар уламолари ва баобрў кишиларга зиёфат уюштирди.

— Ўғлимни имтиҳон қилинглар, — деди бахтиёр ота.

Биринчи саволни шайх Шамсуддин берди:

— Қуръоннинг 36-сураси қандай аталади?

— Ёсин.

— Унинг маъноси недур?

— Расулulloҳ, ўз ҳадисларида бу ҳақда шундай деганлар: «Албатта, ҳар бир нарсанинг қалби бордир. Қуръоннинг қалби эса Ёсиндир. Мен бу сурани умматларимдан ҳар бир кишининг қалбида бўлишини истар эдим».

Кейинги саволни мулла Алибек берди:

— Шу суранинг 69—70-оятларида нималар ҳақида сўз боради?

— Бу оятларда шоирлар ҳақида гаплар бор. Нега пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом худди Зардушт каби шоир бўлмаган, деган саволга ҳам жавоб бор. Бинобарин, ўз умматларига дин арконла-

рини ўргатадиган ва ғайб олами, охират диёри ҳақида хабар берадиган пайғамбар шоир бўлиши дуруст эмасдур.

Меҳмонлар даврасида кучли олқиш кўтарилди. Мулла Алибек ва шайх Шамсуддин бир-бирларига мамнун боқишди. Киройи шогирд шундай бўлса!

— Темур, ўлтириш одоби қандай? — луқма ташлади меҳмонлардан бири.

— Энг афзали икки тиззалаб чўкка тушиб ўтириш.

— Нега?

— Чунки Худога ибодат қилганда икки тиззалаб ўтирилади. Шунинг учун бу хилда ўтириш яхшидир.

Меҳмонлар мана шу воқеадан сўнг Темурга ҳофиз унвонини беришга бир овоздан қарор қилишди.

СЕҲРАИ НАРВОН

Бу гал Амир Тарағай яйловга ўғли билан бирга эски жанговар дўсти Самир Тархонни ҳам олиб борди. Меҳмон шарафига қўй-қўзилар сўйилди. Жангу жадалларда суяги қотган ва бутун умри ҳарбий хизматга бағишланган Самир Тархон дўстининг ўғлига ҳавас билан тикилди.

— Қани, Темур, — деди Тарағай ҳаяжон ичра, — ҳунарингни бир кўрсат-чи...

Темур уч отни ёндоштириб чоптириб кетди. У биринчи отдан учинчисига ва учинчи отдан биринчисига сапчиб миниш маҳоратини кўрсатди. У отаси ўргатган каманд ташлашни ҳам намойиш қилди. Ярим ёввойи отлардан бирини назарга олиб, унга тўғри от солиб бормасдан, ўзини «гўё» бошқа отни қасдидек кўрсатиб, пайтни қочирмасдан ўша мўлжалланган отнинг бўйнига камандни отганида от

каманд ҳалқаси бўйнига қандоқ тушиб қолганини ҳам билмай қолди.

Темур камондан отиш бўйича олган сабоқларини ҳам кўрсатиб, отасини хурсанд қилди.

— Самир, — деди Тарағай, — энди ўғлимни сенинг измингга топширгаймен. Қиличбозлик санъатини унга астойдил ўргатсанг. Ўттиз йил жангларда орттирган тажрибангни ўғлимга бер. У сендан қарздор бўлиб қолмайди.

— Мени ким деб ўйлаяпсан, Муҳаммад, — деди Самир Тархон, — қирқ йиллик қадрдоним бўла туриб...

Чўпоннинг дастурхонга таклифи унинг гапини чала қолдирди. Атрофни тандир кабобнинг ёқимли ҳиди тутиб кетди. Қимиз тўла косалар даврада бир неча бор айлангач, Самир Тархон сўзида давом этди:

— Ўғлинг таърифини кўп эшитганман. Икки қўлида хат ёзармиш. Демак, у икки қўлида ҳам қилич ўйнатишга қодирдир. Мен буни ўз зиммамга оламан.

Темур кекса баҳодирга эҳтиром билан қараб қўяр, отаси эса лагандаги гўштлар сарасини дўсти томон суриб, унинг гапларини эътибор ила тингларди. Самир Тархон олтмишдан ошган, лекин сочларида бирон оқи йўқ. Жуссасидан куч-қувват ёғилиб туради. Ўн косадан ортиқ қимиз, бир лаган кабобни кўрдим демади. Дастурхонга фотиҳа ўқилгач, икки амир суҳбати узоқ давом этди. Жанговар ёшлик хотиралари бир-бирига уланди. Темур уларни жон қулоғи билан тингларди. Моҳир қиличбозлар, мерганлар, пистирмалар, қонли жанглар, ботирлару қўрқоқлар, ҳиммату хиёнатлар — бари-бари у, Темур учун гапирилаётгани унга аён эди. Бу ҳам бир сабоқ. Тарих сабоқлари.

Эртасига эса машқлар бошланди. Самир Тархон ўз чорбоғида Темурни қиличбозлик бобида синаб кўрди. Сўнг унинг ўнг қўлини баданига боғлади.

— Амирзодам, энди сиз бир қўллик киши бўлдингиз. Жанг майдонида душман қиличлашар экан, нариги тарафнинг керакли бўлган ўнг қўлини ишдан чиқаришга интилади. Бунга бир ўқ ё бир найза ҳамласи кифоя қилади. Шундай вақтда ўнг қўлни ишлатиб юрганлар қанчалик баҳодир бўлмасин, уларнинг ўлиқдан фарқи бўлмай қолади. Аммо чап қўл билан ҳам қилич чопа билган кишилар бундай пайтда шошмайди. Иккинчи қўлни ишлатиш билан икки кишилик ўринни эгаллайди.

Темур чап қўлида қилични моҳирлик билан ишлата олишини кўриб, Самир Тархон ҳайратини яширмади.

— Энди, амирзодам, ўнг қўлингизни синаб кўрамиз.

У Темурнинг чап қўлини боғлаб, ўнг қўлига қилич тутқазди. Бир-икки зарбдан сўнг қилич қўлидан тушиб кетди.

— Ўнг қўлингиз нўноқроқ экан, амирзодам. Машқни кўпайтирамиз.

Икки ойлик машқдан сўнг ўнг қўл кўнгилдагидек қилич чопди.

Самир Тархон энди Темурнинг икки қўлига икки қилич тутқазди. У шогирдини қунт билан икки қўлда қилични бирдек ишлатишга ўргатди. Темурдаги ғайрат ва иштиёқ устознинг ҳам ҳавасини қўзғади.

Самир Тархон бир куни шогирдининг авзойида ўзгариш сизди.

— Сизга нима бўлди, амирзодам?

Темур хомуш тарзда кеча кўрган тушини устозига баён қилди:

— Тушимда рўпарамда бир шоти турганмиш. Шотининг икки оёғи ерда турган бўлса ҳам юқориси ҳеч нарсага суялмаган — ҳавода муаллақ турармиш. Ўзимча, ажабо, бу шотининг тепаси бир нарсага суялмаса ҳам йиқилмай турибди-я, деб ўйладим. Шунда

гойибдан овоз келди: «Эй Темур! Юқорига чиқгил!» Мен унга жавобан: «Шотининг тепаси бирон нарсага суялмаганини кўрмаяпсанми? Бу ҳолда юқорига чиқиб бўлмайди, йиқилиб кетади», дедим. Ҳалиги овоз қайтадан бундай деди: «Эй Темур, кўрқасанми?» Жавоб қилдим: «Кимки ақл изидан юрар экан, уни кўрқоқ дейишмайди. Шунингдек, ботирман деб киши ўзини ўтга ҳам ташламайди», дедим.

Самир Тархон шогирди ҳикоясини тингларкан, унинг ҳақида эшитганларини ёдига келтирди. Шайх Шамсуддин, Амир Саййид Кулол башоратлари. Етти иқлим ҳукмдори бўлади. Уни пайғамбар ноиби қўлаб-қувватлайди. Чиндан ҳам унда қандайдир самовий қувват ва идрок сезилади. Машқлардаги топқирлиги, тез илғаш қобилияти ва қиличининг зарби.

Темур ҳикоясида давом этди:

— Товуш эгаси такроран: «Мен сенга шотидан юқорига чиқ деб айтаман. Шоти йиқилмайди». Мен эҳтиёт билан оёғимни шотига қўйиб кўрдим. Маҳкам эканлигига ишониб юқорига чиқа бошладим. Лекин ўнг оёғимнинг ишламаётганини сездим. Шунда овоз яна эшитилди: «Нимага тўхтадинг?» — «Ўнг оёғим ишламай қолди», дедим. Овоз: «Бу сенга халал бермайди. Юқорига чиқавер». Мен унга бўйсуниб юқорига чиқишга интилдим. Ўнг оёғимни судраб тепага чиқа бошладим. Шунда бирдан ўнг қўлим иш бермай қолди. Тиришиб юриб панжаларим иш бермаса ҳам юқорига чиқдим. Поялар тугади. Ҳалиги овоз: «Қанча поя чиққанингни биласанми? Билмаганинг яхши. Чунки шотининг ҳар пояси бир йиллик умрингдир. То ҳаёт борсан, қадр-манзилатинг ошади, паст бўлмайди. Ҳамиша уламо ва аҳли илми ва шуароларнинг кўнглини кўтариб, уларга эҳтиром билан муомала қилгил! Агар сенга душманлик қилсалар ҳам гина қилма, озор берма, ҳатто кофир бўлса ҳам ҳурмат қил!» деди.

Бу насиҳатларни товуш соҳибидан эшитганимдан сўнг уйғониб кетдим.

— Бу хосиятли туш, амирзодам, — деди Самир Тархон чуқур ўйга чўмиб.

Темур вақти келиб ўнг оёғи ва ўнг қўли жароҳатланганида ўша туши бежиз бўлмаганига иқроор бўлади ва шу ҳолатини ўз таржимаи ҳолида, орадан қирқ саккиз йил ўтгандан сўнг ёзиб қўяди.

МИНГ ТАНГАЛИК НАСИҲАТ

Болалиқдан бозор-ўчар нималигини билган кам бўлмайди. Муҳаммад Тарағай шу мақсадда Темурни бозорга ўргатишга аҳд қилди. Бир тўп қўйларни унга топшириб Самарқанд бозорига юборди. Хўжалик ишларига қарашиб юрадиган дастёр болалардан Абдуллоҳ Мубошир Темурга ҳамроҳлик қилди. Жума бозор қизиган. Харидорлар ва сотувчилар ўртасида воситачи даллоларнинг ови юришган.

Барчага таниш ва обрўли Амир Тарағай баҳодирнинг қўйлари тезда ўз харидорларини топди. Болалар ишлари тез юришганидан хурсанд ҳолда орқага қайта бошлашди. Абдуллоҳ барча пулларни ҳамёнга жойлаб белига тугиб олган. Темур эса атрофни томоша қилиб ўзича нималарнидир ўйлаб кетарди. Йулда улар бир тўда одамларга дуч келишди. Улар бир қаландар сўзларини тинглашар эди. Қаландар қўйнидан шаддироқ Самарқанд қоғозини чиқариб уни баланд қўтарди.

— Кимки шу шеърнинг қадрига етиб, уни минг тангага олса, у дунёнинг охирига етур.

Одамлар жим қолишди. Кейин кимдир хахолаб кулди.

— Битта шеърнинг нархи шунчалик бўлса, унда шоирлардан бой киши бўлмаса керак.

- Бой бўлган шоир борми ўзи?
- Ундай одамни кўрмаганман.
- Одамлар ўзаро баҳслашиб кетишди. Темур эса Абдуллоҳга қаради. У ҳам одамларнинг кинояли гапларига қўшилиб қаландар устидан кулар эди.
- Эсингдами, Ислом амаки айтган эртақ.
- Темур шундай дея юзи маъюсланди. Марҳум амакининг исмини эшитиб Абдуллоҳнинг юзи ҳам ғамгин тус олди.
- Савдогар йигит карвонсаройда бир дарвешдан уч насихат сотиб олгани?
- Абдуллоҳ бу эртақни яхши эслайди. Биринчи насихат — очик жойда тунама. Иккинчиси мулоҳаза юритмай кўлингни пичоққа урма. Савдогар уларга амал қилиб ўлим-дан қутулади. Уйида бўладиган мусибатнинг олдини олади.
- Кел, биз ҳам шундай иш қилайлик. Ҳамёндаги пулларни саначи... Абдуллоҳ кумуш тангаларни узоқ санади. Сўнг ўртоғига қаради.
- Роппа-росо бир минг ўн танга.
- Темур ўн тангани олиб Абдуллоҳга узатди.
- Мана бу сенинг хизмат ҳаққинг. Ол.
- Темур хомуш турган қаландарнинг ёнига келди. Ва ҳамённи узатди.
- Мен оламен бу шеърингизни.
- Қаландарнинг юзига қизил югурди. Одамлар ҳайратланиб болаларга қараб қолишди.
- Исминг нима ўғлим?
- Темур!
- Одамлар ўртасида шивир-шивир бошланди.
- Ҳофиз Темур! Ҳофизи Қуръон!
- Муҳаммад Тарағай ўғли.
- Амир Муҳаммад Тарағай баҳодир ўғли...
- Қаландар қоғозни буклаб болага узатдан.
- Буни падари бузрукворингга элт. Унинг олдида ўқиб бер. Йўлда уни оча кўрма.

Болаларни орқасидан кузатиб қолган одамларга қараб қаландар шодон хитоб қилди.

— Умримда биринчи марта шеъримни юксак қадрлай-диган одамни топдим.

У ҳамёндаги тангаларни жиринглатиб завқ ила давом этди.

— Ҳеч қайсингиз шу боладек ҳиммат кўрсата олмадингиз. Кўп йил яша, Темур Муҳаммад Тарағай баҳодир ўғли!

— Зар қадрини заргар билади.

Темур қўрғончага қайтганида отасини, онаси Такина бегим, опаси Қутлуғ Туркони дастурхон устида кўрди. Одоб ила салом-алиқдин сўнг ота унга саволомуз боқди. Темур унга бозордан олган таассуротлари ва бўлиб ўтган воқеани гапириб қоғозни очди ва шоир шеърини ўқиди.

*Зулм билан дунёда ном қолдириб бўлмайди,
Жамшид, Сулаймон, Искандар ҳам ўтиб кетди.
Навбат сенга ҳам етиши тайин,
Дунёга келдингми, яхшилик билан ном қолдир.*

Муҳаммад Тарағай чехраси жиддий тус олди. Лаблари оҳиста пичирлади.

— Шоир ҳам сезибди унинг келажagini.

Кейин баланд овоз ила деди.

— Сен, шоир Камол Хўжандийга шоҳона ҳиммат кўрсатибсан. Шоир бунга арзийди.

Муҳаммад Тарағай фарзандларига меҳр ила боқиб сўзида давом этди.

— Қорахонийлар даврида Самарқандда Низомий деган шоир ўтган. У Самарқанд ҳукмдорига ҳар йили бир марта қасида ёзиб берган. Кунларнинг бирида Бағдоддан халифа элчиси ўз шоири билан Самарқандга келади. Ҳукмдор саройида улар шарафига базм бўлади. Шоирлар мусобақасида бағдодлик шоир ҳаммадан ғолиб чиқади. Самарқанд

ҳукмдори шунда Низомий юборган қасидани ўқишни буюради. Бу қасида барчани қойил қолдиради. Бағдод шоири уни тан олади. Лекин бир байтни туншунмаганини айтади. Ҳукмдор чопар юбориб шоирни уйдан олиб келтиради. Бағдодлик шоир ўша қасидадаги байтни айтади.

— Хожам ун тугаб қолди.

Низомий қизариб кетади ва қасида битаётганида хотини унинг олдига кириб ун тугаб қолганини айтгани ва хаёлига ўтириб қолганини ва қоғозга туншириб қўйганини маълум қилади. Самарқанд ҳукмдори уялиб кетиб вазирига фармон беради.

— Шоир ҳеч қачон муҳтож бўлмаслиги учун унга Илоқдаги кумуш конининг йиллик даромади бағишланади.

Мана буни ҳиммат деса бўлади. Шоҳона ҳиммат. Султон Маҳмуд Фазнавий шоир Фирдавсийга бир тул қумуш инъом қилган бўлса, унинг ўғли Маъсуд Берунийга икки туяга ортилган кумуш юборгани ҳам бежиз эмас.

Темур диққат билан отасининг шоирлар тўғрисидаги ҳикояларини тинглар ва ўйлар эди.

— Шоирлар туфайли шон-шухратга арзимас подшоҳлар номи тарихда қолган. Улар билан ўйнашиб бўлмайди. Ҳа, шоирлар худо ёрлақанга одамлардир. Ҳамма ҳам шеър ёзолмайди. Нега? Чунки шоир бўлиб туғилиш керак.

Темур отасининг бу сўзларини бир умр юрагига муҳрлади. Шоир ва умуман ижод аҳлига ҳурмат билан қарайдиган бўлди. Йиллар ўтиб ҳукмдор бўлганида шоир Насимийни қатлдан озод қилди. Ўзини ҳақоратлаган шоирларни ҳам кечирди.

— Камол Хўжандий ажойиб шоир. Уни ҳурмат қилиб мени хурсанд қилдинг, ўғлим. Мени ҳурмат қилгандек бўлдинг.

ТИЛСИМЛИ ҒОРДА

Баҳор кунларининг бирида Темур қўрғончада яшовчи ўртоқлари билан лола сайлига чиқди. Ял-ял очилган қизғалдоқлар, кўм-кўк чучмўмалар атрофга ажиб манзара бахш этган. Болалар ҳар тарафга сочилиб лола тера бошлашди.

— Юринглар, ғорга борамиз.

Азизуддиннинг таклифига Темур қўшилди. Маъсуд эса иккиланди.

— Бу ғор тилсимли деб эшитганман, ҳар хил гаплар юради.

— Жуда яхши-да, текшириб кўрамиз.

Темур шундай деб ўзи ўртоқларини қояликка бошлади.

Улар ғор томон тирмашиб чиққунларича анча толиқиб қолишди.

Ўт-ўланлар билан қопланган ғор оғзига қараб Азизуддин хавотирланиб сўз қотди.

— Пичоқлар ёнингиздами?

Улар белларидаги камарларга осилган қинларни пайпаслашди. Жойида.

— Бу ерда илонлар кўп бўлади.

Маъсуд шундай дея Темурга қаради.

— Машъал ёқиб кирамиз. Қани, Азиз бошла.

Болалар ичкарига қадам босишганда атроф машъал ёруғида ажиб манзара кашф этди. Тепада ғалати шакли тошлар ва яна нималардир ястланган.

Ичкари юрган сари болаларнинг ҳайратлари ошиб борар, қўрқув ўрнини болаларга хос қизиқувчанлик эгаллаган эди. Ғор эса ажойиботларга тўла эди. Синиқ-бутун кўзачалар, сопол идишлар қолдиқлари, аллақандай ҳайкалчалар сочилиб ётибди.

— Бу ерда хазина ҳам бўлса керак, — деди мулоҳазакор Азизуддин.

— Қадимда одамлар яшаган, — деди эҳтиёткор Маъсудбек, — жангчилар ҳам бўлган бу жойда. Мана, қаранглар, дубулғага ўхшайди.

— Отамнинг айтишича қадимда юнонлар билан урушда ғорлар паноҳгоҳ, баъзан эса пистирма ва-зифасини бажарган.

Худди Темурнинг фикрини тасдиқлагандек тез орада болалар бир неча одам каллаларига дуч келишди. Каллалар минора шаклида терилган.

— Кесилган бошлар, — деди Темур даҳшатга тушган ўртоқларига қараб, — бу ерда қатлгоҳ бўлган.

— Одамларнинг бошларидан ҳам минора ясаладими?

— Ҳа, Азиз. Душманларга даҳшат солиш ва лашкарга ибрат бўлсин деган мақсадда.

Темурнинг хотиржам айтган сўзларидин ўртоқлари унга беихтиёр ҳурмат ва қўрқув ила қараб қўйишди. Ичқари тобора кенгайиб борарди. Бир вақт уч томонга олиб кетувчи йўлаклар кўзга ташланди. Улар қаерга олиб бораркин?

— Пасайиб бораётган машғаллар ёруғида болалар бир-бирларига қараб қолишди. Қаерга бориш керак? Олдингами ё орқага?

— Шу ерда дам оламиз, — деди Темур қатъий оҳингда.

Болалар қулай жой танлаб чордана қуришди.

— Энди шу жойдан гуноҳли ё гуноҳсиз ўтган аждодларимиз руҳига тиловат қиламиз.

Темурнинг, Ҳофизи Қуръоннинг ширали товуши ғор бўйлаб тарала бошлади.

— Аллоҳу акбар!

— Аллоҳу акбар!

Кучли акс-садо берди ғордаги тошлар. Юзлар фотиҳага тортилгач, болалар чўнтакларига солинган қурту туршаклардан тановул қилишди.

— Ҳозир уч оғайни ботирлар ҳақидаги чўпчакни эсладим. Улар бир жойга келишганда олдиларидан учта йўл чиқади. Бири борса қайтар, иккинчиси борса хатар, учинчиси борса қайтмас. Ҳозир ана шу йўллар олдимизда турибди. Аммо улардан қай бири борса келару, қайсиниси борса қайтмас? Бу масалани Маъсуд ҳал қилади. Қани, бошла.

— Қуръа ташлайман, Темур.

Маъсуд ҳар бир йўлакка бориб қайтарди. Ўзича нималарнидир ўйларди.

— Бўлди, — деди у қўлидаги оҳакни бирига чизиб, — бу борса келар. Мана буниси борса хатар, кейингиси эса...

— Мен ўшани танлайман, — деди Темур қатъий оҳангда, — қайтишда шу жойда учрашамиз. Ўртага машъал қўйиб кетамиз.

У Маъсуд белгилаган «борса келмас» йўлагига дадил қадам босди. Машъал ёруғида олдинда ястланган йўлни кўра бошлади. Отаси Муҳаммад Тарағай бу ғордаги ерости йўл Самарқандга элтади, деган гапларини эслади. Одам ўтадиган даражада бўлган йўл сари бораркан хаёлидан қўп фикрлар ўтарди. Йўқ, бу йўл табиат иши эмас, сунъий, одам қўли билан бино қилинган. Аммо қай мақсадда? Қани, кўрайлик-чи.

Темур қанчалик юрди, билмади. Машъал эса тобора сўниб борарди. Бирдан у нимагадир қоқилиб қўлидан машъал учиб кетди. Юз тубан ағдарилиб пастликка тушиб кетди. Ўрнидан турганда ўзини майдончага ўхшаш жойда кўрди. Машъалнинг хира ёруғида хонага ўхшаш жой, деворга ўйилган токчаларни, ўртага эса тахтга ўхшаш ўриндиққа назари тушди.

Темур сўнаётган машъални кўтариб чор атрофга боқди. Ўртадаги тош деворга ястланиб турган тахт-

га ўхшаш ўриндиқнинг тепасида милтиллаётган тошчаларни кўриб уларга яқинлашди. Бу чиндан ҳам тахтнинг ўзгинаси эди. Ҳайрат ичра уни пайпаслаб кўрди.

Ўриндиқ таги юмшок, қорамтир бир нарса билан копланган. Қаерга тушиб қолди ўзи? Кичик бир саройга ўхшайди. Токчаларда кўзачалар, яна бир қатор косачалар териб қўйилган. Уларга қараб чанқанини сизди. Балки уларда сув бордир? Текшира бошлади. Сирти йилтиллаб турган кўзачани қўлига олиб чайқатди.

Ичида нимадир бордек. Яхшилаб разм солди. Оғзи мумланган. Демак, унда сув ё шаробми, ё дориворми бўлишини фараз қилиб, уни аста оча бошлади. Димоғига ёқимли ҳид урилди. Бу кумуш кўзачада ҳеч нарса ачимайди. Бунга у яхши билади.

Темур токчадаги косачага ундан қуя бошлади. Рангини билмади. Лекин ичимлик экани аниқ. Эҳтиёткорлик билан ҳўплади. Бир, икки, уч. Бирданига ёқимли иссиқлик таралди. Яна ичгиси келди. Косачани тўлатиб уни секин симира бошлади. Чанқоқлиги тарқаб, ўзини тетик ва бардам сеза бошлади. Шоҳларга хос ичимликка ўхшайди, деб ўйлади ўзича. Сўнг тахт томон юраркан оёқлари чалиша бошлагинини пайқади. Бир алмаллаб тахтга етиб унга ўрнашди. Секин-аста кўзларини туман қоплай бошлади. Оромбахш уйқу уни элтди. Қанча ётди, билмади. Кўзини очганда ўзини яна ўша тахтда ўтиргани ва машғала ўчиб қолганини кўрди. Атрофда зулмат чўккан. Қаердандир нур кўриниб, аста олдинга кела бошлади. Катталашиб одам қиёфасига кирди. Бошдан оёқ оққа бурканган, нурланиб турган оппоқ соқолли мўйсафид сиймосига айланди.

Темур ўрнидан турмоқчи бўлди, лекин оёқлари ўзига бўйсунмади.

— Ўтиравер, эй покдомон инсон ўғли. Тахт сенга қандай ярашибди. Ҳа, ҳа, шундай. Узукка кўз қўйгандек. Ҳа, ҳа, бу тахт сеники. Сенга буюрилган, эй Муҳаммад Тарағай ўғли Темур!

Боланинг тийрак кўзларида ўт чақнади. Мўйсафид ҳам худди шайх Шамсуддин башоратини тасдиқлашти. Унинг миясидагиларни ўқигандек мўйсафид сўзида давом этди.

— Шу ғор ҳам сенинг номинг билан аталади. Авлодлардан авлодлар ҳам уни Амир Темур ғори деб аташади. Тақдиринг кўзгусидан кўриб турибмен келажагингни. Жангу жадаллар, азобу уқубатлар, висол ва жудолик ситамларини. Ҳамма ҳаммасини кўрасан. Эй, Аллоҳ назари тушган, Аллоҳ ёрлақанган бола, айт, ҳозир қандай тилагинг бор? Бажо келтирурмен.

Темурнинг миясида шиддатли бир фикр чақнади. Бу Хизр алайҳис-салом! Беихтиёр ўрнидан туриб кетди. Нуроний мўйсафиднинг олдида тиз чўкиб этакларини юзига суртди.

— Бу бошингда ёғийларнинг қиличлари ўйнайди. Танангга темир ўқлар санчилади. Кўп балоларни кўрасан.

Мўйсафиднинг қўллари унинг бошини силаб елкаларига ўтди.

— Айт, истагингни, Муҳаммаднинг суюкли уммати.

— Менга исмимга монанд темир иймон, темир ирода ва темир юрак ато этинг, буважон.

Мўйсафиднинг чехраси тобора нурланиб борарди.

— Ниятинг болага нисбатан улуғвор, шундай бўла қолсин, омин Аллоҳу акбар! Аллоҳу акбар! Акс-садо берди ғор.

ОТА ФАТВОСИ

1352 йилнинг ёз кунларидан бирида Амир Тарагай тархон ўғлини Шаҳрисабз шаҳридаги кўҳна масжид ёнидаги қабристонга олиб борди. Ота-бола бир қабр олдида тўхтаб узоқ тиловат қилишди.

— Эй Темур, — деди ота юзига фотиҳа тортидан сўнг, — билиб қўйгилки, биз Чифатой аймоғидан бўламиз. Бобокалонимиз эса Ёфас, Нуҳ алайҳиссаломнинг ўғилларидирлар. Бизларда энг аввало мусулмон бўлган одам «Қорачар нўён» деган бир кишидир. Чифатойхонга куёв бўлгани учун «Кўрагон» атойдурлар. Бу мақтов хонадонимизга махсус бўлгани учун сен ҳам мендан кейин «Кўрагон» нақабини кўтарасан.

Ота қатор ётган қабрларни кўрсатиб сўзида давом этди:

— Булар бизларнинг аждодларимиз бўладилар. Ҳаммалари чин мусулмон бўлишган. Сен ҳам шулардек ислом динига чиндан содиқ бўлишинг керак. Дунёда дини Муҳаммадий (саллаллоҳи алайҳи вассаллам)дан ўзга яхши дин йўқдур. Ислом дунё ва охиратни назарда тутган диндур. Пайғамбаримиз Муҳаммад саллаллоҳи алайҳи вассалламга умматликни бажо қилмоқ учун ҳаракат қилгил, уламои киромларни ҳурмат қилгил. Оқил ва донишманд кишиларнинг суҳбатида бўлгил. Қўлингдан келса масжид ва мадрасалар бино қилгил. Бойликларингдан масжид ва мадрасага вақф чиқаргил. Бу дунёнинг зоҳир жилвасига адданма, зар деб қувонганинг заҳар бўлиб чиқаду.

Кимсасиз қабристонда отаси айтаётган сўзлар ўсмирнинг очиқ қалбига булоқ сувидек сингиб борарди. Кекса баҳодирнинг улкан ҳаёт тажрибасидан келиб чиққан бу ўғитлар унинг келгусидаги ҳаёти учун темир қонунга айланишини Темур боти-

нан ҳис этарди: «Дунё жилвасига алданма! Уламо-ларни ҳурмат қил! Оқилу донишмандлар суҳбатида бўл! Бинолар бунёд қил».

Ота ўйга чўмган ўғлининг алп қоматига ҳавас ва гурур ила тикилди.

— Ўн олти баҳорингни ўтказиб турсанг ҳам қадди-қоматинг йигирма ёшдаги йигитлардан ҳам кўркамроқ кўринади. Кўкрагингнинг кенглиги, билакларинг йўғон ва кучлилиги аймоғимизнинг пойдеворлигидан намуна. Энди сен уйланишинг керак.

Отанинг сўнги гапи Темурни ҳайратга солди. Уйланишга не ҳожат?

— Хотинларга рағбатим йўқ, ота. Таҳсили илм, чавандозлик, қиличбозлик ва найзага шавқ қиламен.

Амир Тарағай чехрасида қувонч нури балқиди. Қиличга меҳр баридан устун!

Темур мударрислар ўйлаганидек олим эмас, балки баҳодир бўлиб, қўлида қилич ушлаб ўзига йўл очиш ниятини эшитганда эса ўзини чинакам бахтиёр ҳис этди. Башоратгўй дўсти шайх Шамсуддин каромати энди рўй-рост амалга ошмоқда. Темур аллома эмас, жаҳонгир бўлади.

Амир Тарағай унга эндиликда барча мол-мулкни, қўрғонча-ю бутун ерлари, чорваларини беришини айтди. Кейин, бир неча кундан сўнг, уни масжидга олиб келиб, барча жамоа олдида ўз ниятини ошкор қилди.

— Мен Амир Тарағай... — деди у ўз аждодларини бирма-бир санаб, — шуни маълум қиламанки, ўғлим Темур балоғат ёшига етди, унга энди барча мол-мулкимни топширгайман. Аҳди жамоага ва бутун халққа айтаманки, ўғлим Темур чиндан ҳам ажойиб йигит...

Уни барча қутлади. Ёшлар эса унда ўз етакчиларини кўришди.

— Темур! Керак бўлганда шуни билки, қиличларимиз дастаси сенинг қўлингдодур.

Амир Тарағай ўғли ҳаётдаги биринчи қадамини ўзига маънавий устозларни танлашдан бошлади. У тойбодлик шайх Зайниддин Абубакр Тойободийга қўл берди.

— Умримнинг охиригача пирим бўлинг, — деди у тарки дунё қилган шайхга, — тахтда бўламанми ё зиндонда, бошимга нима тушса ҳам доимо марҳаматингизни мендан дариф тутманг.

— Адолатли бўл, — деди шайх унга жавобан, — зотан фақат адолатгина улуғ мақсадга етаклайди. Адолат йўлидан тоймай борган ҳар бир киши пайгамбар ноиби ҳам бўлиши мумкин.

Шайх Зайниддин алоҳида илтифот белгиси сифатида ўз белбоғини унга боғлаб, бошидаги тақясини ҳам кийгазди. Кейин қўлидаги узугини унга туҳфа қилди. Бу узукда «Рости русти», яъни «Ҳақиқат адолатда» деган сўзлар ўйилган эди.

Орадан анча йиллар ўтгач, ана шу узукдаги сўзларга Темур номи ва уч доира қўшилади. Бу муҳр ўйилган нишонлар олдида донгдор ва қудратли ҳукмдорлар ҳам бўйин эгишини ўшанда ким ҳам билган дейсиз?

Темур катта ишга бел боғлаб, Мовароуннаҳрда обрў-эътибор қозонган шайх Мир Саййид Кулолнинг оқ фотиҳасини олишга қарор қилди.

У бир неча қўйни ҳайдаб, ҳазрат истиқомат қилиб турган манзил сари йўл олди.

Қоронғи туша бошлаганда бирдан жала қуйди. Темур ёмғирдан ўзини панага олиш учун қўйларни ўз ҳолига ташлаб қишлоққа чопди.

Эрталаб қуёш чарақлаганда, у хижолат чекиб, шайх яшайдиган мазор томон йўл олди. Қайси кўз билан кўрсинки, кеча ташлаб кетган йигирма қўйнинг бари мазор атрофида ўтлаб юрибди.

— Ё ҳазрат! Қудратинга қойилман!

Темур Мир Саййид Кулол хужрасида бир неча кишини кўрди.

— Муҳаммад Тарағай ўғли билан танишинлар, — деди пир ва Темурга ёнидан жой кўрсатди. Мир Саййид Кулол етмишлардан ошган, узун оқ соқоли ўзига ярашган, кўзлари чақнаб турган жозибадор мўсафид эди. У қандайдир масала устида яқин муридлари билан мажлис қилмоқда эди.

— Эшитишимча, сен Қуръони Каримни тамом ёд билар эмишсан. Ва яна донғи чиққан араб ажам шоирлари шеърларини ўқирмишсан.

— Ҳа, тақсир, — бош ирғади Темур хижолатомуз.

Мир Саййид Кулол қўлига ҳарир Самарқанд қоғозини олиб, бир шеърни ўқий бошлади:

*Қаро кўзларни ишқи то абад чиқмас бу кўнглимдан,
Бўлунмас ўзга тағбири, қазои осмондур бу ...*

Етти байтча давом этган ғазални эшитгандан сўнг Темур беихтиёр кўнглини ром этган бу ғазални ёддан айтиб юборганини ҳам сезмай қолди.

Мажлис аҳли тамом сукутга кетди. Шайх Мир Саййид Кулол қўлини Темурнинг бошига қўйган ҳолда юзига диққат ила тикилди.

— Мен бу йигитнинг пешонасида улўғворлик кўраман. Бу йигит шундай мақомга етгайки, бундан илгари ҳеч кишига муяссар бўлмаган бўлғай. Мен каби кекса одамга бу йигит шон-шухрати ва доврўғини кўришлик имкони бўлмаса ҳам аҳли мажлисдан тирик қолғонлари Темур номлик йигитнинг оламгирлигини кўрган ва эшитганлар бўлғай.

Мир Саййид Кулол шундай дея токчадан етти кулчани олиб Темурга узатди.

— Кешга борганинда уларнинг ҳар биридан бир оз еб, қолганини сақлаб қўйгил. Келажакда

дунёнинг етти иқлими сеники бўлмай. Омин Аллоҳу Акбар!

Ҳамма фотиҳага қўл кўтарди. Темур ниҳоятда ҳаяжонланиб кетди.

— У Соҳибқирон, — деди бир йигит жиддий оҳангда.

— Тўғри айтдинг, Баҳоуддин, — деди Мир Саййид Кулол, — бу йигитнинг тақдирига огоҳ бўлишни сенга топширғайман, бўтам.

Баҳоуддин Темурга хайрихоҳ нигоҳ ташлаб бош ирғади. Бўлғуси нақшбандийлар тариқати асосчиси Баҳоуддин Нақшбандийнинг юзлари нурли эди. Темур унинг боши узра ҳам шундай нурни кўра олди.

Қандайдир сеҳрли куч уни жойига михлаб қўйди.

— Темур, — деди Баҳоуддин табассум ичра, — етти кулча — бу етти иқлим, унинг устидаги талқонлар униб-ўсадиган авлод, майизлар эса давлат ва тожу тахт белгиси. Пирим Мир Саййид Кулол башорати шул.

Шайх Кулолнинг бундай ажойиб башоратидан бениҳоя руҳланган Темур энди Туркистонга йўл олди. Ўша ерда дафн этилган машҳур авлиё ҳазрат Аҳмад Яссавий қабрини зиёрат қилди.

Хожа Аҳмад Яссавий муридлари яшайдиган сағана харобалигидан кўнгли бузилди. Наҳот шунча қашшоқ бўлсалар! Мутавалли унинг назрини мамнуният билан қабул қилди. Темур тиз чўкканча нола қилди:

— Зим-зиё тунни чароғон, чўлни бўстон этишга қодир ҳазрат! Мушкулумни осон қилгин!

Ҳамма баробар фотиҳа қилгач, Темур атрофида турган қаландарларга қарата хитоб қилди:

— Ишим ўнгидан келиб, давлат қуши бошимга кўнса, сизларга бутун умрларингизга етиб ортувчи вақф инъом этурмен!

— Иншоолло, иншоолло! — бараварига хитоб айлади қаландарлар.

— Фаришта омин десин. Омин Аллоҳу Акбар!

— Аллоҳу Акбар! — фотиҳа тортди барча. Темур атрофида турган қаландарлар ва дарвешлар унинг кўзлаган буюк мақсадини амалга оширишда содиқ иттифоқчилар бўлиши мумкинлигини ўйлади.

Шу ерда муқим ҳаёт кечирувчи қаландарлар ва жойдан жойга кўчиб юрувчи дарвешлар Яссавий тариқатига бирлашган катта куч эди. Дарвешлар учун барча шаҳар, қалъа дарвозалари, исталган хонадон эшиклари очиқ.

Демак, улар ажойиб даракчи, айғоқчи, ташвиқотчи ва омманинг кайфияти ҳамда руҳининг ташкилотчиси бўладилар.

— Қасамёд қилиб айтаманки, — деди Темур қўлини баланд кўтариб, — агар дуоларингиз қабул бўлиб мартабам ошса, жангу жадалларда ниманики қўлга киритсам, сизлар бебаҳра қолмайсизлар. Мен саййидлар, уламолар ва шайхлардан ҳеч қачон марҳаматимни дариф тутмаймен.

— О, Темур! — ҳайқирди дарвешлар...

— О, Темур! — хитоб айлашди қаландарлар.

— Агар Аллоҳ Таоло инояти билан ғанимлар билан жангда ғолиб чиқсам, биринчи ўлжам ҳисобидан катта қаландархона қурдириб берамен.

— Иншоолло, иншоолло!

Қаландарлар зикр бошлашди.

Баҳор ўз ҳукмига кирган кун. Амир Муҳаммад Тарағай кўрғончасида ажиб бир байрам ҳукмрон. Тоғлардан ошиб тушган зилол сувлар, Қарши даштидан эсган иссиқ ва қуруқ ҳаволар билан бу қишлоқда учрашиб, унинг боғларига ажойиб тароват бағишлаган, қийғос очилган бодом гуллари, ўрик ва

гилослар кишида қандайдир қўтаринкилик ҳамда нонаниқ хавотирлик уйғотади.

Узун ишком ўртасидаги супада тўкин дастурхон устида Амир Муҳаммад Тарағай Тархон, мударрис Абдуллоҳ Қутб, шайх Шамсуддин Фахурий ва Самир Тархон ўтиришибди. Бир чеккада эса эндигина йигирма баҳорини қаршилаётган Темурбек ўтирибди.

— Эртага мен Самарқандга борурмен. Қозоғонхон хузурига. Шу сафардан олдин, пирим, сиздан оқ фотиҳа олмоқчимен.

Муҳаммад Тарағай сўзларини тинглаб ўтирган шайх бош ирғади.

— Мана бу устозлар фотиҳаси ҳам даркор, Муҳаммад.

Абдуллоҳ Қутб Темурбекка юзланди.

— Доимо маърифат шамини кўлингда ушлаб юр. Самир Тархон кўшимча қилди:

— Доимо огоҳ бўл, ҳеч қачон душманни заиф билма. Ҳамма жойда ўз кўз-қулоқларинг бўлсин.

Шайх бош ирғади.

— Бу кўз-қулоқлар тариқат муридлари бўлади. Дарвешу қаландарлар сени доимо огоҳ қилади.

Темурбек устозларининг бу ўғитларини бир умр қалбига муҳрлади. Эртасига отаси билан Самарқандга борганида, амир Қозоғонхон хизматига қабул қилиниб, хос навкарларга бош бўлганида, неча-неча фитналарни фош қилганида ана шу ўғитлар замиридаги чуқур ҳикматни ҳис этади. Мўғилистон ҳукмдори Туғлуқ Темурхон томонидан лашкарбоши — сипоҳсолор лавозимига тайинланганда ҳам ҳар жойда, ҳар даврада ўз одамларининг кўз-қулоқлар бўлиши нақадар муҳим эканлигини синовдан жуда кўп ўтказди.

ЎЛИМ БИЛАН ЮЗМА-ЮЗ

Мадрасадаги машғулотлардан сўнг пешин намози ўқилгач, одат бўйича Темур яйловга йўл олди. Манзилга етгач, у устози Самир Тархон номаълум кишилар билан суҳбатлашиб ўтирганини кўрди. Маълум бўлишича, улар чўпонлар бўлиб, Самир Тархондан ёрдам сўраб келишган экан. Самарқанднинг шимол томонида яшовчи қорахитой тоифаси уларнинг чорва моллари ўтлайдиган жойга бостириб келиб, олти минг қўйни ҳайдаб кетишибди. Қаршилик кўрсатган уч чўпонни ўлдиришибди. Жабрдийдалар қорахитойлардан ўч олиш ва молларини қайтариш учун икки юз навкар ёллашибди. Уларга бошлиқ бўлишни Самир Тархондан илтимос қилишибди.

Жасур ва тажрибали Самир Тархон кўпинча савдо карвонларини қўриқловчи соқчиларга бош бўлганини ва кўплаб қароқчиларнинг додини берганини улар билишар экан.

— Нима дейсан, Темур? — сўради устоз шогирдига синовчан тикилиб. — Машқдан амалий ишга ўтиш фурсати етмадими, а?

Темурнинг юраги уриб кетди.

— Қорахитойлар қанча?

— Йигирма мингга боради, — деди чўпонлардан бири.

— Йигирма мингга қарши икки юз отлиқ?

— Йўқ, — деди шўх оҳангда Темур, — икки юз икки.

Самир Тархон чеҳрасида ҳайрат акс этди.

— Йўл бошланглар, — деди у чўпонларга ва Темурга юзланди.

— Кетдик, амирзодам!

Улар икки юз навкарлар тўпланган жойга оқшом етиб боришди.

Самир Тархон шарафига қўйлар сўйилиб, дош-қозонлар осилди. Эртанги сафар олдидан навкарлар куч йиғишди. Тўйимли овқатлардан сўнг устоз ва шогирд алламаҳалгача гаплашиб ётишди.

Саҳар чоғида кичик қўшин йўлга тушди. Самарқанддан йигирма тош нарида жойлашган ўн бир қабилага мансуб қорахитойлар манзилгоҳига етишганда қуёш тиккага кўтарилган эди.

Самир Тархон қабила оқсоқолларини ҳузурига чақиртирди. Улар келгач, у воқеани баён қилиб, ўғрилар кимлар эканлигини сўради. Оқсоқоллар ўзларини гўлликка солишди. Самир Тархон важоҳат билан уларга юзланди.

— Мен сизларга бир карра сураи фотиҳани ўқиб тугатгунимча фурсат бераман. Агар шу фурсатда ўғриларингизнинг исми шарифи билан жойларини айтмасангиз, ҳаммангизни қиличдан ўтказаман.

Оқсоқоллар ичидан қизил юзли узун соқол чол қаҳқаҳа уриб деди:

— Сабр қил, ҳовлиқма. Қачон соқолинг бизни-кига етади, шундагина бундай лоф урасан.

Самир Тархон ишораси билан икки навкар уни қўлтиғидан ушлаб ўтов ташқарисига судрашди. Бошқа оқсоқоллар ҳам унга эргашишди.

Самир Тархон қиличини қинидан чиқарди.

— Мен бир марта гапираман. Кейин эса қиличим гапиради.

Бу вақт атрофдан етиб келган қорахитойлар уларга ҳужум қилишди. Темур икки қўлига икки қилични олиб қаршисига келган тўрт йигитга ташланди. У қўшқилични шундай усталик ва чаққонлик билан ишлатдики, моҳир тикувчилар ҳам ўз игнасини бундай ишлата олмас эди.

— Офарин, амирзодам!

Самир Тархон навбатдаги рақибини чопиб ташлаб, Темурга завқ ила яқинлашди.

Оқсоқоллар омонлик тилаб, туркий тилда таслим бўлганликларини айтгач, Самир Тархонга иқрор бўлишди:

— Ўғрилар Оқ Марбурж қабиласидан. Бир тош нарида, оқ ўтовларда туришади.

Қабила бошлиғи ўтовида улар уни икки ўгли билан ўтирганини кўришди.

Самир Тархон ва Темур одоб ила салом беришди. Олтмишлардан ошган қабила бошлиғи алик олиб, уларга кўрпачадан жой кўрсатди. Дуога қўл очди.

— Мабодо сен Самир Тархон эмасму? — деди туркча. Тасдиқ ишорасини олгач, ўғилларига имо қилди.

Тезда дастурхон ёзилиб, нонлар ушатишди. Косаларга қимизлар қуйилди.

— Довруғинг бизга ҳам етиб келган, баҳодир. Жасурлигинг ва одамгарчилигинг хусусида кўп эшитганмиз.

Қабила бошлиғи воқеани эшитгач, афсус ила бош чайқади.

— Талончиларни бизлар ўрдугоҳимиздан қувиб юборганмиз, Тархон. Қўйларингизни қайтариб, чўпонлар хунини шариат бўйича тўлаймиз.

У Темурга ҳавас ила тикилиб қолди.

— Зап ўғлинг бор экан, баҳодир. Унинг юзида мардлик ва жаҳонгирлик ўтини кўряпман.

Сўнг яна нигоҳини Самирга қаратди.

— Бир саволимга жавоб бер, баҳодир. Қабилада беш минг қуролик одамларимни била туриб, қандай журъат этдинг бу ерга келишга? Фикримча, шу ўғлонинг борлиги ва далдаси бўлса керак?

— Ҳа, — деди Самир Тархон гапни чўзмай. Қабила бошлиғи дастурхонга фотиҳа ўқиди.

— Жасоратинглар таҳсинга лойиқ. Шариат бўйича ҳар одам учун юз туя хун тўланмоғи лозим. Шунга кўра уч чўпон хунини оласизлар.

Самир Тархон ўша куни юз навкарни моллар билан олдинга жўнатди. Ўзи эса Темур ва қолган навкарлар билан эҳтиёт чораларини кўрди.

— Баъзан қилич ўрнига муроса-ю мадора ва яхши муомала-одоб ила мақсадга эришса бўлади, амирзодам.

У Темурдаги ҳолатни зийраклик билан пайқади. Темур умрида биринчи тўкилган одам қонини кўрди. Илк бор ўзи ҳам жанг қилиб, тўрт рақибини барта-раф қилди. Ўлим олдида довдираб қолмади. Унга дадил пешвоз чиқди.

Самир Тархон эндиликда Темурнинг чин маънода Соҳибқирон бўлишига ишона бошлади.

БИРИНЧИ ҒАЛАБА

Бўладиган бола бошидан маълум. Такина бегим ҳар гал кўрғончада тўпланиб ҳарбий машқлар бошланганда ана шу нақлни эсларди. Ўғлининг тенгқур дўстлари, мактабдош ўртоқлари, шу кўрғончада яшовчи баҳодирларнинг фарзандлари Темурга етакчи сифатида қарашлари ва кўрсатаётган эҳтироmlаридан боши кўкка етарди. Она кўпинча шайх кароматини эслаб, ўғлининг порлоқ келажагидан мамнун бўлар, баъзида эса кўнглига фулғула тушарди. Илойим ўзи асрасин! Қуруқ тухмат, ўт-сув балосидан, фалокатдан!

Эри Амир Тарағай бўлса кексайиб қолганига қарамай, ёнидаги баҳодирлари билан ёшларнинг «уруш-уруш» ўйинларида завқ-шавқ ила қатнашарди. Бу кекса жангчилар ўз фарзандларига чавандозлик, қиличбозлик, ўқ отиш, душманни чалғитиш, пистирма қўйиш илмини сабот билан ўргатишар, машқлар бобида уларга ўз маҳоратларини кўрсатишар эди.

Темур фавқулодда қобилияти билан уларни ҳайратга соларди. Аммо талабчан Амир Тарағай ҳарбий илмда ўғли ва унинг бўлғуси сафдошлари ҳали гўр эканлигини биларди.

Келажақда кутилмаган тасодифлар, оғир синовлар кўп. Гарчанд у кароматга ишонса-да, уни амалга ошириш учун зўр меҳнат, машқ, қийин сабоқлар зарурлигини англади. Ёшлар эса кекса баҳодирлар ўғитларини ёшликка хос ғурур-виқор билан тинглашар ва ўзларича баҳсли мунозаралар бошлашар эди.

Уларга ҳомий керак! Амир Тарағай шундай фикрга келди. У Темур ва унинг дўстлари ўзларича мустақил иш тутиб қанотлари қайрилиб қолишидан хавотирда эди.

Бир куни у Темурни амир Қозоғон ҳузурига олиб келди. Самарқанд ҳукмдори баобрў барлос бегининг ўғлини ёқтириб қолди ва уни ўз хизматига олиш истагини билдирди. Амир Тарағайга у келгусида Темурни ўзига куёв қилиб олиш ниятини ҳам яширмай уни гоят хурсанд қилди.

ЧИН МУҲАББАТ СОҲИБИ

Амир Муҳаммад Тарағай ўғли билан Самарқандга дўсти Амир Қозоғон ҳузурига йул олди. 1347 йилда Чигатой авлоди Қозонхонни енгиб, Самарқанд тахтини эгаллаган Қозоғон Мовароуннаҳрда чингизийлар ҳукмронлигига чек қўйган, ўлкада маълум бир даражада тинчлик ўрнатган. Муҳаммад Тарағайнинг жанговар сафдоши.

Темурбек саройда ўзларига эътиборда ана шу дўстлик ҳурматини кўрди.

Амир Қозоғон уларни шикорга таклиф қилди. Овга жуда ишқибоз бўлган ҳукмдор ота ўғлининг

чавандозлик ва мерганлик бобидаги маҳоратини синаб кўрди.

— Ўлжой, — деди у ёнидаги навкарга қараб, — Темурбек билан беллашиб кўрмайсанми?

Хушбичим навкар тасдиқ ишорасида бош ирғади. Иккови отларига қамчи уриб узоқлашгач, Қозофон дўстига маслаҳат солди.

— Муҳаммад, менга «элик аскар» керак. Куёвим Қутлуғ Темурдан хавфсирайман. Хос аскарларимга сардор лозим.

У эски сафдошига ўзига қарши суиқасдлар бўлаётгани ва бу фитналарда мўғул хони Туғлуқ Темурнинг қўли борлигига шаъма қилди.

Бу вақтда эса Ўлжой билан Темурбек овга астойдил берилиб кетишган эди. Иккови ҳам чавандозлик ва мерганлик бобида ўзаро беллашишди. Темурбек бир кийикни, Ўлжой эса иккитасини овлади. Ногаҳон Ўлжойнинг оти ҳуркиб чавандозни йиқитиб юборди. Бахтига юмшоқ майсалаларга тушган Ўлжойнинг бошидаги дубулғаси учиб кетди, тим қора сочлари елкасига тушди.

Темурбек уни кўтариб қўйди.

— Лат емадингизми?

Ўлжой шаҳло кўзларини унга тикди. Йигит қаршисида ниҳоятда соҳибжамол қизни кўрди. Икки ёшнинг нигоҳлари ўзаро тўқнашди. Икковлари ҳам қалбларида ўтли ҳаяжон туйдилар. Бу муҳаббат риштаси уларни бир-бирларига умрбод боғлашини ўшанда ким билибди, дейсиз.

— Мана сенга элик аскар! — деди Муҳаммад Тарағай овдан қайтишган ёшларга қараб.

— Бу эса набирам Камолой, — деди Қозофон, — уни овдаги маҳорати учун Ўлжой деб атаймиз. Кел, Муҳаммад, шу икки ёшни бир-бирига қовуштирайлик.

Муҳаммад Тарағай бу гапларни эшитган икки ёшнинг кўзларида чақнаган шодлик ўтини кўрди.

— Мен розимен. Бахтли бўлишсин, — дея қўлини фотиҳага тортди.

Ўлжой Темурни фақат шахло кўзлари, тимқора сочлари — умуман, ҳусн-малоҳати билангина эмас, балки дадиллиги, ўз қадр-қимматини тушуниши ва номуси учун курашга қодирлиги билан мафтун қилди.

Йигит унинг сиймосида гўзал ёрдан ташқари сadoқатли дўст, бахтда ҳам, кулфатда ҳам ҳамиша бирга бўла оладиган сафдошини кўрган эди.

— Синглимнинг қалини учун Балх шаҳрини сўрайман, — деди Ҳусайн совчиларга.

Балх мустақил шаҳар бўлиб, Қозоғонга бўйсунмас эди. Уни ҳужум билан олиш зарур. Темур рози бўлди.

Тез орада Шаҳрисабз атрофида овоза тарқалди. Қандайдир савдогар ҳажга бориш учун талабгорларни тўплаётган эмиш.

Зиёратчилар сафида кексаларга қараганда ёшлар кўпроқ эди. Барчаси яхши қуроланган. Ҳажга бориш йўлида хавф-хатар кўп. Шунинг учун қуролли зиёратчиларга ҳеч ким ажабланмади. Карвондан анча олдин йўлга тушган қаландарлар зиёрат ҳақида овоза қилиб боришар эди.

Кешдан анча узоқлашган карвон биринчи манзилда бироз камайиб қолди. Заиф, ёмон қуроланганлар, кексаларни карвон шайхи сафдан чиқарди.

— Йўл узоқ, толиқиб қоласизлар, — деди шайх.

Йўл-йўлакай карвонга ёшлар қўшилиб борди. Иккинчи манзилда шайх зиёратчиларни бир сафга тизди. Ўнбоши ва юзбошилар тайинланиб, туялардаги юклар очилди. Дон-дунлар солинган қоплардан қиличлар ва ўқ-ёйлар олинди. Энди карвон зиёратчилар тўдасидан бус-бутун лашкарга, шайх эса саркардага айланди.

— Биз ҳажга эмас, балки Балхни олишга кетяп-миз. Эшитинг. Шаҳарга бориш билан дарҳол бозор эгаллансин. Ҳамма жангта шай бўлсин.

Бу вақтда Балхга кирган қаландарлар зикр тушиб, яқинлашиб келаётган зиёратчиларни мадҳ этишарди.

— Ислом қиличлари келяпти, ғозийлар келяпти! Енгилмас лашкар келяпти!

Балхликлар кулиб, қаландарларга садақа беришди. Қандай лашкар бўларди, қаланғи-қасанғи зиёратчилар!

Карвон шиддат ила дарвозадан ичкарига кирганда барча ҳайратдан ёқа ушлади. Мўмин-қобил зиёратчилар ўрнига бошдан оёқ қуроолланган важоҳатли навкарлар пайдо бўлган эди.

Карвонсарой ҳеч қандай қаршиликсиз эгалланди. Бозор атрофини икки ҳалқа навкар қуршади.

— Аҳли жамоа!

Балхликлар саркарданинг янгроқ овозини эшитишди.

— Буюк амир Қозоғонхон амрини эшитиш учун хузуримга оқсоқолларни чорланг!

Бозордаги одамлар нафаслари ичларига тушиб, ҳайкалдек қотган.

Ҳеч ким ўрнидан жилмаганини кўрган саркарда сўзида давом этди:

— Оқсоқоллар йўқми? Бўлмаса шаҳарни эгаси йўқ деб ҳисоблаб, баҳодирларимга буюрамен.

— О, амир!

Оломон ўртасидан бир неча киши олдинга чиқиб бош эгишди.

— Мен, — деди Темур уларга қарата, — Тарағай ўғли Темур, сизларга шуни маълум қилғайменки, эндиликда Балх менинг қўлим ва ҳукмим остида. Мовароуннаҳрнинг чинакам ҳукмдори буюк амир Қозоғонхон шаҳрингизни итоатга келтириб,

дарвозаларингизга мухрини босишни менга буюрдилар. Эндиликда буюк амирнинг набираси ноибингиз бўлади.

Ўлжой бўлғуси эридан кўз узмай маҳлиё боқарди. Тақдир унга шундай баҳодир ва саховатли эрни тухфа қилмоқда. У акаси Ҳусайнга сира ўхшамайди.

— Ҳусайн! Мана сизга қалиним — Балх!

Темур шундай дея бўлғуси хотини Ўлжойга нигоҳ ташлади.

— Сизга андек насиҳатим бор, Ҳусайн, одамларимизга адолатли бўлинг, ёмон одатингизни ташланг.

Ҳусайн хўмрайди. Очкўз ва хасислиги билан бутун Мовароуннаҳрда танилгани ва Темур худди шуни назарда тутганини яхши фаҳмлади.

— Агар одамларга қоқ суякларни ташлайверсангиз, улар қопағон итдек сизни ғажиб ташлашлари мумкин.

— Жуда тўғри гап, ака, — хандон ташлаб кулди Ўлжой. У эркакча либосда ҳам гоят хушбичим ва гўзал эди. Ҳусайн беихтиёр бу икки ёшга, узукка мос ёқутдек бир-бирига мос бўлажак эр-хотинга маҳлиё қараб қолди.

— Дарвешлар! — деди бахтиёр Темур, — мен ваъдамга мувофиқ ўлжамни сизларга тухфа қилурмен.

— О, Темур! — бахтиёр ҳайқиришди дарвешлар.

— Зафар сенга доим ёр бўлсин!

Шаҳрисабз масжидларига ҳам бой улуш ажратилди.

Нақшбандийлар тариқати бутун ўлкага Темур ғалабаси ва муруватини мадҳ этиб, унинг тарафдорлари сафини кенгайтира бошлашди.

Эрталаб Темур ўзининг хос навкарлари билан орқага қайтди. Ҳусайн эса Балхда қолди.

Темур 22 ёшда эришган бу ғалабаси шодлигини онаси Такина бегимнинг вафоти қайғуга алмаштирди.

Она ўғли ва унинг камолотидан хурсанд ҳолда оламдан кўз юмди. Темур волидасининг рози-ризалигини олишга муяссар бўлди.

ЧЎЛДА БЎЛГАН ОЛИШУВ

Куз кунларининг бирида Темур бир неча навкарлари билан овга чиқди. Ўша жойда яшовчи қабила йигитлари ҳам шундай мақсадда тўпланишган экан. Уларнинг вазоҳати яхшилиқдан дарак бермас эди.

— Бу ер бизнинг ерларимиздир, ҳар ким рухсатимизсиз ов қилса жарима тўлайди. Бўлмаса, ўлдирилади.

Темур босиқлик билан уларга жавоб қилди:

— Ундоғ бўлса қилган шикорларимизни сизларга ташлаб кетайлик, шу билан сизлар биздан рози бўлсангизлар.

— Шикорингга муҳтож эмасмиз, аммо еримиздан фойдаланганинг учун минг тилло жарима берасан. Бўлмаса, қўл-оёқларингизни боғлаб, қабила-мизга олиб кетамиз.

Темур атрофидаги етти навқари, ўз мадрасадош дўстлари Азизуддин, Жоқу, Иқу, Рустам ва Озодларга унсиз «отларга мининглар» ишорасини қилди. Бир неча ўқни оғзига тишлаган ҳолда ўзини отга олди. Етти ҳамроҳи ўзи каби тез отга мина олмаслигини, рақиблар уларнинг отларга минишларига йўл қўймасликка урина бошлаганини кўрди. Шиддат ила ўқ отди. У рақиб танасига миҳланиб, ерга фарёд билан йиқилди. Иккинчи ўқ эса яна бирининг бўғзига қадалди. Темур устози Самир Тархон

ўғитларини эсда тутиб, кўз очиб юмгунча душманга фурсат бермай кетма-кет ўқ уза бошлади. Уч душман ерга қулади. Яна бири отига осилиб қолди. Темур шитоб ила унинг белидаги қиличини суғуриб олди. Душманлари билан икки қўлда қилич билан жангга киришди. Унинг ҳамроҳлари душманлар диққати Темурга қараганидан фойдаланиб, отларига минган ҳолда камонлардан ўқ уза бошладилар. Тизгинни тишлаб олганча ўнг-сўлга идора қилишга ўнғайлик яратиб олган Темур қиличларни шундай урар эдики, бошқаларнинг қилич чопиши болалар ўйинига ўхшар эди.

Унинг қиличи душман қиличига зарби билан тегиб улгурмасданоқ душманни ерга йиқитар, унинг ўрнидан туришга ҳоли қолмас эди.

Темур бу жангда ўз қудратини тўла ҳис қилди. У тушундики, унинг қўшқилич уриш маҳорати Аллоҳнинг унга аталган инъомидир. Элик кишига ҳамла қилишдан қўрқмаганлиги, кўра-била туриб ўлим истиқболига пешвоз чиққанида бир гаройиб сир бор.

Душман даҳшатга тушиб майдонни тарк эта бошлади. Темур бир ўзи қиличларини ишлатиб, душман билан олишди, ҳамроҳлари эса уларни ўққа тутиб, сардорларига кўмак беришди.

Бу жанг Темур онгида инқилоб ясади. У Соҳибқирон, Аллоҳ унга етти иқлим ҳукмронлигини ато этган, эндиликда у шунга яраша ғайратни ошириш тадбирларини кучайтириши лозим. У энди оддий қўшин қўмондони эмас, балки бутун Мовароуннаҳр ҳукмронлигини қўлга киритиши лозим.

Ўша куни у фарзанд кўрди. Буни ҳам у Тангри иноятига йўйди ва ўғлига Муҳаммад Жаҳонгир исмини қўйди.

УЧ ЮЗ БИРИНЧИ НАВКАР

Чопар келтирган хабарни у диққат билан ўқиди.

— Шуни мамнуният билан хабар қиламанки, — деб ёзибди амир Ҳусайн. — Ҳирот аҳолиси бизни шоду хурсандлик билан кутиб олди. Тупроққа бош қўйиб биздан узр сўрашдики, аларнинг гуноҳларидан ўтиб, марҳаматимиз дарвозасини кенг очиб юбордик. Буюк бобомизга қўш-қўш туяларда совға-саломлар қатори Сиз, азиз дўстимизга ҳам муносиб туҳфа — ҳазрат Довуд ясаттирган пўлат совутни юборяпмиз. Бутун аҳли Ҳирот Сизни ана шу совутда кўрмоқни қандай исташини билсангиз эди! Ҳамма гап шундаки, йўлимизда бир ғаним гов бўлдики, уни даф этишга ёрдамингиз даркор...

Номани келтирган дарвеш тасбеҳ ўтирганча сукут сақлаб турди.

— Ўзи не гап? — сўради Темур.

У қайноғаси Балҳда кўтарилган исён натижасида шаҳардан қочиб, ён-атрофдан кўнгиллилар тўплаб, Ҳирот сари от солганини биларди.

— Ҳусайннинг хасислиги ва беш бармоғини оғзига тиқиши бошига етди, — деди дарвеш истеҳзо билан. — Сизга пирим ростини айтишни буюрганлар. Воқеа асли шундай.

Ҳусайн Ҳиротга келиб, ўзига бўйсунитишни талаб қилганида унинг ҳокими амир Бакир қаршилиқ кўрсатди. Шаҳар карвонсаройида жойлашган Ҳусайн қамалда қолади. Ўрдада турган ҳоким агар Ҳусайн тез орада Ҳиротдан қорасини ўчирмаса, уни дарвоза устунига осиб ўлдиражагини айтган.

— Агар сиз тезликда мададга бормасангиз, Ҳусайннинг ҳолига маймунлар йиғлайди, амирзодам.

Кейинги сўзни дарвеш алоҳида меҳр билан айтди. Ҳа, дарвешлар уни ҳар куйда мақташмоқда, унинг байроғига юзлаб ёшларни чорлашмоқда.

Темур сафар ҳозирлигини кўра бошлади. Биргина Шаҳрисабздан эмас, балки Самарқанд, Бухоро ва Тошкентдан ҳам келган кўнгиллилар сони 300 га етди. Уч юз биринчи навкар эркакча либосда тўла қуролланган Ўлжой бўлди.

Дарвешлар ҳарбий даракчи — синчи вазифасини бу гал ҳам аъло даражада адо этишди. Амударёдан қандай ўтиш ҳақида бош қотирган саркардага яқин атрофдаги қишлоқни кўрсатишди. Бир неча соат ичида каттагина обод қишлоқ ўрнида вайрона қолди, холос.

Уйларнинг бари ёғочлари, қамишлари соллар ясашга кетди. Одамларнинг дод-войи, бошпанасиз қолганлар фарёдига бир Ўлжойгина эътибор берди, холос.

— Уруш қурбонсиз ва кўз ёшларисиз бўлмайди, маликам, — деди Темур хотинининг намланган кўзларига қараб, — ҳали олдинда қанча қон, бошлар кетиши мумкин...

Темур лашкари Ҳиротга шитоб ила яқинлашди. Бу вақтда Ҳусайн айғоқчиларидан мадад келаётганини эшитиб, руҳланган ҳолда Ўрдага тўсатдан ҳужум бошлаган эди. Амир Бакир тарафдорлари эндигина қарши ҳужумга ўтишганда Темур навкарлари келганини эшитишди. Кучлар тенг эмаслигини пайқаб таслим бўлишдан бошқа чоралари қолмайди.

— Азиз оғам, муҳтарам дўстим, хуш келибсиз, — деди ғолиб Ҳусайн тантанавор қиёфада қариндошини қаршилаб. — Сизни кутавериб, кўзим тўрт бўлгач, таваккалнинг боши кал, дея душманга ташланиб, уни маҳв этдим. Эндиликда Ҳирот аҳли менадан ўзга ҳукмдорга зор эмас.

Темур Ҳусайн бу билан нима демоқчи эканлигини тушунди. Мунофиқларча кулиб турган қайноғасига чурқ этмай бошини қуйи солди.

— Сиз бешикда ҳам ёлгончи бўлгансиз! — алам ила қичқирди кимдир. — Момоннинг ўнг кўкрагини эма туриб, чап кўкрагига ҳам човут солгансиз.

Хусайн сесканиб, бундай дадил айбловни қўйган навкарга ажабланиб қаради. Навкар либосидаги сингласига ҳайрат ичра боқди.

Ўлжой отига сакраб миниб дарвоза томон йўл олди. Темур бой ўлжа ваъда қилиб, энди қуруқ қолган кўнгилли лашкари олдида хижолат бўлиб, Ҳиротдан яширинча чиқиб кетишга мажбур бўлди. Гўё Ўлжойга эргашгандек бўлиб отига қамчи урди.

Уч юз навкардан атиги уч киши Ҳиротдан орқага қайтмоқда эди. Темурдан бир қадам ҳам нари силжимай изма-из юрувчи болаликдаги дўсти Азизуддин эр-хотин орқасидан маънос эргашиб борарди. Дуч келган биринчи овулдаги туркман чўпонлари уларни меҳмондўстлик билан қаршилади. Ўлжой мезбонларга қараша бошлади. Чўпонлар келишган ёш навкарнинг эпчиллик билан сигирни соғишини завқланиб томоша қилишди. Фақат хотин-қиз қўлидан келадиган бу ишни навкар жуда маҳорат ила бажарганидан ажабланмай бўладими?

Темур ва Азизуддин зўр иштаҳа билан Ўлжой сузиб келтирган қўй гўштини туширгач, туркман чол фотиҳага қўл очди. Меҳмон дастурхонга ташлаган кумуш тангаларга қараб бош чайқади.

— Кам бўлса, мана, яна, — деди Темур бир ҳовуч танга тўкиб.

— Уят бўлади, — деди чол тангаларни йиғиб Ўлжойга узатаркан, — меҳмон атойти худо деганлар.

— Кечиринг, ота, — деди Азизуддин қўлларини кўксига қўйиб, — сабоғингиз учун раҳмат.

— Илойим юзга киринг, — дуо қилди Ўлжой. Улар отга мингашар эканлар, чол Азизуддиннинг қулоғига ниманидир шипшиди.

— Нима деди у? — деди Темур улар ўтовдан узоқлашгач.

— Эҳтиёт бўларканмиз, аламзада туркманлар биздан ўч олишга аҳд қилишибди.

Темур бу гапга эътибор бермади. Унинг руҳи бардам ва кайфияти кўтарилган. Хусайннинг мунофиқлиги уни эркин ҳаракат қилишига йўл очган, у эндиликда ундан қарздор эмас эди.

Мовароуннаҳрга бир неча кунлик йўл қолганда тўсатдан уларни фалокат босди. Вақт пешиндан оғиб, дам олишга тўхташган маҳалда бир тўда чўпонлар устларига ёпирилиб келганча, уларни қуролсизлантириб, қўл-оёқларини боғлашди.

— Қилмиш-қидирмиш, — заҳарханда кулди чўпонлар сардори, ўрта яшар туркман, — Ҳиротга кетаётганда нималар қилганларингизни эслайсизларми? Ана, энди кўрасанлар, қандай аҳволга тушганларингни!

Қўл-оёқлари боғланган Ўлжой билан Темурни пахса минорага қамаб қўйишди.

— Байрамда уларни қатл қиламиз, — деди сардор, — отларга боғлаб шундай чоптирайликки, бунақа томошани ҳеч ким кўрмаган.

Чўпонлар хахолаб кулишди. Ўлжойнинг бадани сесканиб кетди.

Ҳозир ёнида Азизуддин йўқлигини кўриб Темур чуқур хўрсинди.

— Азизуддин қайдакин?

Ўлжойнинг кўзларида умид учқунлади.

— Шояд тирик бўлса. Кимдир олишиб, бақириб-чақиргандай эди.

Тапқарида шамол ғувулар, аҳён-аҳёнда соқчининг йўтали эшитиларди. Темур рўй берган воқеани сира тушунмас, бари кўрқинч тушдек туюларди. Наҳот шундоқ ўлиб кетаверса? Орзу-умидлари, буюк мақсад-чи?

Зим-зиё тун чўқди. Бундай зулмат фақат туркман чўлидагина бўлади. Зах ерда чалқанча ётган Темурнинг кўнгли ҳам қоронғи. У биринчи марта ўлим шарпасини сезиб вужуди сесканди. Мудҳиш ўлим кутмоқда. Қўл-оёқларини асов отларга боғлаб, ҳар томонга чоптиришади. Эtlари парча-парча бўлади. Лаънати сардор айтгандек, минг бир бўлакка бўлишади.

Беихтиёр инграб юборди. Ўлжой чўчиб ёнбошга ағдарилди.

— Сизга нима бўлди? Тинчланинг, бегим.

Темурнинг кўзи бурчақда ятиллаб кетган нарсага тушди. Илон? Минг лаънат! На қўли, на оёғини қимирлата олади. Бирдан енгил тортди. Чақса чақа қолсин. Тинчгина ўлади. Отга бойланиб ўлгандан минг бор афзал бу. Бирдан эшик гурсиллаб ағанади.

— Амирзодам! Ўлжой!

— Азизуддин!

Қоронғида ханжар ятиллади. Қўл-оёқлари бўшаган бандилар ташқарида соқчининг мурдасини кўришди.

— Тезроқ отларга мининглар!

Қаёқдандир келиб қолган Азизуддин ва отлар ўлимни бўйниларига олган эр-хотинга мўъжизадек туюлди. Тун қоронғилигида от чоптириб кетаётган уч чавандоз ортидан ҳеч ким қувмади. Хуросондан чиқиб Мовароуннаҳр чегарасига етишганда улар қанчалик чарчашганларини сезишди.

— Азизуддин, — деди отдан тушиб Темур, — мен бу хизматингни ўла-ўлгунимча унутмаймен.

Кейин дўстининг пешонасидаги ғурра, елкасидаги қотган қонни кўриб ўзини унинг қучоғига отди. Ўлжой ҳам хўрлиги келиб, уларнинг елкалари узра бош қўйиб, тўйиб-тўйиб йиғлади.

— Бўлди энди, бўлди, — дерди Азизуддин уларни қучоқлаб.

Темур ёшли кўзларини унга тикиб яна так-
рорлади:

— Бу яхшилигингни қиёматгача сира унут-
маймен.

Орадан йиллар ўтади. Қудратли жаҳонгир бўлиб
танилган Темур олдида барча тиз чўкқанда, подшо-
лар ҳам эмаклаб этагини ўпганда Азизуддин тик ту-
ради. Барча жаҳонгир ғазабидан титраганда ҳам
биргина у Темурга тик қарайди.

Темур мактабдош дўстидан ҳеч нарсани аямай-
ди. Аммо Азизуддин на бойликка, на мартабага учади.
Камтар инсонлигича қолади. Чунки Азизуддин од-
дий халқ вакили эди.

Шунинг учун ҳам халқ унга қайишар, унга дар-
дини очар эди.

Мана ҳозир, халоскор сифатида у миннатдор
кўзлардаги ёшларни кўриб, ўзини бахтиёр ва жуда
енгил сезди. Ҳеч қачон у бундай туйғуни ҳис қил-
маган эди.

ҚИЛИЧ ВА ТУЗ

Мовароуннаҳр ҳукмдори амир Қозоғон набира-
си Ўлжойнинг бошдан кўрган-кечирганларини тинг-
лаб ўйга чўмди.

Ўлжой акаси Хусайннинг мунофиқ, олчоқлиги-
ни, эри Темурнинг мардлиги ва саховатини ҳикоя
қилган сари амирнинг фикри қатъийлашиб борарди.
Мана, у тахтга ўтиргандан бери 15 йил ўтибди. Ўғли
Абдуллоҳ қулай пайт келишини пойлаб юрибди.
Набираси Хусайн эса очикдан очик унинг ўлими-
ни сабрсизлик билан кутмоқда. Амир Қозоғоннинг
кўҳна Самарқанддаги тахти қайнотаси Туғлуқ Те-
мурхон нигоҳини ҳам ўзига қаратмоқда. Туғлуқ Те-
мурхон ўғли Илёсхожага Мовароуннаҳр тахтини

мўлжаллагани ҳам сир эмас. Мўғул хони бошчилигидаги жеталар — кўчманчи мўғул қабилаларининг энг кучли уруғи тез-тез бой ўлкага босқин қилиб туришларидан ҳам хабардор.

Саройда фитналар ҳам бўлиб туради. Гоҳ овда, гоҳ шу Самарқандда дайди ўқлар бехосдан учиб қолади. Бундай шароитда куёви Темурдек садоқатли амир ёнида бўлса айти муддао.

— Темурбек хос навкарларим сардори бўлади, — деди амир Қозоғон сарой аёнларига, — унинг бўйруғи менинг амрим дегани. У энди Темурбек!

Сарой мулозимлари унинг бу сўзларини кекса ҳукмдорнинг навбатдаги инжиқлиги деб қабул қилишди. Аммо Темурбек кўп ўтмай улар қандоқ янглишганини исбот қилди. Дарвешлар, қаландарлардан иборат кенг махфий хизмат тармоғини вужудга келтирган саркарда саройдаги фитналарга ўз вақтида чоралар кўра бошлади. Бир неча марта амир ҳаётига қилинган суиқасднинг олдини олди.

Амир Қозоғон шикорга чиққанида бир гуруҳ қуроли фитначилар унга ёпирилди. Темурбек навкарлари уларни зудлик билан чошиб ташлади.

Сарой фитначилари энди ғоят эҳтиёткорлик билан суиқасд тайёрлашди.

Амирнинг қабул маросимида беш саркарда ичкарига қадам босди. Улар кийими остида совут борлиги Темурбекнинг назаридан қочмади.

— Дастурхонга марҳамат, — деди у саркардаларни ноз-неъматлар тузатилган хонага бошлаб.

Фитначилар тўкин дастурхон олдида ниятларини унутиб, обдан шароб ва лазиз таомларга тўйгач, улар олдида амир Қозоғон пайдо бўлди. Улар гапга оғиз жуфтлар-жуфтламас амир қўл кўтарди.

— Тузимни тотгач, наҳот ҳаётимга қасд қилишга журъат қилсангиз?

— Мусулмончиликда бундай шаккоклик ўлимга мустаҳиқ, — деди Темурбек қиличи дастасини ушлаб.

Фитначилар хижолат бўлиб, саройдан чиқиб кетишди.

Амир Қозоғон Темурбекка мукофот тариқасида Шодмонбек қалъасини инъом қилди. Махсус фармон билан унга Мовароуннаҳрдан ажраб чиққан Хоразм ва ғарб вилоятларини бўйсундириш ва уларга ноиблик қилиш ҳуқуқи берилди.

Бу вилоятларни итоатга келтирган Темурбек Самарқандга қайтганида хуфия хизматидаги одамлари амирга қарши фитна тайёрланаётгани ва унга Қозоғоннинг ўғли Абдуллоҳ раҳбар эканлигини хабар қилишди. Дарвешлар Темурга фитначилар мўғул хони Туғлуқ Темурхон билан алоқа боғлашиб, Самарқанд тахтига Абдуллоҳни ўтқазишга келишганини ҳам маълум қилишди.

Темурбекнинг садоқатидан ғоят эриб кетган амир Қозоғон суюкли набираси Ўлжойнинг севимли эрига вафотидан сўнг бутун Мовароуннаҳрни ваъда қилди ва шул ҳақда васиятнома ёзди.

Аммо уни амалга оширишнинг ўзи бўлмаслигини у яхши тушунган. Темурбек бунинг учун бир неча йил жангу жадаллар қилишига тўғри келди. Кимларнидир қилич, кимларнидир туз билан сийлаб, ўзига таянч кучлар ҳозирлай бошлади.

Кейинчалик Темурбек амир Қозоғоннинг хизматида тутган мавқеи ва қудратини ўз «Таржимаи ҳоли»да шундай сатрлар билан ифодалайди:

— У айтарлик даражада қудратли ҳоким эмас эди, унинг қўлидан осонлик билан подшоликни тортиб олишим мумкин эди. Лекин менга қилинган лутфу карамга нисбатан кўрнамаклик қилмоқчи эмасдим.

ҲОКИМИЯТ САРИ ЙЎЛ

Камолой бахтиёр кўзларини эридан узолмас эди. Меҳмон эса навкарча кийинган бу аёлга мафтунликларини очиқ-ойдин изҳор этар эди. У Темурбекка қимиз тўла косани узатар, олдига турли-туман таомларни қўяр эди. Амир Ҳусайн эса бу бахтиёр эру хотинга ҳасадли нигоҳини қадарди. Улар нақадар бахтли! Нега унга тақдир шундай бахтни ато этмади? Унинг Темурбекдан қаери кам?

Амир Ҳусайн шароб тўла косаларни бирин-кетин бўшатар, лекин ғубори кетмас эди. Темурбек билан боғланган хотиралар кўз ўнгидан ўтавергани сари кўнглида ҳасад олови тобора алангаланиб борар эди. У бобоси Амир Қозоғоннинг қароргоҳида Темурбекни беш йил муқаддам кўрган эди. Бобосига қилинган суиқасдларнинг олдини олиб, юксак ҳурматга эришган Темурбек унинг учун ҳам кўп яхшиликлар қилди. Ҳа, буни тан олмай иложи қанча? У ҳоким бўлган Ҳиротда исён кўтарилиб, ҳокимиятни амир Бакир эгаллаганидан сўнг Темурбек ёрдамга ошиқди. Уч юз сара отликлар билан Ҳиротни кўлга киритди.

Ўша йили Темурбек Амир Қозоғонга уюштирилган навбатдаги суиқасдни ҳам бартараф қилди. Қамар қишлоғи атрофида катта ов уюштирилди. Кечаси эса Амир Туғлук етти навқари билан тўсатдан Қозоғон қароргоҳига ҳужум қилди. Бундан хабар топган Темурбек дарҳол отга миниб унга ёрдамга шошилди. Қоронғуликдан фойдаланган бобоси фитначилардан бир харсанг тош орқасига бекинган. Темурбек фитначиларни чопиб ташлаб, Қозоғонни халос этди. Кейин у Амир Туғлук ва Хусрав Баёнқулнинг яна бир фитнасини фош қилди. Бундай жасорат ва садоқати учун бобоси Темурбекка бутун ўлкага ҳукмдорлик ёрлиғини тақдим этди. «Хат бер-

дук ва аҳд қилдук: биздан сўнг Турон ўлкаси Темурга тааллуқ топғай» — деб ёзилган эди унда. Аммо бобоси Амир Туғлуқ ва Амир Хусравнинг сўнгги суиқасдида шаҳид бўлиши бунинг амалга ошишига ҳалал берди. Темурбек қотиллардан ўч олди.

Хусайн давра тўрида ўтирган Темурбекка ички ҳасад ва ҳавас ила тикилиб яна хотираларга берилди.

Темурбек у Қаршига келганда ўша қотилларни амир ул-умаро мансабига кўтарилган Абдуллоҳ ёнида кўрди.

— Эй, Темур Тарағай ўғли, — деди амалдорлар ўртасида мағрур ўтирган Абдуллоҳ, — шу кундан бошлаб сени мингбошилиқ вазифасидан бўшатдим.

Беклар ва амирлар юзларида мамнуният акс этди. Уларнинг кўпчилиги Темурбекдан аламзада эди, Қозоғонга қарши уюштирилган фитналарни худди шу хуфия ишлар сардори, хос соқчилар бошлиғи фош қилганлигини улар яхши билишар эди. Куёв билан қайнота ўртасига хусумат уруғини сочган ҳам шулар эди.

Темурбек улар юзидаги тантана учқунларини кўрар экан, шу бети қораларнинг гуноҳларини кечириб, уларга нисбатан марҳаматли бўлганидан афсусланди. Унинг бир оғиз сўзи билан Амир Қозоғон уларни қатл этиши мумкин эди.

— Сен, — деди биринчи марта қайнотасини сенсираб Темурбек, — амирлик русумини билмас экансан.

Амир Абдуллоҳнинг юзига қон югурди.

— Мен, Абдуллоҳ валийга, сен тирранча ақл ўргатмоқчимисан? Амир ул-умарога бундай дейишга қандоқ журъат этдинг?

Темурбек унинг кўзларига виқорли назар ташлади.

— Сен лаёқатли бўлсанг, улуғлик, амир ул-умаро мақомига лойиқ иш қилмоқни ҳам билар эдинг.

Алалхусус олий рутбалик бир мансаб эгаси қуйи рутбалик мансабдорлар олдида ҳайдаладими? Мабодо, бирор гуноҳ содир бўлганда ҳам кичик амалдорлар олдида жазо берилмаслигини билмасмидинг?

Абдуллоҳ, кўзларини бир зум ерга тикди. Сўнг жаҳл билан қарсақ урди.

— Ҳайданглар уни! Жазосини ўзим бераман.

Соқчилар қиличларини яланғочлаб Темурбекка ташланишди. Шу пайт кутилмаган воқеа юз берди. Бир ҳамладаёк соқчилардан бирининг калласи учиб кетди. Бўғзидан қон фавворадек отилди. Иккинчисининг кўли осилиб, учинчисининг эса буйни кесилди. Тўртинчисининг кўлидан қиличи учиб кетди. Темурбек бу қилични кўлига олди.

— Абдуллоҳ! Сен чиндан ҳам амир ул-умаро бўлсанг, мен билан олишасан. Бу мен, Темурбек сўзим!

Абдуллоҳ даҳшат ичра ҳайқирди.

— Ушланглар, ўлдилинглар!

Тахтда ўтирган Абдуллоҳ билан Темурбек турган жой орасидаги бир қанча масофани қилич билан тўсган беклар бўлса ҳам уларни ёриб ўтиб кетиш учун тўсқин бўлиб турганларни Темурбек икки қилич ҳамласи билан ерга йиқитди. Ваҳшат ила Абдуллоҳга яқинлашди.

— Сен пайғамбаримиз ўғитларини унутибсан. Кувёларни пайғамбарлар ҳам сийлайди. Сен мени қилич билан сийладинг.

Қўрқувдан ўзини йўқотган Абдуллоҳ Темурбекка илтижоли боқди.

— Менга айтган бугунги сўзларинг ва ҳақоратинг учун сени чопиб ташлардим. Аммо марҳум отанг ҳурмати сени ўлдирмайман, падаркуш!

Темурбек ўлдирилган соқчи ва амалдорлар таналаридан отилаётган қонга қараб хитоб қилди.

— Абдуллоҳ! Эр кишининг бахти қиличларнинг жангир-жунгири ва болталарнинг зарбидадир.

Тахтда ўтирган Абдуллоҳ мурдадек оқариб кетди.

— Сен, номард, мени кеткизмоқчи бўлсанг, қондош сифатида бир оғиз ўзимга айтсанг, кифоя эди. Чурқ этмай кетар эдим. Аммо сен ҳамманинг олдида мени шарманда қилиб ҳайдамоқчи бўлдинг. Буни мен ҳеч қачон кечирмаймен, қилич зарбасидан жароҳатлар битади, лекин тилдан етган заҳм ҳаргиз тузалмайди.

Шундай дея Темурбек қиличини қинига солиб ташқа-рига йўл олди. У ерда эса уни юзбошилар кутишар эди.

Темурбек атрофини ўраб келаётган аскарларга хитоб қилди.

— Навкарларим! Сизлар ким билан!

— Биз сен билан, Темурбек!

Бир зумда қаёқдандир пайдо бўлган дарвешлар ва қаландарлар ҳассаларини баланд кўтариб ҳайқиришди.

— Сен бизнинг султонимиз!

— Ислом қиличи!

— Шариат қалқони!

— Ҳақ дўст! Ё Олло!

Темурбек кетганидан сўнг омад Абдуллоҳдан юз ўгирди.

Қотил Баёнқулихон ва падаркуш Абдуллоҳ ўртасидан ола мушук ўтди. 1359 йилда амир ул-умаро Абдуллоҳнинг одамлари Баёнқулихонни ўлдиришди. Чиғатой улуси тахтига балоғат ёшига етмаган Темуршоҳ кўтарилди. Аммо у амир ул-умаро Абдуллоҳнинг кўлида кўғирчоқ эди.

Мовароуннаҳрда Абдуллоҳга қарши кучли мухолифат вужудга келди. Унинг ташкилотчиси Темурбек эди. Амакиси Ҳожи барлос ва Амир Баён сулдуз билан биргаликда Мовароуннаҳрни кўлга киритиш режасини тузишди.

Ана шу воқеаларда Амир Темур ўзини моҳир разведкачи ва контрразведкачи сифатида кўрсатди. Бу ҳақида Амир Темурнинг ўзи туркий тилда ёзган «Таржимаи ҳол» ида яққол гувоҳлик беради:

«Мен кўп аскар тўплаб Самарқанд тарафига юрдим. Йўлда Баён сулдузга дуч келдик, у ўз аскарлари билан менга кўшилди.

Баён сулдуз замондошлари таърифига кўра аслида ҳарбий бўлишига қарамай, ҳалим, беозор одам эди. «Биз, — деб ёзади Амир Темур, — Шош ҳудудига яқинлашдик. Ундан ташқари, мен амир Ҳожи барлосни ҳам бизга қўшилишга кўндирдим... биз учаламиз Самарқанд тарафга юрдик. Бу пайт Мовароуннаҳр ҳокими Темуршоҳ ўғлон бўлиб, уни амирлар Туғлуқ Темур ва Хусрав Баёнқули қўллар эдилар. Биз қонли жангдан сўнг Самарқандни қўлга киритдик ва у ердан Темуршоҳ ўғлонни ҳайдаб юбордик.

Бундан кейин бутун Мовароуннаҳрни қўлга олдик. Биз учаламиз: мен — Темур, амир Ҳожи барлос ва Баён сулдуз дўстлик битимини туздик ва токи Баён сулдуз май ичиб ўлмагунига қадар Самарқандда тинч ҳукм сурдик».

Темурбек 1357 — 1360 йиллардаги ҳарбий-сиёсий вазиятни ўзининг «Тузуклар»ида шундай тасвирлайди: «Шу кезде Балх хони Мангли Бугай сулдуз эди. Хўжанднинг ҳокими амир Боязид жалойир эди. Шибирғоннинг ҳокими Муҳаммад ҳожи эди. Кўҳистонни Бадахшон амирлари бошқарарди. Хутталон билан то ҳазрат Имом деган жойгача ерларнинг хони Кайхусрав Хутталоний эди. Самарқанддан то Сарикўлгача бўлган ерларнинг хони амир Ҳизр Яссаурий эди. Бу амирларнинг ҳаммаси ўз улусларида тўла ҳукмрон бўлиб, фақат биргина жасорат билан ҳокимиятни бундай кучли амирлардан тортиб олиб бўлмас эди. Бу ҳолда очикдан очик куч ишлатиб

бўлмаслиги менга аён бўлди, бунда фақатгина ҳийла ишлатиб, мақсадга эришиш мумкин эди.

Ҳар бир амирга алоҳида бошқаларидан махфий равишда мактуб ёзиб, унда мен билан иттифоқ тузишни ва бирлашиб бошқа амирларни ҳайдаш, сўнг мамлакатда ҳокимиятни кўлга олишни таклиф қилдим. Уларнинг ҳар бири бошқаларидан махфий равишда мен билан иттифоқ бўлишга рози бўлди. Шу тариқа мен уларни бир-бири билан уруштириб кўйдим».

Секин-аста Мовароуннаҳрда Темурбек, амир Боязид жалойир ва Ҳожи барлос ҳокимиятлари вужудга келди. Бу учлик — триумвират худди қадимги Римда — Цезарь, Помпей ва Красс каби вақтинчалик муросада бўлиб, улардан ҳар бири якка ҳокимлик сари интилар эди.

Бу орада ташқарида пайдо бўлган янги бир куч учлар иттифоқига барҳам берди. Бу Мовароуннаҳрга бостириб кирган Мўғулистон хони Туғлуқ Темурхон эди.

Босқин ҳақидаги хабар Темурбекни она маскан Хожа Илғор қишлоғига етаклади. Бемор отаси олдида ўтирган ўғил падари бузрукворининг ҳаёт шами сўниб бораётганини ҳис қиларди. Амакиси Ҳожи барлос юборган чопар мўғуллар Сайхунни кечиб ўтгани, барчани ваҳима босгани ҳақида гапирди.

Сўнг Ҳожи барлоснинг мактубини топширди. Мактубда дуои саломдан сўнг шундай сатрлар битилганди: «Мазкур ойнинг аввалида Жете хони Туғлуқ Темур дарахт баргларидин, балки саҳро қумидин ҳам кўп лашкар бирлан мўру малаҳ бўлиб Сайхундин биз тарафга ўтибдур. Онинг бирла Хўжанд ҳокими Боязид жалойир барча жалойирлари билан ва яна теваарак-атрофнинг бир неча беги қўшилғон эрмиш. Алар жамулжам бўлиб, шу ужурда Насаф

бирлан Кеш устига, сизу бизга қарши юриш бошлагон эрмиш. Элу улус сарсону саргардон, шаҳару қишлоқларимиз ер бирлан яксон бўлмасдан туриб, жам бўлишимиз ва биргаликда ёғийни даф қилишимиз зарур. Улуснинг эмину омонлиги, раиятнинг рифоҳияти Сиз бирлан бизни шитоб бирлан отланишга даъват этадур. Шу мазмундаги мактуб Ўлжой Буға сулдуз, Муҳаммад Хўжа Аперди, Амир Кайхусрав, Амир Ўлжойту, Хизр Яссавурий ва бошқа бекларга ҳам жўнатилди. Ушбу мактубни олишингиз билан йигитларингизни жам этиб ва яна бир ойга етатурғон озуқа олиб, Қўзимундоққа келишингиз лозим кўринадур. Қўзимундоқ, лашкаргоҳ деб эълон қилинди. Вассалом».

Муҳаммад Тарағай Тархон чуқур уйга чўмди. У Туғлуқ Темурни болалигидан биларди. Унинг отаси Элхўжа ўғлон билан Темурнинг отаси дўст бўлишган. Борди-келди қилишган. Баҳор мавсумида шу Туғлуқ Темур билан отаси Элхўжа ўғлон Кешга келар эди. Ўшанда у, Муҳаммад Тарағай Туғлуқ Темурхон кимлигини англаган.

— Ўғлим, сенга айтадурғон гапим шулким, Туғлуқ Темурхон билан урушма. У билан келишиб Кешни сақлаб қол.

Муҳаммад Тарағай кўзларини беҳол юмди. Муғулистон беку амирларини кўз олдига келтирди. Уларнинг орасида бир қадрдон дўсти бор эди, ўшани эслаб миясида яшиндек бир фикр чақнади.

— Амир Ҳамид! Ҳа, ўғлим, бу киши Туғлуқ Темурхоннинг маслаҳатчиси ва ишонган одами. У сени билади ва ёрдам беради.

Темурбек отасининг унга нақадар ишонгани ва меҳрини қалбдан ҳис этди, ўлим тўшагида ҳам уни ва элини ўйлайди.

— Бир қарорга келишдан аввал ҳазрат Шамсуддиндан фатво олишни унутманг, Темурбек.

Бу отасининг васиятидек эди. У Кешга бора-бор-гунича отасининг айтган гапларини мағзини чақишга уринди.

Ҳожи барлоснинг ҳовлисидаги кўринишхонада у Шамсуддин Фахурий, бек ва амирларни кўрди. Салом-аликлардан сўнг Ҳожи барлос сўз бошлаб вужудга келган вазиятни қисқача баён қилди.

— Биз барча вилоятларга чопар юбордик, аммо Амир Мухаммадхўжа ҳам, Ўлжойту ҳам, Хизр Яс-савурий ҳам аниқ жавоб бермади. Фақат Амир Ҳусайн лашкари билан йўлга чиқибди. Сулдузлар, найманлар ва яссавурийларнинг сукут сақлағонлари майли-я, лекин амир Боязид жалойир мўғулларга қўшилиб кетганига нима дейсиз?

Ҳеч кимдан садо чиқмагандан сўнг у Темурбекка юзланди.

— Темурбек, сиз не дейсиз?

Темурбек отасининг ўғитлари мағзини чақиб, бир қарорга келиб қўйганини билдирмади. У амакисининг унга қилган ёвузликларини эслади.

— Фикрим шулким, бизда Туғлуқ Темурхонга қарши тура оладиган куч йўқ. Боязид буни яхши тушунибди. Биз мураса-ю мадора йўлини топишимиз даркор.

Темурбек фикран вазиятни чамалаб сулҳдан бўлак чора йўқлигини билар, лекин сулҳга Мўғулистон хони кўнишига ишонмас эди. Туғлуқ Темурхоннинг нияти Туркистонни Мўғулистонга яна кўшиб олишдир. XIII асрда иккига бўлинган Чигатой улуси ўртасида жиддий тафовутларни бартараф қилишдек катта мақсадни кўзлаган. Шамсуддин Фахурий Темурбек фикрини қувватлади.

— Темурбек билиб гапирди. Сулҳдан ўзга чора йўқ.

Иттифоқчилар бир қарорга келолмай тарқалишди. Ҳожи барлос ўзлари ёлғиз қолишгач, жиянига

маънодор боқди. Икки нигоҳ бир-бири билан тўқнашди. Ҳожи барлос жиянининг юрагидагиларини сезиб бошини эгди.

— Мен Хуросон томон кетишга қарор қилдим, — деди у оҳиста. — Ўзинг бу ҳақда қандай фикрдасан, буюк амир?

Темурбек амакисига кечиримли нигоҳ ташлади.

— Туғлуқ Темурхоннинг ҳузурига борсангиз икки фойда, бир зиён бордир. Хуросон томонга ўтиб кетишнинг эса икки зиёни, бир фойдаси бордир. Ўйлаб кўринг, амакижон.

— Ҳожи барлоснинг юраги орзиқди. Оғир сукутга чўмди. Жияни билан хайрлашар экан, шундай деди:

— Хуросонга эртагаёқ, жўнаймен. Сени эса Аллоҳга топширдим. Нима ўтган бўлса, кечир мени.

Темурбек паришон ҳолда отаси даргоҳига қайтди.

Мухаммад Тарағай Тархон ўглини кўриб қувониб кетди. Ҳатто ўрнидан турмоқчи бўлди-ю, лекин Темурбек бунга йўл кўймади.

Кешдаги кенгаш хусусида унга батафсил ахборот берди. Мухаммад Тарағай Ҳожи барлоснинг қароридан ранжиганини яширмади.

Эрта тонг Темурбек ҳузурига юзбоши Ёндон келиб унга хон номасини топширди.

Юзбоши Ёндон кўйнидан яна бир мактубни олиб, Темурбек ёнида турган Амир Азизуддинга узатди. У номага кўз югуртиб, юзбошига бир ҳамён олтин ташлади.

— Мени кутиб тур.

Юзбоши қуллуқ килиб чиқиб кетгач, у Темурбекка юзланди.

— Отангизнинг эски қадрдони амир Ҳамид сизга салом йўллабди ва ҳоқон ҳузурига кўрқмай боришингизни сўрабди.

Темурбек қаршисида ўтирган дарвешга юзланди.

— Мадрох, Оташий! Зудлик билан пирим Абу-бакр Тайободий ҳузурига от чоптир ва бу мактубларни унга етказ. Жавобини кутамен.

Темурбек шундай дея чодирдан чиқди.

Амир Азизуддин Темурбекни холи жойга бошлади.

— Бу мўғул юзбошисини бир вақтлар мен ўлимдан қутқарганман. Ўшандан буён у менга астойдил хизмат қилади. Менда бир режа бор.

Темурбек уни диққат ила тинглаб, бош ирғади. Юзбоши Ёндон куяқ дастурхон устида обдон ебичиб ўтирганида Темурбек олдида қандоқ пайдо бўлганини сезмай қолди.

— Ҳар ой сенга улуфа берурмен, юзбоши.

Темурбек юз кепакий солинган халтачани олди-га қўйди.

— Сана буни, — деди Азизуддин унга.

Халтачадаги олтин тангалар жиринги юзбошининг кўзларини ўйнатди.

— Эвазига не қиламан?

— Темурбекка кўз-қулоқ бўласан.

Юзбоши бош эгиб қўлларини кўксига қўйди.

Мўғулистон ҳукмдори Туғлуқ Темурхоннинг хос соқчилари юзбошиси Ёндон энди Темурбекнинг хуфиясига айланди.

Алоқа кабутарлар воситасида.

Темурбек тонг маҳали пиридан мактуб олди.

— Тўртинчи халифадан (ҳазрати Али ибн Абу Толиб), унга Тангрининг караму марҳамати бўлсин, бир киши сўрабдики, осмон-камон, ер-камон иши, ҳодисалар ўқ бўлса, инсонлар ул ўқ-ёйларга нишон бўлса, отғучи — Худойи Таоло бўлса, унинг қудрати яна ҳам улуғ бўлсин, одамлар қаерга ҳам қочадилар? Халифа жавоб қилиб, «Одамлар Тангрига қоч-

синлар», — дебдилар. Шунга ўхшаш сен ҳам ҳозир Туғлуқ Темурхоннинг олдига қочгил ва қўлидаги ўқ-ёйини тортиб олгил.

— Темурбек бу сўзлар маъносини тушунди. У зудлик билан одамларини ўлканинг турли тарафларига юборди.

— Кимки, Жета аскарларининг зулмидан халос бўлишни истаса, Темурбекка ҳадялар юборсин. Бу ҳадялар Муғулистон хонига тортиқ этилади.

Туғлуқ Темурхондан иккинчи ёрлиқ келганда Темурбекда мўл саломлар ва катта бойлик тўпланган эди. Иккинчи ёрлиқ биринчисидан буткул фарқ қилар эди. Унда уруғчилик муносабатлари эслатилиб, маслаҳат учун унинг ҳузурига зудлик билан келиши лозимлиги уқтирилган эди.

Кабутар воситасида олинган хабарда эса юзбоши Ёндон Самарқанд ҳоқими Боязид жалойир хон ҳузурига келгани ва Туғлуқ Темурхон ундан газабланиб, жаллодга буюрилгани ёзилган эди.

Юзбоши Амир Ҳамид ва Туғлуқ Темурхон ўрта-сида бўлган суҳбат тафсилотларини ҳам баён қилган эди. Хон Темурбек хусусида, отаси Муҳаммад Тарағай ҳақида илиқ гаплар айтибди. Амир Ҳамиддан Темурбекка душманлик қилган Боязид, Хизр Ясавурий, Ҳожи барлослар номини эшитиб газабланибди.

Шунинг учун ҳам Боязид жалойирнинг кесилган бошини Самарқанд дарвозасига михлатишни буюрибди.

МУРОСАГА ЯШИРИНГАН ҲИЙЛА

Бу гал қўрғончага ўтганида Темурбек отасини ўлим тўшагида кўрди. Амир Тарағай ўғлини кўриб кўзлари чақнаб кетди.

— Тангримга шукроналар айтаманки, кароматгўй, жаннатмакон пирим Амир Саййид Кулол башорати рўёбга чиқяпти. Тириклигимда бунинг шоҳиди бўлганимдан Парвардигори оламга қайта-қайта шукроналар айтурмен.

Тарағай Темурбекнинг пешонасидан ўпиб, бошини ёстикқа ташлади. Унинг қандай жон таслим қилганини ўғил сезмай қолди. Амир Тарағай чехрасида табассум қотган ҳолда оламдан кўз юмди.

Даракчилар худди шу жойда Темурбекка яна мудҳиш хабар етказишди. Самарқандда янги фитна уюштирилиб, Қозоғонхон қотиллар қўлида шаҳид бўлибди.

Чиндан ҳам Мовароуннаҳр ҳукмдори амир Қозоғонхон Самарқанд атрофида овда юрган маҳали фитначилар томонидан ўлдирилди. Бу фитнага мўғул хони Туғлуқ Темурхон раҳбарлик қилган эди. Унинг беҳисоб қўшини қуюндек Мовароуннаҳрга босқин бошлади. Кўчманчилик билан даштларни кезиб юрувчи, талончилик ва қароқчиликни касб-корга айлантирган «жеталар» Мўғулистон ва Жунғориядан Мовароуннаҳрга бой ўлжа дардида ёпирилиб кела бошлади. Худди Чингизхон давридаги, юз элик йил муқаддам рўй берган офат Ўрта Осиёда яна такрорланиши турган гап эди. Эндиликда Чингизхон авлодлари бир-бирлари билан уруш қилмоқда эдилар.

Самарқанд тахтини эгаллаган Абдуллоҳ, унинг атрофида изғиб юрган Ҳусайн босқинчиларига қарши уюшган ҳолда чиқа олмадилар. Ҳар бир вилоят ҳокими ўзига мустақил бўлиб, умумий душманга қарши курашишни хаёлларига ҳам келтиришмади.

Шаҳрисабз ҳокими Ҳожи барлос Темурбекнинг амакиси эди, у жеталар келаётганини эшитиб, Хуросонга қочди, Темурбек ўз тарафдорлари билан Самарқандда ўрнашиб, қариндошлари — барлос уру-

фига мансуб йигитларидан мунтазам қўшин ташкил қилди.

Туғлуқ Темурхон вазиятни чамалаб, Мовароун-наҳрдаги ҳукмдорларга номалар юборди:

«Мен, Туғлуқ Темурхон, хоқон ўғли хоқон, сенга бутун элатинг ва лашкаринг билан менга қўшилишингни буюраман». Бу номалардаги мудҳиш маънони сон-саноксиз, чигирткадек бостириб келаётган жеталар ваҳшийлиги ҳам тўлдириб турди.

Темурбек қўл берган пири — Шамсуддин Кулолнинг ўғитларини эслади. Душман қўли баланд келса не қилиш даркор, деганда шайх «Бўйсунуш керак, бўйсунуш» жавобини бежиз айтмаган.

Хоқондан иккинчи марта нома келиши Темурбекнинг қарорини тезлаштирди. У эгилган бошни қилич кесмас қабилида иш кўриб, совға-саломлар билан йўлга тушди. Унга дуч келган биринчи лашкарбошилар хоқонга мўлжалланган тухфаларнинг кўпчилигини тортиб олишди. Муросаю мадора нима эканлигини тушунган Темурбек ғазабини ичига ютиб, қолган-қутган совғаларини кўтариб даҳшатли Туғлуқ Темурхон ҳузурида бош эгди. У бу ваҳоятли душман лашкарида заиф томонни кўра билди. Жеталар интизомсиз, озгина ихтилоф чиқса тарқалиб, зарбдор кучни йўқотади. Хоқон ҳузурида у бор билими ва уқувини ишга солиб, унинг ишончини қозонишга ҳамда хоқон саркардалари ўртасига нифоқ солишга уринди.

— Хоқонларнинг хоқони, — таъзим қилди Темурбек, — қутлуғ пойқадамингиз юртимизга етгунча юртимизда ёнғинлар кўпайиб, қашшоқликка юз тутдик. Сиз ташриф буюрдингизу ёнғинлар алангаси ўчди-қўйди. Миннатдор улусимиздан тортиғимизни қабул қилғайсиз. Туғлуқ Темурхон зотдор тулпорларни кўриб, оғзи очилиб қолди. Дашт султони от қадри-ю нархини яхши биларди.

— Зафар йўлларингизга пойандоз бўлсин бу гиламлар!

Бутун Шарққа донғи кетган туркман, эрон гиламлари қаторасига ёйиб ташланди. Саҳройи хоқон ва унинг мулозимлари ром бўлганча дам Темурбекка, дам совғаларга қараб қолишди.

— Надоматлар бўлсинким, — давом этди Темурбек фурсатни ғанимат билиб, — тухфаларимизнинг кўпини саркардаларингиз тортиб олишмаганида биз бундай арзимас совғалар билан ҳузурингизда хи-жолат чекмас эдик.

Бир-биридан чиройли, турли тасвиру нақшлар битилган гиламлар устида қадам босиб, завқ ичра чапак чалаётган хоқон бирдан тўхтаб қолди.

— Нима дединг? Кимнинг ҳадди сиғди менинг совғаларимни олишга!

У жаҳл билан тепинди. Кулиб турган чехраси яна важоҳатли тус олди.

— Туманбоши! — Қарс урди у жаҳл ичра. — Дарҳол мингбошиларга фармон юбор. Темурбек совғаларидан барчасини битта қўймай юборишсин. Кейин рухсатимсиз фуқаро молларига тегишмасин...

Хоқон қаршисида тиз чўкиб итоаткорона бош эгиб турган Темурбекка юзланди:

— Амакинг Ҳожи барлос ўрнига сени Шаҳрисабзга ҳоким этаман. Фармони олий ҳозирлансин.

Туғлуқ Темурхоннинг ўғли Илёсхожа Темурбекни алоҳида илтифот белгиси сифатида шикорга таклиф қилди. Абжир чавандоз, мерган ва моҳир қиличбоз Илёсхожа бу йигит олдида ўз истеъдодини намойиш қилишни истади.

Саҳройи хонзоданинг ниятини пайқаган Темурбек миннатдорчилик билан унинг таклифини қабул қилди.

ОЗОДЛИК ВА АДОЛАТ ЙЎЛИДА

Темурбекнинг ҳийласи иш берди. Хоқоннинг совгаларини қайтариш тўғрисидаги буйруғи қароқчи жеталар саркардаларининг ғазабини қўзғатди. Талаб олишга ўрганган, лекин беришни сира билмаган саҳройи лашкарбошилар қўзғолон кўтариб, юрталарига қайтиб кета бошлашди. Дашт ҳаракатга келиб, Туғлуқ Темурхон душманлари ғимирлаб қолишди.

Хоқон бу хабарни эшитгач, ғазаб отига қамчи уриб, дашт томон жўнади. Хонзода Илёсхожа Мовароуннаҳр ҳукмдори, Темур эса унинг вазири бўлиб қолди. Янги ҳукмдор ўз лашкарига халқ ҳисобидан кун кечиришга рухсат бериб, қароқчи жеталарни жуда хурсанд қилди. Зўравонлик, талончилик ва бебошлик авжига чиқди. Биргина Самарқанднинг ўзида бир кечада тўрт юз қизни ўғирлаб кетган жеталар қаршилик кўрсатганларнинг барчасини қиличдан ўтказишди. Уларни адолатга чақирган уламоларни эса зиндонларга ташлашди. Бу ҳам етмагандек, Илёсхожанинг буйруғи билан пайғамбаримиз Муҳаммад салоллоҳи алайҳи вассаллам авлодлари саналмиш саййидлардан етмиш киши исёнга ундашда айбланиб, зах ертўла — зиндонга қамалди. Хонзода уларни тутун билан бўғиб ўлдиришга ҳукм қилди. Босқинчиларга қарши зимдан иш кўраётган Темурбек ҳал қилувчи фурсат етиб келганини пайқайди. Кўп сонли айғоқчи ва қаландарлар унинг амри билан ўлкадаги катта-кичик қишлоқ-шаҳарларда қасоскор йигитлардан иборат анчагина тўдалар тузган ва улар жеталарни хуфия равишда йўқ қиларди. Биронта босқинчи эндиликда қуролсиз ташқарига чиқолмайдиган бўлди.

Самарқанд аҳли катта йиғин қилиб, Темурбекка нома юборди. Унда халқ номидан қўзғолон кўтариш

ва босқинчиларни юртдан қувиш ишига унинг бошқош бўлиши сўралган эди.

«Чор ёрлар ибратига амал қилиб, биз уламолар, сарбозлар ва халқ, — ёзилган эди номада, — сиз, куч-қудратнинг порлоқ юлдузига ваъда берамизки, мусулмонлар мол-мулки тугул уларнинг қонуни-ю шону шарафи ва номусига ҳам очкўзлик билан тажовуз қилаётган манфур зўравонлар бўлмиш жеталарни қириш, ҳайдаш ва йўқотиш учун боримизни ва ҳаётимизни ҳам аямаймиз. Бу қасамни бузганлар Аллоҳ Таоло қаҳрига учрасинлар...»

Темурбек номани келтирган вакилларга тантанали ваъда берди:

— Саййидлар ҳимояси учун жонимни ҳам аямайман. Қароримни аҳли жамоага маълум қилинг. Ғазотга тайёр туришсин!

Дарвешлар ўша куниёқ Самарқандда Темурбек байроғи остида сон-саноксиз жангчиларни тайёрлашга киришишди. Қўрқиб кетган жеталар бор-йўқларини ташлаб ўрдага бекиниб олишди. Илёс-хожа довдираб нима қилишни билмай қолди.

Темурбек эса ўша кечаси ғалати туш кўрди. Бу ҳақида у ўзининг «Таржимаи ҳол»ида шундай ёзади:

— Шу кечанинг ўзидаёқ тушимга Расулуллоҳ кириб, деди:

— Сен менинг авлодларимдан етмиш кишини тутқунликдан қутқардинг. Шу жасоратинг учун сен мукофотланасан. Аллоҳ мўъжизакордир, энди сенинг етмиш авлодинг ҳоким бўлади.

Зиндонлардан озод қилинган саййидлар ва бошқа бандиларни халқ шодон олқишлади. Ҳамманинг оғзида Темурбек, дилида ҳам, тилида ҳам Темурбек эди. У бир кунда халқ қаҳрамонига айланди. Уни дуо қилаётганлар, хузурига келиб табриклаётганлар сон-саноксиз эди. Катта мукофот эвазига Самарқандга юборилган ғоят айёр ва тажрибали қотил-

лар зиёратчи мухлислар сифатида Темурбекка суиқасд қилишга уринишди. Аммо улар қилни қирқ ёрадиган нақшбандийлар тариқатининг зийрак вакиллари томонидан қўлга олинди. Дарвешлар кўзга кўринмас ҳимоя ҳалқаси билан халқ катта умид боғлаган саркардани ўраб, унинг ҳаётини кўз қорачиғидек асрашар эди.

Темурбекка Еттисувдан улкан қўшин билан Туғлуқ Темурхон йўлга чиққанини хабар қилишди. Пир унга вақтинча ғарб томон, Хоразм тарафга чекинишни, сўнг куч тўплашни маслаҳат берди. Дарвешлар душман тарафда зимдан иш кўриб, унга ёрдам беришларини тайинлади. Яссавий ва нақшбандий тариқатларининг қандай мўъжизаларга қодирлиги Темурбекка жуда яхши маълум эди. У ўзининг жангу жадаллардан иборат узоқ жанговар ҳаёти йўлида нақшбандийларнинг кўп холис хизматларига гувоҳ бўлди. Тез орада хавfli рақиби Туғлуқ Темур тўсатдан ўлиб қолади. Кўп ўтмай унга кўп жафо келтирган Илёсхожа ўлдирилади, ўзи эса туркман Алибек зиндонидан икки ойдан ортиқ ётганидан сўнг мўъжиза билан озодликка чиқади, хавfli рақиблари бирин-кетин унинг йўлидан суриб ташланаверади. Буларнинг барини Темурбек ўз таржимаи ҳолида Аллоҳнинг марҳамати деб битади. Унинг шаънига ҳамду санолар битган муаррихлар ҳам шундай ёзишади.

Ҳамма зафарлар унинг истеъдоди ва жасоратига боғланади. Ҳеч ким кўзга кўринмас, сирли жумбоқларга бой нақшбандийлар фаолиятини, минглаб хабарчиларга эга, бутун Шарққа тўр ёйган қудратли тариқат ишини хатга олмайди. Нақшбандийлар сидқидилдан хизмат қилган буюк ғоя — озодлик ва адолат учун кураш бутун халқнинг шиорига айланиб, худди шу Темурбекка оқибат-натижада ғалаба келтирганини ҳеч бир солномачи, ҳеч бир муар-

рих тилга олмайди. Узоққа бормай бир мисол келтирайлик.

Темурбек бор-йўғи 243 отлиқ билан 12 минг кишилик Қаршидаги қўшинга ҳужум қилиб, шаҳарни эгаллаганида барча буни ёш саркарда омадидан деб билди. Аммо саркарда бунинг сири олдига келиб-кетиб юрган дарвешлар хизматида эканлигини яхши англаган эди.

Жеталар билан ҳаёт-мамот жангига отланган Темурбек содиқ навкарлари билан Мовароуннаҳрдан чекиниб, Амударё бўйида қўр ташлади. У турли жойларга юборган чопарларидан жавоб кутди. Кунлар кетидан кунлар ўта бошлади. Бирин-кетин нохуш хабарлар кела бошлади. Хоразмшоҳ унинг таклифини рад қилиб, ҳатто уни ҳибсга олишга фармон берибди. Биргина амир Ҳусайн қўшини билан етиб келди. Темурбекнинг Хоразмга юраётганини эшитган Илёсхожа Хива ҳокими Тўкал Баҳодирга хат ёзиб, Темурбекни тутиб ўлдиришни буюради. Тўкал Баҳодир минг отлиқ аскар билан Темурбекнинг олтимиш отлиқ йигити устига бостириб келгач, аёвсиз жанг бўлди. Тўкал Баҳодирнинг минг кишисидан элик, Темурбекнинг аскарларидан ўн киши тирик қолди.

Амир Темурбек билан Амир Ҳусайн зафар қучиб, туркманлар ерига чекинишди. Бу ерда эса уларни янги бир фалокат кутиб турарди. Туркманлардан Моҳон ҳокими Алибек амирларни ўраб олиб, уларни зах ертўла — зиндонга ташлади. 1362 йилда рўй берган бу воқеа унинг умрига хотима бериши мумкин эди.

Темурбек ўзининг тадбиркорлиги туфайли 62 кундан сўнг туркман зиндонидан озод бўлиб, озодлик кураши байроғини баланд кўтариб Сеистонда пайдо бўлади. Худди шу жойда, қалъага ҳужум вақтида у ўнг қўли ва ўнг оёғидан оғир ярадор бўлади.

Шу тариқа 1362 йил 29 ёшида бир умрга оқсоқла-
ниб қолади.

1363 йилда Туғлуқ Темурхон жеталардан катта
қўшинни бир жойга жамлаб, амир Ҳусайн ва Те-
мурнинг бирлашган қўшинига рўпара келади. Сир-
дарё ортидан беҳисоб мадад кучларини тўплаб қел-
ган жеталар отлиқларининг ўзи 30 минг киши эди.

Темурбек ва Ҳусайн лашкари эса бор-йўғи олти
мингдан ортмасди. Саркардалар шунда ўзига хос йўл
тутиб, душманни чалғитишга оид режа тузишди.
Жеталар узоқ йўл босиб келганлари учун ҳориган,
шунинг учун рақиблари кетидан от қўйишмайди.
Улар ташлаб кетилган майдонда чодиру ўтовлар ти-
киб дам ола бошлашади. Темурбек тўрт-беш чақи-
рим йўл босишгач, қўшинни тўхтатди.

— Душман ҳозир бизни кутмаяпти. Уларни гаф-
латда қолдириб, бирдан босамиз.

— Улар жуда кўп, — эътироз билдиришди минг-
бошилар, — дарров ўзларини ўнглаб, бизни қур-
шаб олишади.

— Йўқ, — деди кескин Темурбек, — биз ўз юр-
тимиз тупроғида ҳоким эканлигимизни унутманг.
Келгинди жеталарга буни кўрсатиш лозим. Улар туп-
роғимизда сира дам ололмасин.

Хотиржам ҳордиқ чиқараётган жеталар устла-
рига тўсатдан ур-сур билан бостириб келган душ-
ман олдида эсанкираб қолишди. Қўлга қурол олиб,
отиغا миниб улгурмай қилич, найза зарбидан қулай
бошлади.

Темурбек билан Ҳусайн порлоқ ғалаба қозонди.
Жуда кўп ўлжа, асирлар қўлга кирди.

Дарвешлар бу ғалабани бутун Мовароуннаҳр
бўйлаб кенг овоза қилишди. Оз қўшин билан улкан
душман лашкарини даф этган Темурбекни «Ислом
қиличи» дея мадҳ этишди. Йўлда тўсатдан ўлиб қол-
ган Туғлуқ Темурхонни эса Аллоҳ қаҳрига учради,

дея талқин қилишди. Жеталарни уриш, ўлдириш, енгил мумкин. Аллоҳ Таоло Темурга мададкор! Дарвешлар, қаландарлар тарғиботи кучайиб, жеталарга ҳар томондан зарбалар ёғила бошлади.

Шаҳарлар ва қалъалар дарвозалари халоскорлар қўшини яқинлашган заҳоти уларга ўз-ўзидан очиладиган, жеталарга эса сичқон ини минг танга бўлиб қолди.

Темурбек кўринган жойларда босқинчилар «Омон, омон!» дея қўл кўтаришди. Шаҳрисабз ва Самарқандни таянч марказларига айлантирган иттифоқчи саркардалар Туғлуқ Темурхон ўрнини эгаллаган Илёсхожага кескин зарбалар бериб, унинг қўшинларини мағлубиятга учрата бошлашди.

Илёсхожа асосий кучлари билан янги кўмакчи қўшин ёллаш учун даштга жўнаганда Мовароуннаҳрда ҳали жеталар кўп эди. Улар турли шаҳар ва қишлоқларда мустақкам марраларни ушлаб туришарди. Шунда Темурбек ҳийла ишлатиб, кам қурбон эвазига ғалаба қозониш йўлини топди.

Жеталар лашкарбошилари Илёсхожа номидан унинг муҳри босилган фармонлар олишди. Уларда даштга қайтиш ҳақида буйруқ бор эди. Ўзлари ҳам юртларига тезроқ қочиш ниятида юрганлари учун бу жуда яхши баҳона бўлди.

Илёсхожа даштда катта куч тўплаб юрган маҳалда Мовароуннаҳрдаги таянч нуқталарини ташлаб келаётган жеталардан қаттиқ ғазабланди. Кейин воқеанинг тагига етиб, Темурбек ҳийласига учган лашкарбошиларни кечирди. Шафқатсиз ўч олишга қасамёд қилиб, Мовароуннаҳр сари юриш бошлади.

Темурбек ўзининг жангу жадалларга бой жанговар ҳаёт йўлида Аҳмад Яссавий ва Баҳоуддин Нақшбанд тариқатларининг кўп холис хизматларининг гувоҳи бўлади. Тез орада хавфли рақиби Туғ-

луқ Темур тўсатдан ўлиб қолади. Рақиблари биринкетин йўлидан суриб ташланаверади. Уларнинг барини Темурбек ўз «Таржимаи ҳол»ида Аллоҳнинг марҳамати деб битади. Унинг шаънига ҳамду санолар битган муаррихлар ҳам шундай ёзишади, ҳамма зафарлар унинг истеъдоди ва жасоратига боғланади. Ҳеч ким кўзга кўринмас, сирли жумбоқларга бой, бутун Мағрибу Машриққа тўр ёйган қудратли Яссавий ва Нақшбандия тариқатлари фаолиятларини тилга олмайди. Сон-саноксиз тингчи — махфий даракчиларга эга бу тариқатлар ҳали ҳеч бир ҳукмдор эга бўлмаган махфий хизмат тармоқларини Амир Темур учун сафарбар қилишган эди.

***

Амир Саййид Кулол ҳузурига келган Темурбекни очиқ чехра ила қаршилади. Хожагон Нақшбандия тариқатининг кўзга кўринган улуғ шайхи, қаршилик улуғ мутафаккир, Хожа Баҳоуддин Нақшбанднинг пири Темурбекка алоҳида илтифот кўрсатди. У билан келган олтмиш навкарни алоҳида жойлаштириб, ўз муридларини улар хизматига кўйди.

Амир Саййид Кулол Темурбек билан хуфтон намозини бирга ўқигач, ўзаро суҳбат қуришди.

— Сенинг порлоқ истиқболингни башорат қилганимда ҳам ҳеч қандай муболаға бўлмаган, Темурбек. Умри поёнига яқинлашган қария билганини пари ҳам билмас.

Амир Саййид Кулол уни ташқарига олиб чиқди. Тун зулматини ёйган Самарқанд узра беҳисоб юлдузлар порлар эди.

— Қара, бўтам, коинот нақадар чексиз. Юлдузларга боқ. Зухро, Миррих... қизиқ, уларда ҳам ҳаёт бормикан?

— Бу коинотда Аллоҳнинг қандай сиру синоати мужассам, Темурбек? Сен Мушгарий ва Зухро сай-

ёраларининг бир-бирига ўзаро саодатли яқинлашувчи, яъни «қирон» даврида туғилиб, соҳибқирон, яъни бахтли юлдузлар бир-бирига яқинлашганида туғилган бахт эгаси деган шарафли унвон соҳибидурсен.

Темурбек эҳтиром ила унинг сўзларини тинглар экан, вужидига алақандай илоҳий қувват кираётганини ҳис қиларди.

— Умр бўйи Аллоҳга талпиниб, чин юракдан унга ибодат қилганларга Соҳиби Карим ажойиб хислат ато этадур. У ҳам бўлса, келажак пардаси ортида яширинган ҳақиқатдур. Кўзимга Хоразм кўринмоқда, ўша ерга от солишинг даркор, бўтам.

— Яна нималарни кўряпсиз, пирим? — деди ҳаяжон ичра Темурбек.

— Даҳшатли муҳораба, қон-қон, кесилган бошлар. Зиндон, ярқираган қилич, зафар туғлари... бу сенинг катта зафар байроғинг.

— Агар зафар қозонсам, Самарқанднинг бир йиллик хирожини Сизларга, Аллоҳнинг суйган бандаларига инъом этурман, пирим!

Амир Саййид Кулол узун оқ соқолини тутамлаб ўйга чўмди.

— Расулуллоҳ Ухуд жангига киришдан олдин «Ё, Або Муслим!» деб хитоб айлаганларида саҳобаларидан бири ул зот ким, деб сўраган эканлар. Шунда Расулуллоҳ бу зот юз йиллардан сўнг дунёга келадиган паҳлавондир ва у менинг авлодларим шуҳратини тиклайдурғон соҳибқирондур, деб айтган эканлар.

Сен ҳам жангга кирганда «Ё Балогардон, ўзинг ёрдам қил», дея хитоб қилгин. Темурбек бош ирғади. Эрталаб бомдод намозидан сўнг саф тортган навкарлар Амир Саййид Кулол ва унинг муридлари фатвосини олишди.

Хоразм сари йўл олган навкарларга қарши Хива ҳокими Тўкал Баҳодир минг кишилиқ кўшин билан

қарши чиққани ва ўртадаги жанг хусусида «Амир Темур тузуқлари»да шундай ёзилади:

«Тўқал Баҳодир минг отлиқ аскар олиб, менинг устимга келди. Олтмиш отлиқ йигитим ва йўлда менга кўшилган Амир Ҳусайн билан бирга минг отлиқ кишилик ганим лашкарларига рўбарў бўлдим ва жангга киришдим. Бу жангда шундайин баҳодирлик қилиб, чидамлилиқ кўрсатдимки, унинг минг кишисидан эллик киши қолди, менинг олтмиш йигитимдан ўн кишигина қолди. Шундай бўлса-да, бу зафар мен томонда бўлиб, уларни қочирдим. Менинг зафар қучганим хабари Илёсхожа ва жета амирларига етгач, улар ҳайрон қолишди. «Темур ажаб эр киши экан, унга Тангрининг мадади етиб, бахту иқболи очилмиш», деб ўзаро сўзлашибдилар».

Чиндан ҳам Амир Темур душманларининг эътирофи диққатга лойиқдир. Эй, бу сатрлар ўқувчилари! Тан олиб айтинг-чи, қайси бир замонда, қайси бир саркарда шундай оз аскар билан ўзидан ўн беш баробар устун рақибни мағлуб этган? Донғи оламга кетган Александр Македонский, Гай Юлий Цезарь, Помпей, Чингизхон, Боту, Наполеон Бонапарт, Суворов, Кутузов фаолиятида шундай воқеа бўлганми?

Олтмиш аскар билан минг аскарни енгиш? Бундай воқеа жаҳон ҳарбий санъати тарихида бўлмаган. Ҳамма гап Амир Темур ва унинг аскарларининг маънавий, руҳий камолоти ниҳоятда юқори даражада бўлганлиги билан изоҳланади. Маълумки, оламшумул, улкан ишларни амалга ошириш учун фақат куч-қудратнинг ўзи кифоя қилмайди. Бу куч-қудратга мос келадиган, уни буюк ишларга йуналтирадиган руҳият, маънавият, маърифат керак.

Жисмоний қувват юксак руҳий, маънавий камолот билан уйғунлашса, унга тенг келадиган куч-қудрат топилмайди. Бу хусусда Амир Темур кам-

тарлик билан Қуръони Каримга ишора қилади: «Қанчадан-қанча кичкина гуруҳлар Аллоҳнинг изни билан катта гуруҳлар устидан ғалаба қилган. Аллоҳ сабр қилувчилар билан биргадир» (Қуръон, 2-сура, 249-оят).

Ўша оламшумул ва ғаройиб ҳодиса, яъни тенгсиз жанг Қорақум саҳросида бошланди. Тўқал Баҳодирнинг ғалабага ишончи комил эди, қаршисида бир ҳовуч аскар турибди. Бир ҳамла билан уларни йўқ қилади. Аммо у чучварани хом санаган эди. Унинг қаршисида ўн, йигирма, қирқ ва эллик Аскар мақомини олган олтмиш баҳодир турарди. Жанг жуда шиддатли ўтиб мўғуллар қириб ташланди. Жуда оз кишигина қочиб кетишга улгурди. Лекин Темурбекнинг ҳам талафоти катта эди. У эллик баҳодирдан ажради. Етти отлиқ ва уч пиёда баҳодирлари билан қолди. У рафиқаси Камолойни ўз отига мингаштириб Марв томон йўл олди.

Темурбек кимсасиз чўлда бир чўпоннинг уйида тунаганида эса ғалати туш кўрди. Тушида унга Мухаммад (САВ) пайғамбар кўринди. Расулуллоҳ унга шундай деди:

— Сен менинг авлодларимдан етмиш кишини тутқунликдан қутқардинг. Шу жасоратинг учун сени мукофотлайман. Аллоҳ мўъжизакордир, энди сенинг етмиш авлодинг ҳоқим бўлади.

У тушини рафиқасига айтганида Камолой фахр ила шундай деди:

— Илоҳим ўша кунларга мени етказсин, бегим. Агар мен кўролмасам, фарзандларим кўришсин, бегим.

У кўзига қалққан ёшларини артди. У ўзини бахтиёр сезарди. Тақдир унга шундай одамни, Аллоҳ назари тушган, пайғамбар қўллаб-қувватлайдиган зотни ёстикдош қилди.

МАҒЛУБИЯТГА АЙЛАНГАН ҒАЛАБА

1365 йил баҳорида Илёсхожанинг келаётгани тўғрисидаги хабарни етказган дарвешлар бутун Мовароуннаҳр ва Хуросондаги сарбадорлар Темурбекка ёрдам беришга тайёр эканликларини ҳам билдиришди. Сабзавордаги сарбадорлар раҳбарларидан бири шайх Ҳасаннинг дуойи саломини етказган дарвешлар қурол-яроғ карвонини ҳам ўзлари билан олиб келишди.

Она юртини босқинчилардан озод қилиш учун озодлик курашини бошлаган кезларидаёқ, Темурбек қўшинига худди шу озодлик учун алақачоноқ бошини тиккан сарбадорлар қўшилган эдилар. Амир Ҳусайн уларни ёқтирмас, шубҳа-хавотир ила сарбадорлардан кўз-қулоқ бўлиб турарди. Темурбек эса, аксинча, улардан унумли фойдаланиб, энг қалтис ва хавfli жойларга ташлар эди. У сарбадорлар қўшинининг зарбдор куч эканлигини, ҳар қандай қалтис вазиятда ҳам довдираб қолмасликларини билар эди.

Илёсхожа қўшини билан Чиноз яқинидаги жанг ҳам буни яна бир карра исботлади. Амир Ҳусайн умумий қўмондонликни ўз қўлига олишни айтиб, Темурбекнинг газабини қўзғатди. Ўлжойга бўлган муҳаббати туфайли зўрға ўзини босди.

Жанг қизиб кетганда бирдан жала қуйиб кетди. Отлар тийғониб, жангчилар лойга беланарди. Темурбекнинг сара навкарлари душман қанотини янчиб, қўллари баланд кела бошлади. Айниқса, сарбадорлардан иборат пиёдалар узун найзалари билан жета отлиқларини устма-уст қулатарди.

Илёсхожа эҳтиётда сақлаган туманни жангга солди. Амир Ҳусайн қўшини бу янги куч зарбасига чидаш бермай орқага чекина бошлади. Темурбекнинг маслаҳатига қулоқ солмай, ўзбошимча иш кўрган

Хусайн орқа-ўнгига қарамай қочишга тушди. Бу билан у эришилаётган ғалабани мағлубиятга айлантирди.

«Лой жанги» сифатида тарихга кирган бу жанг Илёсхожанинг ғалабаси билан тугади. Голиб учун эндиликда пойтахт Самарқанд томон йўл очилган эди.

Амир Хусайн ва Темурбек қолган-қутган аскарлари билан Самарқандга келиб нафас ростладилар.

Сарбадорлар билан суҳбат қурган Темурбек Хусайнга шаҳарда мудофаа учун маълум миқдорда куч, қурол-яроғ қолдиришини маслаҳат қилди. Аммо Амир Хусайн бу таклифни рад қилиб, Амударё сари тезроқ сафарга тараддуд кўра бошлади.

Ғазабланган Темурбек икки юз отлиқ навқари билан Қарши тарафга от қўйди. У ғалабани бой берган, сарбадорлар олдида юзини шувут қилган иттифоқчисидан ғоят аччиқланган эди.

БАЙРАМДА ТЎКИЛГАН ҚОН

Темурбек бошлаган хайрли ишни — юртни босқинчи мўғуллардан озод қилишни халқнинг ўзи — сарбадорлар фаолияти билан ниҳоясига етказди.

Илёсхожа «Лой жанги»даги ғалабадан сўнг Самарқандга голиб сифатида кирмоқчи эди. Унинг отлиқлари қий-чувлашиб ланг очиқ дарвозадан шаҳарга бостириб киришди. Улар бой ўлжа илинжида бемалол шаҳар кўчаларидан гердайиб ўтиб боришди. Бирдан дарвозалар таққа ёпилиб, икки девор ортидан мўғулларга ўқлар, тошлар ёғилди.

Отлиқлар тор кўчадан ҳаракат қилолмай, бир-бирларига урилиб, отлардан уча бошлашди.

Минглаб чавандозлару отлардан ажраган мўғуллар шаҳардан чекинишди. Бу мағлубият Илёсхожа-

га шундай қаттиқ таъсир қилдики, у Самарқанд атрофини, кейин эса бутун Мовароуннаҳрни ташлаб, даштга келди. Омад ундан бутунлай юз ўгириб, Илёсхожа ўз юртида душманлари томонидан ўлдирилди.

Самарқанд жеталар устидан қозонилган ғалабани кенг нишонлади. Икки тажрибали амир Ҳусайн ва Темурбек қилолмаган ишни оддий омма вакиллари — мадраса талабаси Мавлонозода ва ҳунарманд Абубакр Калавий уддалашди. Улар амирлар дакки еган душман устидан ғалаба қозонишди. Сарбадорларнинг бу икки раҳбари 1366 йил баҳорида Самарқанд атрофида қўр тўккан амир Ҳусайн ва Темурбек ҳузурига келдилар. Амирлар уларни ҳурмат ва эҳтиром ила кутиб олиб, жеталар устидан эришилган ғалаба билан табриклашди.

Бутун шаҳар ва унинг атрофида катта сайл бўлди. Баҳор байрами ғалаба байрамига уланган. Орзиқиб кутилган озодлик қуёши бутун ўлкада нур сочмоқда эди.

Мўғуллар зулмидан халос бўлганликларидан бойлар ҳам, йўқсуллар ҳам бирдек хурсанд. Энди ҳеч ким уларнинг мулкига зўравонлик қилмайди. Қизларини, бола-чақаларини тортиб олиб қул қилиб сотмайди. Жеталар зўравонлиги барҳам топди. Ҳеч ким энди уларнинг турмушига даҳл қилмайди.

Бемалол экин экиб, деҳқончилик қилабер. Ҳунарманд нарсасини сота берсин. Савдогар эркин савдосини қила берсин.

Жеталар устидан қозонилган ғалаба шарафига бойлар камбағалларга туялар, қўй-қўзилар эҳсон қилишди. Улар эса ўз навбатида қаровсиз ҳолга тушган далаларга ариқ очишга, ташландиқ жойларда боғ-роғлар барпо этишга киришишди.

Зиндонлардаги барча бандилар озодликка чиқарилди. Одамлар эски гиналару адоватларни унутиб,

бир-бирларини меҳмон қила бошлашди. Дарвешлар ва қаландарларнинг ҳам овлари юришиб, бой хайру садақалар тўплашди. Байрам тўдаларида қаҳрамонлар номлари тилдан тилга кўчарди. Ҳунармандлар Самарқандни мудофаа қилишда зўр мардлик кўрсатган Абубакр Калавийни, зиёлилар эса мадраса талабаси Мавлонозоданинг шижоатини мадҳ этишади. Дарвешлар эса Темурбекка ҳамду санолар ўқишади. Узоқ йиллардан бери мўғуллар билан урушиб машаққат чеккан ким? Бу лаънати жеталар билан жангларда ҳаммадан кўп қон тўккан Темурбек эмасми?

Фақат амир Ҳусайн номини ҳеч ким тилга олмас эди. Унинг олчоқлиги, очкўз-мунофиқлиги барчага аён эди. Темур! Мавлонозода! Абубакр! Бу номлар янги туғилган чақалоқларга қўйила бошлади. Бу уч халқ қаҳрамони ишлари эл ичида дoston бўлиб кетди.

Биргина амир Ҳусайннинг қовоғи солиқ. У халқ қувончидан қувонмас эди. Зотан халқ нимага қувонмоқда? Мўғуллар зулмидан халос бўлгани учун. Унинг ўзи эса мўғул авлоди. Ҳусайн бошқа мўғул улуси — жеталар билан ўз тахти учун курашди. Мовароуннаҳр элини мўғуллардан озод қилиш учун эмас. Мутлақ унинг учун эмас.

Куёви Темурбек мана бу қаланғи-қасанғи дарвешлару сарбадорлар билан ана шу мақсадда курашди, сарбадорлар! Мана шулар амир Ҳусайн учун ғоят хавфли душман. Дастлаб шуларни даф қилмоқ керак. Кейин навбат Темурга келади.

Ҳусайннинг юзи ёришди. Хаёлига келган мудҳиш фикрдан ўзида йўқ қувониб, қарсак чалади.

— Сарбадорлар банди қилинсин!

Девон амири гангиб фармоннинг давомини эши-тади:

— Дарҳол қатл қилинсин!

Темурбек чодирда баҳодирлар билан зиёфатда ўтир-ганида дарвешлар етказган хабардан сакраб ўрнидан туради. Хос навкарлари қуршовида Ҳусайн ҳузурига келганида жаллодлар иши қизиган эди.

— Қатл тўхтатилсин!

Темурбек ғазаб остида Ҳусайн олдида пайдо бўлади.

— Қатл тўхтатилсин!

Амир Ҳусайн тантана билан иттифоқчисига тикилади. Сўнг ундан фармойиш кутаётган девон амирига қарайди.

— Темурбек амри бажарилсин! Энди хурсанд-мисиз, куёвим?

Темурбек мунофиқ қайнағасининг лўттибозлигига ўрганган бўлса ҳам ундан бундай хиёнатни кутмаган эди. Ҳусайн бир ўқ билан икки қуённи урган эди. Сарбадорларни ўлимга буюриб, халқ ўртасида эътибори зўр рақибларни йўқотиш, шу билан биргаликда тахт учун даъвогар Темурбекни ёмон отличқа чиқариш ҳамда унинг содиқ иттифоқчилари — сарбадорлар мададидан маҳрум қилиш эди.

Гишт қолипдан кўчган эди. Жаллодлар ўнлаб сарбадорлар қатори Абубакр Калавийнинг ҳам бошини танидан жудо қилган эди. Фақат Мавлонозодагина жаллод болтасидан омон қолди. Уни Темурбек ўз қароргоҳига олиб кетди.

1366 йил май фаслидаги бу катта байрам кунлари тўкилган қон халқнинг қордан қутулиб ёмғирга тутилганидан дарак берди. Босқинчилар ўрнини бир-биридан хундор ҳокиму бек амирлар эгаллабди. Мард сарбадорлар қони улар ўзаро тож-тахт учун курашда тўкилувчи дарё-дарё қонлардан бир томчи, холос.

УЗИЛГАН РИШТА

Ўлжой Туркон огонинг тўсатдан вафот этиши Темурбекни ларзага солди. У нафақат гўзал, вафодор ёридан, балки сирдоши, содиқ дўсти — маслақдошидан ҳам ажраган эди.

Ўлжой унинг беғубор ёшлиги, кураш, жангу жадаларга, зафару мағлубиятларга тўла жўшқин ёшлигини ҳам ўзи билан олиб кетди.

Темурбек 35 ёшида бева қолди. У шу кунга қадар Ўлжойдан бошқа аёлга қарамаган, бошқа беку амирларга ўхшаб қўша-қўша хотину канизакларга тўла ҳарамлар тутмаган. Чунки у Ўлжой муҳаббати билан бахтли, унинг сиймосидаги гўзаллик, латофат ва меҳрга қоникқан эди.

Шунинг учун шу ёрига муҳаббати, ҳурмати учун Ўлжойнинг акаси Ҳусайнни кўп марта кечирган эди. Ўлжойнинг ўлими эндиликда уни Ҳусайн билан боғлаб турган сўнгги қариндошлик ипларини узиб ташлади.

Собиқ иттифоқчилар эндиликда душманларга айланиб, ўзаро ҳаёт-мамот жангига тайёргарлик кўра бошлашди.

Дастлабки олишув жанг майдонида эмас, балки сиёсат саҳнасида рўй берди.

Темурбек Нақшбандий тариқатига мансуб дарвешлардан бири, зоти Чингизхон авлодларига туташ Қобулшоҳдан ўз мақсади йўлида фойдаланишга қарор қилди. Нақшбандий тариқатига шайх Шамсуддин Фахурий вафотидан сўнг раҳбарлик қилаётган Мир Саййид Барака муриди Темурбекнинг фикрини қизгин равишда қўллаб-қувватлади. Асли маккалик Мир Саййид Барака ўзига қўл берган бу саркардага ёрдам беришга ваъда қилди.

— Мен фақат қурултой сайлаган ҳукмдорларни тан оламан!

Амир Ҳусайн шундай деб ўзининг мўғул хонлари авлоди эканлигини уқтириб, эгасиз турган Мовароуннаҳр тахтига даъвогарлигини зўр бериб ошкор қиларди. Чингизхон Марказий Осиёни босиб олганидан буён юз эллик йилдан бери Чифатой улусига ҳукмдорларни қурултой сайлар ва тасдиқлар эди. Ҳусайн қурултой чақиришни талаб қилиб, Мовароуннаҳрда мўғул ҳукмронлигининг давомий эканлигини кўрсатмоқчи бўлди. Мўғуллар ҳукмронлигига абадул-абад барҳам бермоқчи бўлган Темурбекка бу қарор оғир ботса ҳам муроса қилишга тўғри келди. Чунки ўлкадаги катта-кичик ҳукмдорлар ҳам узоқдан қонларига сингиб кетган бу одатга мойил эдилар. Қачонлардир Чифатой улусига қарашли барча ерлардан келган вакиллар қурултойда Амир Ҳусайннинг узундан узоқ маърузасини тинглашди. У ўз авлодларини мақтаб, Чифатой улуси учун кўрсатган хизматларини ошириб-тошириб гапираётганда шовқин-сурон билан даврага дарвешлар бостириб киришди.

— Мана сизга Чингизхоннинг асл авлоди, — деди Мир Саййид Барака қаландар либосидаги озғин йигитни даврага чақириб, — мана сизга Мовароуннаҳр султони!

Қурултой қатнашчилари ҳайрат ила ёқа ушлашди. Нақшбандийлар пири бу билан босқинчи Чингиз авлодларининг таназзулга юз тутиб, дарвеш ҳолига тушганини назарда тутмоқчимиз? Ё умуман Чингиз улуси эндиликда барҳам топиб, юзи шувут эканлигини намоиш қилмоқчи ё мазах қилмоқчимиз?

— Сизлар унинг қаландар кулоҳига ҳайронмисиз? — деди эҳтирос ила пир. — Ҳа, у қаландар. У дарвеш! Шунинг учун ҳам мўмин-мусулмонлар ундан паноҳ топишади. Таркидунё қилган тақводор бу инсон фақат Аллоҳ Таоло билан мулоқотда бўлиб,

мол-дунё ё давлатингизга тажовуз солмайди, хотин-қизларингизга кўз олайтирмай, очкўз бўлмай, ҳаммага адолат қилади.

Пир Саййид Барака ҳеч кимдан эътироз эшитишга тоқати йўқ ҳолда баралла хитоб қилди:

— Қобулшоҳ! Сизни нақшбандийлар тариқати Мовароуннаҳр ҳукмдори сифатида қутлайди!

Ҳамма диққат билан давра ўртасида пирига жавдираб қараб турган қаландарга тикилганча жим қолди. Наҳот шундай нимжон, кўримсиз ва хароб кимса султон бўлса? Қизиқ, у қаландар кулоҳини ташлаб шоҳона кийимда тахтга чиқармикан? Унинг вазирлари, амиру беклари ва ўз ҳарамми бўладими?

Худди шу саволларга жавоб тариқасида пирнинг хитоби эшитилди:

— Ҳазратнинг ўзи унга ёрдам бергай. Эсингизда бўлсин, султон, сиз тахтда ўтирсангиз ҳам руҳингиз дарвеш бўлиб қолаверади. Нақшбандийнинг ўзи мададкор бўлгай сизга!

Қобулшоҳ сесканиб, атрофга аланглаб ҳассасини ерга урди.

— Ҳақ дўст, ё Аллоҳ!

Унинг кўзлари Темурбек билан тўқнашди. Қобулшоҳ чехраси улуғвор тус олди. Ҳа, у иниси Темурбек башорат қилганидек Чигатой тахтига ўтирди.

Темурбек Қобулшоҳ билан эски қадрдон эканлигини кўпчилик яхши билар эди. Бир неча йил аввал Амир Саййид Кулол тавсияси билан Темурбек пири Абубакр Тойободий даргоҳида дарвеш кулоҳини кийиб, ғойиб сирларини ўрганганда Қобулшоҳ билан танишган ва бу танишув кейинчалик қалин дўстликка айланган эди.

— Ҳофиз эканлигингни биламен. Аммо сен Қуръонни ёд билсанг ҳам уни қалбингга тўла жо қилмагансен. Мен буни ўргатамен.

Улар икковлари ёнма-ён туриб намоз ўқишганда, Аллоҳ билан мулоқотда Темурбек ўзини ўзга оламда сезар, ҳали дунёда кўп нарсани билмаслиги ва ғойиб сирларидан воқиф бўлиш учун астойдил ибодат қилиши зарурлигини англаган эди. Табиатан шоир, чин маънода ўзини Аллоҳга бағишлаган Қобулшоҳ бу соҳада унга устоз бўлди.

Пир ҳузуридаги хизмати тугаб уйига қайтишга рухсат олганида Қобулшоҳ унга оға-ини тутинишганини айтиб узоқ фотиҳа қилди. Темурбек ўшанда чин дилидан беихтиёр шундай деган эди:

— Мен, оға, сизни, худо хоҳласа, албатта Чига-той тахтига ўтқазамен.

Қурултой уни яқдиллик билан ҳукмдор сифатида сайлади. Қобулшоҳ саройга кўчиб ўтишни истамади. Пир уни узоқ бир қаландархонага жойлаб қўйди. Ўлкада тожу тахт учун ҳукмдорлар кураши эндиликда унинг номи билан давом этди. Мовароуннаҳрда ажал уруғи кўпайиб, ўзаро қирғин авжига минди.

САРОЙМУЛК ХОНИМ

Икки амир ўртасидаги бешинчи уруш Балхнинг олиниси ва Ҳусайннинг ўлдирилиши билан тугалланди.

Халқ энди ўзаро уруш, катта-кичик ҳокимларнинг бебошликлари тугаб, ўлкада осойишталик ўрнатилишига умидвор бўлиб енгил нафас олди. Мўғулларни юртдан қувган ва қирғин-барот жанжалларга чек қўйган амир Темурбек халқ қаҳрамонига айланди.

— Сизни буюк ишлар кутмоқда, — деди Нақшбандийлар пири Мир Саййид Барака унга муқаддас матодан ўралган саллани туҳфа этиб. Саййидлар

эхтиром ила унга ноғора ва олий ҳокимият нишони байроқни ҳам топширишди. Шаҳрисабз аҳолиси эса ўзининг буюк юртдошига ажойиб шамшир инъом этди. Темурбек ҳам саховат ва мурувватдан ўз сафдошларини бебаҳра қолдирмади. Амир Ҳусайн Балхда бекитган бой хазинани амиру беклари, содиқ сарбозларига улашди. Дарвешу қаландарларга ҳам бой совғалар тегди. Ҳусайндан қолган ҳарамдаги гўзал аёллар, беҳисоб канизаклар баҳодирларга тухфа этилди. Темурбек Ўлжойнинг вафотидан кейин унга ўхшашини тополмай кўнгли вайрон эди. Кўз олдидан ўтаётган гўзалларга бепарқ қараётган Темурбекнинг диққатини бир аёл жалб этди. Унинг мағрур нигоҳи ва ўзини виқор ила тугиши унга нимаси биландир марҳума Ўлжойни эслатди.

— Сен қол, — деди Темурбек амирона, — менинг оёқларимга сув қуюсан!

Аёлнинг шахло кўзлари яшиндек унга боқди.

— Хоқон қизини чўри қилмоқчимисиз, бегим! — деди аёл. — Мен бундай хўрликка чидай олмайман.

Аёлнинг қўлида ханжар ялтиллади. Ундан кўз узмай турган хос навкарлардан бири дарҳол ханжарни тортиб олди.

Темурбекнинг чеҳраси ёришди.

— Чиндан ҳам хонзода экансиз, — деди мулозим оҳангда ва аёлни тўсиб турган навқару баҳодирларга хитоб қилди: — Хоқон қизига йўл берингизлар! Сиз озодсиз, хонзода!

Аёл унга таъзим қилди ва меҳрли нигоҳ ташлади.

Темурбекни қачонлардир биринчи бор забт этиб қалбига чўғ ташлаган Ўлжой нигоҳини эслатди бу. Назарида унинг Ўлжойи тирилиб олдига қайтгандек эди.

Темурбек қаршисида турган аёл — Қозонхоннинг авлоди, хон қизи Сароймулк хоним Ҳусайн

ҳарамининг юлдузи эди. Бу юлдуз энди унинг ҳаёт йўлини ёритиши лозим. Унга катта малика — Биби-хоним унвони берилди.

ТЕМУРБЕКНИНГ ҒОЯСИ

Мунажжимлар Темурбек жадда юлдузи паноҳида эканлигини, бу эса узоқ умр, давлат ва қудратдан дарак бериши, етти иқлим унга тобе бўлишини ба-шорат қилишди. Дарвешлар, қаландарлар ҳамма-ёқда уни Аллоҳнинг Ердаги элчиси, Ислом қиличи, мусулмонлар халоскори сифатида улуғлай бошлаш-ди. Савдогарлар эса энди карвон йўллари тинч бўла-ди, дея Темурбекнинг ягона мутлақ хукмдор бўли-шини истаб, унга ҳамёнлари-ю карвонлари хизма-тини таклиф қилишди. Деҳқонлар эса янги ерларни ўзлаштириш, ҳувилаб ётган экинзорларга сув чи-қариш учун осойишталик барқарор бўлишини ти-лашди. Ҳунармандлар ҳам шундай ниятда эдилар. Қаттиққўл, адолатли ва бақувват ҳокимият зарур! Бунга фақат Темурбеккина қодир!

Вазиятнинг ўзи ҳам уни Чигатой тахтини эгал-лашга ундар эди. Аммо узоқ иккиланишлар ва чу-қур ўйлардан сўнг Темурбек мулоҳаза юритиб, бош-қача қарорга келди.

У шу умрининг қирқинчи баҳорига яқинлашган паллада фаолиятига холисона баҳо бериб, тегишли хулоса чиқарди. Ҳаётининг бетакрор йилларини юр-тини мўғул босқинчиларидан озод қилиш учун ку-рашга сарфлади. Эндиликда эса яна мўғул хукм-ронлиги рамзи — Чигатой тахтига ўтириб Чингиз-хон идорасини давом эттирадимиз? Йўқ, асло! Мўғул хукмронлигига нафрат ҳаётининг мазмуни эди. Де-мак, у шундай иш қилиши лозимки, Чингиз авлоди шарманда бўлсин! Унинг қўлида улар бамисоли

қўғирчоқ бўлсин! Темурбек қиладиган ишлари олдида лол бўлсин?

— Ўзингизни хон эмас, балки ҳукмдор деб эълон қилинг, бегим, — деди хотини Сароймулк хоним, — чунки сиз биргина Мовароуннаҳр билан чекланмайсиз.

Темурбек суюкли рафиқасининг бу сўзлари нақадар кўнглидаги ниятига мос тушганидан ғоят ажабланди. Чиндан ҳам бу гўзал аёл тақдир инъом этган унинг юлдузи. Унинг маёғи бўлғай!

— Удумга кўра қурултой чақиринг, бегим, — деди Сароймулк хоним унинг кўкрагига бош қўйиб, — агар шундай қилсангиз, қурултойда халқ томонидан сайлансангиз бутун дунё сизга пойандоз бўлғай.

— Хон сифатидами? — хўмрайди Темурбек.

— Йўқ, бегим. Ҳукмдор сифатида, хон куёви, яъни менинг эрим сифатида.

Аёлнинг гапларидаги жуда чуқур маъно уни ўйга солди. Ҳа, хон куёви у. Шундоқ камтарона ном билан чинакам ҳукмронлик қилса чакки эмас. Ўлган Қобулшоҳ ўрнига анови катта Чингиз авлоди Суюртғамишни хон деб тахтга ўтқазамиз. Унинг номидан тангалар зарб этамиз. Вақти-замон келгунча қўғирчоқ-хон тахтда ўтираверсин. Ўзи эса хон куёви кўрагон сифатида ҳокимиятни ўз қўлида ушлайди.

— Ҳазратим ҳам шундай фикрда, — давом этди хотини, — қурултойни Балхда ўтказишга тараддуод кўрмоқдалар.

— Балх! — Яшин ургандек сесканди Темурбек. Худди шу шаҳардан унинг саркардалик йўли бошланган эди. Биринчи ўлжа, биринчи ғалаба шаҳри эди у!

Энди бўлса Балх уни ҳукмдор сифатида сайлайди. Бунда тарих, Аллоҳ, Таоло инояти мужассам!

Аллоҳнинг ўзи, нақ ўзи уни олға етакламоқда.

Янги шухрат, янги ғалабалар сари ундамоқда! Пири Мир Саййид бежиз шу Балхни танламаган.

ЎНИНЧИ РАМАЗОН ТУНИДА

Бутун Мовароуннаҳр ўлкасидан келган вакилларга кўҳна Балх бағрини кенг очди. Саййидлар, уламолар, дарвешлар, савдогарлар тилидан Темурбек номи тушмас эди. Шу билан бирга ўз мустақиллигини сақлашни истаган Хоразм, Ҳирот, Марв ва бошқа шаҳарлардан келган вакиллар очикдан очик Темурбекни «ўғри», «қароқчи» сифатида мазах қилишди. Чўлоқ, оқсоқ, дея устидан кулганлар ҳам бўлди.

Аммо улар жойларда зикр тушганча Темурбек дея ҳайқираётган қаландарлар, дарвешлар вазоҳатидан дамлари ичларига тушиб кетди. Совут кийган баҳодирлар авзойи ҳам яхшилиқдан далолат бермасди.

— Ким ислом динимиз ғалабасини тиласа, ўша Темур учун овоз берсин!

Бундай ҳайқириклар Балх шаҳрининг ҳар бурчагидан янграрди. Мунажжимлар эса атрофларига одамларни тўплаб, тунги осмонда чарақлаб турган юлдузларни кўрсатиб, Темурбек юлдузи порлаётганига ишора қилишарди.

— Соҳиб-ул-қирон! — Мунажжимлар Темурбекка шундай унвонни, яъни юлдузлар султони унвонини тақдим қилишди.

Асрий чинорлар атрофида йиғилган қурултой қатнашчилари ерга тўшалган кигизга қараб туришганда нақшбандийлар пири Мир Саййид Барака Темурбекни улар олдига етаклаб келди.

— Темурбек! — деди пир унга. — Халқдан сўрангчи, у Сизни истайдими?

Минглаб ҳайқириқлар унинг товушини босиб кетди:

- Сен бизнинг султонимиз!
- Сен — ислом қиличи!
- Соҳиб-ул-қирон!

Мир Саййид Барака Темурбекни кигиз олдига келтириб, баланд овоз билан унга мурожаат қилди:

— Халқ номидан шуни айтаман сенга. Темурбек! Сенга фақат Аллоҳ иродаси-ю адолатгина қонун бўлсин. Ёдингда тут: Аллоҳ Таоло иродасига риоя қил, борди-ю адолатдан чекинсанг, мана шу кўз олдингда турган кигиз парчасидан маҳрум бўлгайсан.

Темурбек пир гапини тугатгач, халққа қараб ўз сўзини айтди:

— Сизларни чорлаганимда олдимга келасизларми?

— Ҳа, ҳа, албатта! — жўр бўлишди минглаб овозлар.

— Қаерга етакласам ўша ёққа борасизларми?

— Борамиз! Борамиз!

Қасамёд маросими якунида Мир Саййид Барака унга олтин камар, ҳашамдор қилич ва ёқут исирга топширди. Ноғоралар, карнай-сурнайлар садоси остида саййидлар ва саркардалар Темурбекни кигизга солиб, осмонга баланд кўтаришди.

— Аллоҳу Акбар! — дея уч марта тепага кўтариб пастга туширишди. Шундай қилиб ҳижрий 771 йил (милодий 1369 й.) 10-рамазон тунида Темурбек Мовароуннаҳр ҳукмдори қилиб сайланди.

— Биз саййидлар, жангчилар ва халқ Темурбекни Кўрагон қилиб кўтардик, — деб ёзилган эди қурултой ҳақидаги турли элларга юборилган хабарномада, — ва биз унга барчамиз итоат қилишимиз ҳақида қасамёд қилдик.

Темурбек Балхдан Кешга ўтиб, отаси амир Тарағай қабрини зиёрат қилди. Сўнг ўзи пойтахт деб

эълон қилган Самарқанд сари йўл олди. Мовароун-наҳрда тарқоқлик тугаб, марказлашган ҳокимият вужудга келмоқда эди. У тарихга темурийлар давлати сифатида кирди.

ҚАРОҚЧИЛАР ЖАЗОСИ

«Мен фотихликка эришмасдан илгари ҳам ўғри-қароқчиларга қарши чора кўриш, доруғаларнинг очиқ кўзлик бўлиши учун зўр ташаббус қилганман. Чунончи, бир доруға шаҳар осойишталигини ўз устига қабул қилиб олдими, у қуруқ номга вазифахўр эмас, балки масъулиятлик бир ўринда турганини билмоғи, кеча-кундуз ўз вазифасининг ижросида огоҳ бўлмоғи зарур. Агар бир ўғрилик ҳодисаси зоҳир бўлса ҳаммадан аввал доруғанинг ўзи масъул тугилади. Ўғри топилмаса доруғанинг қўли кесилади, ўғрининг ўрнига жазоланади... Сўнгра мамлакатни хунук кўрсатувчи омилнинг яна бири гадоликдир. Гадоларни йўқ қилмоқ учун унинг иқтисодий аҳволини таъминлаш лозимдир. Шу мақсадда кўр, чўлоқ, кексалик туфайли ишдан қолганлар, турмуши ночор гадоларни етарли маош билан таъминладим. Ишлашга қудрати етган гадоларни иш билан таъминлаш чорасини кўрдим. Пул-маош бўла туриб, гадоликни санъат-ҳунар қилганларга шафқат қилмадим.

Эй ўғилларим, мен сизларга васият қиламан. Қайси бирларингиз салтанатга эришсангиз, қароқчиларга, доруғаларга, ясовуларга ҳушёр бўлингиз. Булар ҳукумат маъмурлари бўлсалар ҳам ўғри-қароқчилар билан тил бириктиришлари кўп кўрилган. Агар уларга ўлим жазоси берилмаса, бутун давлатни хароб қилишади».

«Мен, фотих Темур» қўлёзмасидан.

Ҳижозга бораётган карвонлар Кичик Лурдан ўтаётганларида бу мамлакатнинг ҳукмдори уларни талон-торож қилгани ҳақидаги хабар ҳам ҳордиқ чиқаришга улгурмаган Мовароуннаҳр лашкарини ҳаяжонга солди.

— Уларнинг қилмишлари, айниқса, Байтуллоҳга бораётган ҳожиларга нисбатан қилган номаъқулчиликлари мени ранжитди, — деди Темурбек. — Райят Тангри Таолонинг бизга топширган омонатидур. У биздан тонгла қиёматда сўрайди-ку! Қандай раво бўладики, мамлакат ўртасида шундай бузуқ бир жамоа бўлса ва биз уларни йўқотиш ва илдизидан қўприб ташлашга қодир бўла туриб, бу бобда бепарволик қилсак! Шундай экан, вақти келганда уларнинг бузуқлигини даф қилиш, вилоят ва мамлакатни у бадкирдорлардан тозалаш бизнинг ҳимматимиз зиммасига вожиб ва лозимдир.

Саркардалар тасдиқ ишорасида бош ирғашди. Улардан бири Усмон баҳодир яна бир хабарни маълум қилди. Луристон султони Атобек Афросиёб бин Юсуфшоҳ ўз мулкидан ўтаётган юз элик Мовароуннаҳр сарбозларини ўлдирибди.

Темурбек ҳозир барча саркардалар интиқом ўтига тушганини сезди. Уни лашкарнинг отаси, Аллоҳ шамшири деб улуғлашади. Ўлдирилган ҳар бир сарбоз унинг фарзанди. У ота сифатида ўз фарзандлари қотилларини жазолаш учун ҳаялламай Луристон томон от суради. Машварат унинг азми қарорини маъқуллади.

... Баланд тоғлар билан ўралган Луристон сарҳадида лашкар қўр ташлади. Даракчилар яқин орада бир неча кулба ва тоштегирмон кўринганини айтиб ўтиб, шу жойлик бир одамни бу ерга олиб келишганини билдиришди.

Темурбек қаршисида бошига катта қалпоқ кийган баланд қомат ва узун оқ соқолли қария ҳозир

бўлди. Салом-алиқдан сўнг билиндики, бу одам эллиқ йилдан бери шу «Ийзатегирмон» деб ата- лувчи қишлоқда тегирмончилик қилади. Ёши юз йигирмада.

— Тишларингиз борми, отахон? — сўради Маҳ- муд Шаҳобиддин.

— Мен от эмасманки, тишларимни кўрасизлар, — кулди қария. Икки қатор тишлари садафдек ял- тилаб кетди.

Барча ажабланиб унга қараб қолди. У бўлса бу манзарадан завқланиб сўзида давом этди:

— Отамнинг ёшлари эса юз етмиш.

Темурбек атрофдаги аёнларига савол назари билан қаради.

— Шундай табаррук одамни бориб зиёрат қилсак.

Ўзини Гаё деб таништирган қариянинг отаси юролмай қолгани учун кулбада ётар экан. Ёши ма- саласида у шундай жавоб қилди:

— Саводим йўқ, ҳисоб-китобни билмайман. Фа- қат ҳар йили қор ёққан замон баллут дарахтига бир чизиқ тортиб қўяман. Уларнинг сони 150 га етгани- да оёғим юролмай қолди. Ўғлим ўрнимга бориб ҳар йили чизиқ тортиб қўяди.

Чиндан ҳам ўша дарахтга бориб келган ўнбоши чизиқлар сони 170 га эканлигини тасдиқлади.

— Отахон, сизнинг қандай орзуларингиз бор? — деди эҳтиром ила Темурбек.

— Орзуларим йўқ, — деди мўйсафид.

Гаё отасига нималарнидир шипшиди. Уларнинг гаплари тушунарсиз тилда эди.

— Сиз ўлимдан қўрқмайсизми? — сўради Те- мурбек.

— Эй яхши йигит! Ўлим қўрқадиган нарсами- кин, ундан инсон қўрққай?

Темурбек мўйсафиднинг жавобидан ўйланиб қолди. У доим ўлим билан юзма-юз юради. Унинг

ҳақида ўз мулоҳазалари борки, уларни қоғозга тушириб қўяди. Бу қариянинг гаплари ҳам ундан ўз ўрнини топади. Қари билганни пари билмас.

— Эй дунёни узоқ кўрган одам, — деди Темурбек мўйсафидга тақлидона оҳангда, — мен бир мусофирмен. Сиздан бир юз етмиш йил ичида кўрган-билганларингиздан сўраб ҳаёт учун дарс олмоқчиман.

Мўйсафид унга ажабланиб қаради.

— Шу чоққача ҳеч кимга сабоқ бермаганман. Сен биринчиси, улуғ сардор! Мен кечирган йиллар ва мен билан бирга бўлган бу кўзларим тоғлар, жилғалар, баллут дарахтлар, тоғларнинг ёввойи қўй сурувларидан бошқа нарса кўрмаган. Бундан ҳаёт дарси чиқадими?

Темурбек унинг жавобидан ўзича шундай хулоса чиқарди:

— Инсоннинг узоқ яшаши ҳамма нарсадан беҳабар юришига боғлиқмикан?

У мўйсафиднинг кулбасидан чиққанида миясида яна кўп саволлар ғужғон ўйнади. Улуғвор табиат манзараси кўнглини ажиб ҳисларга тўлдирди.

Чодирда уни кутиб турган аъёнлару саркардалар Соҳибқирондаги ўзгаришни пайқашди. Темурбек уларнинг ҳар бирининг ёши билан қизиққанида эса баттар ажабланишди.

— Юз йигирмага кирган йўлбошловчимиз Гаё, — деди Темур, — мен ҳаёя этган отни олмади. Ўз оёқларини кўрсатиб, менинг отим шулардир, бу отларим жуда тез ҳаракат қилади. Бошқа отга ҳожат йўқ, деди. Сизларнинг оёқларингиз қандай?

Даврада кулгу кўтарилди. Темурбек ҳам астойдил кулар эди. Гаё рост айтган экан. Ийзатегирмондан чиқишганида отлиқлар билан баробар ҳаракат қилар, сира чарчоқ нималигини билмас эди. Темурбекнинг унга меҳри тушиб қолди. У Гаёнинг отаси-

га қараш учун қўшнилардан бирини тайинлаб, унга бир халта олтин ҳадя қилди. Гаёнинг сўзларида, ҳаракатларида ва муомалаларида ҳийла-найранг сезилмас эди. У Луристон ҳукмдоридан нафратини яширмас ва унинг зулмидан жафо кўрган юртдошлари учун ундан ўч олиш имконияти туғилганидан хурсандлигини очиқ айтар эди.

Лашкар ўтиб бўлмас жангалга тўқнаш келганида Гаё отлардан тушиш зарурлигини айтди. У баъзи баллут дарахтларини кўрсатиб, «Бу дарахт минг йил умр кўрган», деганида ҳеч ким бунга шубҳа қилмади. Улар отларни тизгинидан етаклаб олганича юқорига чиқа бошлашди. Тоғнинг ерлари тупроғлик бўлгани учун отларнинг туёғи сирпанмас эди.

— Бу тоғдан ўтмасак, Ҳусайнободга етолмаймиз, — деди Гаё, — аммо бу тоққа чиқмоқдан тушмоқ қийин.

Пешинда лашкар тоғ устига чиқиб олди. Энди йўлнинг усти дарахтлар билан қопланган баландлигидан пастга тушмоқ керак эди. Гаёнинг маслаҳати билан Темурбек лашкарга амр берди:

— От бўйнидан арқон боғлаб, арқоннинг бир учини ўзлари ушлаб олгач, дарахтга яқин туриб олсинлар. Агар отнинг юмалаб кетиш хавфи бўлса дарҳол арқоннинг учи дарахтга ўраб олинсин.

Ярим кечада лашкар пастга тушиб олди. Элик от ва юз киши ҳалок бўлди. Ўн тўрт кечалик ой лашкар йўлини ёритар эди.

Темурбек уларга ҳордиқ беришни буюрди. Саҳар олдидаги уйқу нималигини у яхши билар эди. Баковулар қўй ва от гўштларини пишириб, аскарларни астойдил меҳмон қилишди.

Темурбек шахсан ўзи оловда пиширилаётган қўй таналари олдида уймаланишиб турган аскарлар олдига борар ва ўтқир ханжари билан гўштдан бироз қирқиб оғзига солганча кейинги даврага ошиқар эди.

Ҳар чодир атрофидаги ўнбоши, юзбоши ва мингбошилар Соҳибқирон ханжари теккан тана гўштига ёпирилар эди.

Тонг ёришганда эса душман лашкари пайдо бўлди. Темурбек оддий бир аскар каби улар устига от қўйди. У оддий аскар сифатида лашкарнинг олдинги сафида борар эди. Кейинчалик ўз таржимаи ҳолида бунинг сабабини у шундай изоҳлаган эди:

«Мен аскарларим олдида ҳар доимгидай фидокорлик билан от чошиб борар эдим. Мен ўз жонимни бошқа бир сарбознинг жонидан азиз деб ҳисобламас эдим. Шарқдан Фарбгача ҳукм сурмоқда эканман, бугун ҳам ўз жонимни бир аскарнинг жонидан ортиқ деб эътиқод қилмадим. Шу билан бирга ўлимдан ҳам қўрқиб турмадим. Шу сабабдан ажал мени йўқлаб келмаган бўлса керак. Киши нақадар ўлимдан қўрқса, унга ўлим шу қадар тез келади».

Икки лашкар бир-бирига тўқнашди. Луристон сарбозларининг аксарияти гурзи билан қуроланган эди. Улардан бири Мовароуннаҳр отличларидан бирига гурзи уриб ерга йиқитди. Иккинчи гурзи билан эса уни ўлдирди. Шу топда унга рўпара келган Темурбекнинг болтаси белига урилди. У фарёд ила ерга йиқилди. Кимдир эса Темурбекка ўнг томондан қилич урди. Аммо унинг зарбаси совутга урилиб қайтди. У урган қилич Луристон сарбозининг қўлини танасидан ажратиб ташлади.

— Темуршоҳ ким?

Луристон отабегининг ҳайқириви майдон узра таралди.

— Мен ўзим Темуршоҳ билан урушмоқчиман. Мен Атобек Афросиёбман.

Узун қора соқол, бошига қимматбаҳо бурк кийган, қўлида гурзи ушлаган киши лашкар ўртасига кириб келди.

Темурбек унга жавобан қўл кўтарди.

— Мен, Тангри кули Темур, сенинг таклифингни қабул қиламен. Сарбозларингга айт, майдонни бўшатишсин.

— Эй Темуршоҳ! — қичқирди Атобек. — Сен икки қўлингга қилич ушлабсан. Мен эса бир қўлимда қурол ушлаганман. Сен ҳам бир қўлингдаги яроқни ташла.

— Қайси қўлимдаги қуролни ташлай, — деди Темур хотиржам.

— Ўнг қўлингдагини! — деди Афросиёб.

Темурбек беихтиёр устози Самир Тархон ўғитларини эслади: «Душман доимо ўнг қўлингни ишдан чиқаришни ўйлайди. Чунки ўнг қўлсиз ҳар қандай баҳодир ҳам ўлик жондир, амирзодам». Темурбек ўнг қўлидаги қиличини филофига солар экан, душмани унинг бу қўли мажруҳ эканидан беҳабар эканлигини ўйлаб хурсанд бўлди. Чап қўлига болтасини олди.

Икки лашкар ўз саркардалари жангини кузатиб лол туришар эди. Атобек отини жилдириб Темурбекка яқинлашди. Гурзисини баланд кўтарди. Темурбек ҳам отини едирди. Лекин унинг ҳаракати Атобекка тесқари эди. У оти юганини юқори тортди. От икки оёқлаб тик турди. Атобекнинг гурзиси бошига эмас, чап оёғига урилди. Темурбек узун сопли болтасини душманга қараб солди. Бу зарба шундай кучли эдики, Луристон отабегисининг йўғон сўнгагини кесиб ташлади. Унинг қўлидаги гурзи ерга тушиб, ўзи эгарининг қошига мункиб қолди. Луристон қўшини ўз қўмондони жасадини олиб кетиш учун ҳужум бошлади. Икки ўртада жанг қизиб кетди. Шунда Темурнинг янгроқ овози урушни тўхтатди:

— Луристон халқи! Мен сизлар билан урушмоқни истамаймен. Ўлдирилган сарбозларим хуни учун

Афросиёбни ўлдирдим. Сизлар энди уйларингизга бориб, тирикчиликларингизни қила беринглар. Атобек жасадини олиб кетишинглар мумкин.

Гаё унинг сўзларини улар лаҳжасида такрорлади. Қиличлар жаранги тинди. Майдон узра сукунат чўмди. Оқшом сукунати.

Луристонликлар таслим бўлганликларини билдириб, қуролларини ташладилар. Ҳукмдорлари жасадини олиб, манзилларига жўнадилар.

Ўн беш кунлик ой нури уруш майдонида ётган мингларча ўликларни ёритар эди. Бу кечанинг ой шуъласидаги манзараси Темурбекни галати ҳолга солди. Аллоҳ Таолонинг жонларни олувчи ва уларни тирилтирувчи қудратини ҳис этди. «Эй Темур! Сен қанча қудратли жаҳонгир бўлма, шу ўликлардан бирортасини тирилтира оласанми?» дея ўзига савол берди. Ва қудратли Аллоҳ олдида ўзининг ожиз кимсалигини чуқур ҳис этди.

Икки тараф жангда ўлганларни йиғиштириб дафн этгач, Темурбек ортга қайтишга фармон берди. Вазифа бажарилган, кўнгли тўқ эди. Сарбозлари учун адолатли интиқом олинди.

Йўлбошловчи Гаё Темурбек билан хайрлашар экан, унга ўз илтимосини айтди:

— Мен сиз билан юз ўпишмоқчи эдим, улуғ амир. Бундай бахт ҳаммага ҳам насиб қилабермас.

Темурбек ижозати билан Гаё ёнига келиб, манглайи ва юзидан ўпди. Юз йигирма ёшдаги қариянинг бу содда илтимоси Темурбекнинг қалбини тўлқинлантириб юборди. У Гаёга юртидан кўчиб кетиши зарурлигини айтиб, унга Форс ўлкасидан катта ер ва рўзғори учун икки минг динар ҳадя этди.

ФОРС ДИЁРИДАГИ УЧРАШУВЛАР

«Султон шоҳ Мансур Музаффарий Шероз шаҳридаги Масжиди Атиқга кириб, худодан мени йўқолмоғимни тилаб, дуо қилишга бошлади. Форс халқининг Масжиди Атиқ тўғрисида хийла кўп афсона ва хурофотдан иборат ақидалари бор эди. Гўёки ҳар кимнинг ҳожати бўлса, шу масжидга кириб тиласа, меҳроб билан минбарнинг орасидан неъмат туриб, ўз мақсадига етади. Форс султони ўзига ғалаба ҳосил қилмоқ учун худодан мени унинг қўлига тушириб бермоғини, икки қўли билан икки кўзимни ўйиб, тилимни ҳам ўз қўли билан кесиб, икки қўлимни ҳам кесганидан кейин бошимни олмоққа худованди каримдан ёрдам сўрабди. Эй мусулмонлар! Дуо билан душман устидан ғалаба қозонмоқ муқаррар бўлса эди, пайғамбаримиз саллоллоҳи алайҳи вассаллам зирх кийиб, қилич тутиб уруш майдонига кириш ўрнига масжидда ўтириб душманларининг устидан зафар тилаган бўлур эди. Бу ҳолда Аллоҳ ўз расулининг дуосини султон Музаффардан кўра ижобат қилмоғи муқаррар эди. Масжиддан чиқмай, уруш майдонига бормаи туриб, фотиҳ бўлур эди. Аммо пайғамбаримиз катта урушлардан Ухуд, Хайбар жангларида иштирок этдилар. Уммати муҳаммадияни дуо билан эмас, уруш билан ўз душмани устидан ғалаба қозонмоғи мумкин эканлигига суннати шарифларини барпо қилдилар».

«Мен, фотиҳ Темур» қўлёзмасидан.

Жангари Форс ҳукмдори Шоҳ Мансур билан жангда муқаррар ўлимдан қолган Темурбек Аллоҳга шукроналар айтиб, одамларга марҳамат дарвозасини кенг очди. У Шероз аҳолисига умумий афвнома эълон қилди. Кейин ҳузурига олиму уламоларни таклиф қилди. У дастлаб ўз тарихини ёзаётган Ни-

зомиддин Шомийни кўришни истади. Форс ҳукм-дори билан жангда Темурнинг оти йиқилиб пиёда қолганда унга от келтирган ва ёнида қолган шоир ва муаррихга миннатдорлик билан Шероз гўзалларидан ўнтасини совға қилишга ваъда берган эди.

— Бир адад қиз менга кифоя қилади, — деган эди Низомиддин ўшанда.

Низомиддин ёнида ҳозир бўлганда Темурбек кулиб ўз ваъдасини эслатди.

— Улуғ амир, — дея қўлини кўксига қўйди Шомий, — Сиз Шероз халқини афв қилдингиз, ўлжа ҳам йўқ, қиз ҳам йўқ, нимани ҳадя қиласиз?

— Бу тўғрида ғам ема. Ҳозир Шероз ҳокимини чақиртириб шаҳарга жарчи чақиртираман. Сенга маъқул бўлган қизга икки минг динар бериб сотиб оламан. Ким ўз қизини сенга ёқтиролса мендан пулини олади, сен эса қизни оласан. Маъқулми?

Низомиддин қизариб уятчан қизлардек бошини ерга тикди. Бу ризо аломати эди.

Шамсуддин Муҳаммад Ҳофиз Шерозий Темурбек қабулига кирганда уни яхши кайфиятда кўриб кўрқуви анча босилди.

— Мана, кўринглар, — деди хушчақчақ оҳангда Темурбек, — дунёда Ҳотамтойдан ҳам улуғ инсон. У олтинларни ҳам эмас ва балки бус-бутун шаҳарларни ҳам ҳадя қилаверади.

Кейин юзига важоҳатли тус бериб сўради:

— Қандайдир бир гўзалнинг холига пойтахтим жаннатмакон Самарқанд ва Бухорои шарифни ҳам совға этишга қандай журъат этдинг?

Ҳофиз Шерозий қўлини кўксига қўйганча улуғ амирнинг юзига қарашга ботинолмади.

— Сен шундай сахиймисан, шоир?

Шерозий энди Темурбекнинг товушида таҳдид сезмади. Шоир кўнгли Соҳибқирон қалбидаги яширин хайрихоҳликни сезди.

— Шунинг учун ҳам, улуғ амирим, шундай аҳволга тушиб қолдим, — деди у фақирона либосига имо қилиб.

Даврада қаҳқаҳа кўтарилди. Уни Темурбекнинг ўзи бошлаб берди. У шоирга ёнидаги кўрпачага ўтиришни имо қилди. Кейин баланд овоз билан байт ўқиди:

— Сокинони ҳарамии сатру афори малакут,
Боман роҳ нишин бодаи мастона заданд.

Бу шеърни қачон ва қандай ёзганини айтиб бер-чи, токи бу куфр сўзларинг маънисини чақиб олай.

Шамсуддин Муҳаммад Шерозий Темурбек хотираси ўткирлиги ҳақида эшитган ва бугун унинг жонли гувоҳи бўлмоқда эди.

— Мен бу шеъримни, — деди у оҳиста, — бир баҳор мавсуми саҳар чоғида айтганман. Ўша саҳарда ҳаво кўп матлуб эди. Бутун Шероз ҳавоси гул ҳиди билан тўлган эди. Бу илоҳий манзара мени маст қилди, булбуллар нағмасини эшитар эканман, хурсандлигимдан ҳаяжонга дуч келдим. Гўё мен коинотнинг ҳамма нарсасига шерикдек эдим. Фаришталар вужудимга киргандек эди. Ва ўшанда шу шеърни битдим.

— Сенинг сўзингга қараганда фаришталар сен билан май ичиб маст бўлмишлар. Аё май ҳаром эканлигини билмайсенми?

— Эй, улуғ амир, бу май ичмоқ сўзининг маъноси аҳли камол, олим кишилардан маърифат, маориф ўрганиш маъносидадир. Оддий шароб ичганлар маст бўлади. Камол аҳлларидан маърифат ҳосил қилган одам ҳам маст бўлади. Майхона деганда урафолар ўша илм-маърифат ҳосил қиладиган жойни қасд қиладир. Ўша баҳор саҳар чоғида мен фаришталар билан гурунгдамен деб тасаввур қилиб, «шароб ичдилар», дедим.

— Ўша сенга айтган сирлар нима эди?

— Ўша саҳарда фаришталар хилқат асрорини менга очмоқдалар, деб тасаввур қилиб, ғалати ғайб оламига тушиб қолдимки, ҳолатимни қай тариқа шеър қолипига туширишни билмадим. Орифлар қаттиқ зикр қилишади, кўп нарсаларни билишади, тилга келтирмоқ учун ўзларини ноқис кўрадилар. Шунинг учун бу ҳиссий кечинмаларни баён қилмоқ қийиндир. Шеър қолипига киргизмоқ ҳам мумкин эмасдур. Биз бир нарсани қаттиқ-юмшоқ, иссиқ-совуқ деб айта оламиз. Тингловчилар ҳам буни тушунадилар. Бироқ маънавий маҳсулотларни баён қилмоқ бу каби қулай эмасдур. Ориф бўлмаган оддий бир инсон баҳор фаслининг саҳар чоғида эсан шабада олиб келган атрий гулларнинг ҳиди димоғини муаттар қилган булбулнинг нағмаси, бомдод намозига муаззиннинг азони қулоқларига кириши билан бир кайфият эҳсос қилади. Ана шу эҳсосни ким мукамал ҳолда тасвир қила олади? Агар тасвир қилдим деса мингдан бирини айтган бўлиб, руҳига етган таъсирини комилан таъриф қилолмайди. Мана шундай экан, фаришталар билан нималарни баҳс қилдик, улар нималар деди, мен нималарни сўрадим, буларни тилимга чиқармоққа ожизмен.

Ҳофиз Шерозий бошини қуйи солди. Темурбек ўйчан унга сўз қотди:

— Эй ширин сўз шоир! Яхши сўзладинг. Қуръони Каримни ҳам шеър каби ёд билишингни синаб кўрмоқчимен. Айт-чи, Арофат сурасини оят-оят ўқиб бера оласанми?

— Мен бунга ожизмен, улуғ амир.

— Бўлмаса, қулоқ сол. Мен айтамен.

Ҳофиз Шерозий диққат ила Темурбек ёддан ўқиган етти оятни эшитди.

— Улуғ амир, сиздек бир донишманд кишининг олдида ўзимнинг ожизлигимни эътироф этамен. Гар-

чи мен Ҳофиз Қуръон бўлсам ҳам олдингизда ўзимни қори эканлигимни ҳам айта олмаймен.

Темурбек атрофидаги аёнларига мамнун нигоҳ ташлади. Бу нигоҳда ўзига хос шоирлик-ҳофизлик ва муаллиф гурури барқ урарди.

— Ҳотамтой шоирга биз ҳам ҳотамтой бўламиз.

Шамсуддин Муҳаммад Ҳофиз Шерозий боши узра олтин тангалар сочилди.

ФОЗИЛ ШАҲАР ОДАМЛАРИ

«Эй, менинг саргузаштимни ўқувчилар! Мен Темур Кўрагон шу қадар шавкатим билан Гилон хотунларидан қочганимга ва улар мени қочирганини эътироф этмай туролмайман... Агар дунёни жаннат деб, бу хотунларни ҳур деб таъриф қилсам муболаға қилмаган бўламан».

«Мен, фотиҳ Темур» қўлёзмасидан.

Лашкар Форс ўлкаси шаҳарларидан бири Гилон остонасида ҳордиққа тўхтади. Бу шаҳар ҳақида даракчи келтирган хабар Темурбекни гоят қизиқтириб қолди:

— Гил қавми ўзини мусулмон ҳисоблайди. Лекин ўлкаларидан ўтадиган Сафид Рух дарёчасига сифинишади. Хотинлари ниҳоят гўзал. Қошлари қаро, кўзлари сув рангидек. Уларнинг бўйига ярашган тўлиққина жисмлари гавҳар каби порлаб туради.

— Мабодо шоир эмасмисен? — кулди Темур.

— Эй, улуғ амир! Уларни бир кўрсангиз эди, ўзингиз ҳам шоир бўлиб кетасиз.

— Нима бўпти, кўрамыз уларни. Сен нима дейсан, Азизуддин?

Амир Азизуддин тасдиқ ишорасида бош ирғади. Унинг кўз олдига Бишруяда кўришган ажойиботлари келди.

У Темурбек билан шаҳар остонасида бир гуруҳ салла ўраган оқсоқолларни кўришди.

— Эй, Амир, — деди улардан бири, — қадамингиз Бишруяга муборак бўлсин. Ушбу шаҳардаги биз мискин халқ қўлимиздан келганча сизни хуш келибсиз деб истиқбол қилмоқ, билан шарафланамиз.

— Амирингиз ким? — сўради Темурбек.

— Шаҳримизнинг амири йўқ.

— Амирсиз шаҳар бўладими? Аҳкомлар қандай ижро қилинади?

— Эй улуғлик ярашган Амир! Шаҳримизда амир бўлмаса ҳам аҳкомларни урф-одат бўйича ўзимиз ижро қилаверамиз. Ўз кўзингиз билан буни кўринг. Марҳабо, шаҳримизга!

Ўшанда Азизуддин Темурбек ва унинг танмаҳрамлари билан шаҳарга киришди. Кўчаларнинг кенглиги уларни ҳайрон қолдирди. Шаҳар аҳли улар истиқболига чиқиб йўлнинг икки чеккасида турар эдилар. Ҳар одамда бир донадан тўрва бор эди. Тўрва ичидан бир нарсани олиб, бир қисмини бир чўнтагига, яна бир қисмини бир чўнтагига солишар эди.

— Бу одамлар нима учун елкаларига тўрва осиб олган? Тўрваларидаги нарсаларни икки чўнтакларига айрим-айрим қўйишларининг сабаби нима? — сўради Темурбек.

Шаҳар имоми Ҳусайн бин Исҳоқ шундай жавоб қилди:

— Тўрваларидаги нарса эчки юнгидир. Ундан бир сиқим олиб тивит қисмини айириб бир чўнтакка, қолган қисмини яна бир чўнтакка солурлар. Унинг мулойим патларидан мато тўқиладур. Шол, гилам...

Имом уларни тўқимачилик корхонасига олиб борди.

— Ҳалиги эчки юнглиридан тўқиладиган матони кўринг.

Бу мато Самарқандда кўп сотиладиган хитой ипагидан латифроқ эди.

— Унинг нархи қанча?

— Ярим динар.

Бу Самарқанд ва умуман Мовароуннаҳрдаги бозорлар нархидан уч баробар арзон эди. Темурбек бир халта олтин тангаларни уларга тарқатишни буюрди. Лекин улар бу ҳадяни олмадилар.

— Эй улуғ Амир! Сизнинг чеҳрангизни кўрмоқ биз учун олтин хазинасидан ортиқ қийматлидур. Биз ўз меҳнатимиздан қозонган жузъий нарсага қаноат қиламиз. Ортиқчасига эҳтиёжимиз йўқ.

Улар бозорга киришганида эса Азизуддин яна бир қизиқ воқеанинг гувоҳи бўлди. Баққол харидорга молни тортиб, Қуръондан бир оят ўқиди. Темурбек унинг олдига бориб шу оят маъносини сўради. Баққол ҳозиржавоблик билан унинг маъносини тушунтирди.

— Эй, амирлар амири, — деди баққол, — мен ҳар вақт қўлимга тарози олсам, Аллоҳ Таолонинг ҳозир ва нозир билиб, Аллоҳнинг бандаларига нуқсон этиб қўймайин, деб бу оятни такрорлаб тураман.

Темурбек ва Азизуддин пешин намози яқинлашганда яна бир қизиқ воқеанинг шоҳиди бўлишди. Дўкандорлар ўз кийимларини ечиб, покиза оқ кийимларни кийишни бошлашди. Темурбек қизиқсиниб, улардан бирини саволга тутди:

— Нима учун либосларингни алмаштирмоқдасен?

У одам эса сураи Аърофдан бир оят ўқиди:

«Эй одам фарзанди! Ибодат қилмоқчи бўлганларингда ҳар масжид олдида безакларингиздан холи бўлинглар, Аллоҳ Таоло неъматларидан енглар, ичинглар, аммо исроф қилманглар, чунки Аллоҳ Таоло исроф қилувчиларни севмайдур! Бу оятга муво-

фиқ Аллоҳ Таолонинг таълимини амалга ошириб, масжидга боришимизда янги либосларимизни киямиз ва шу тартибда Аллоҳ Таоло ҳузурига бориб ибодатимизни қиламиз».

Азизуддин ўшанда Темурбекнинг мулзам ҳолда айтган сўзларини яхши эслайди:

— Менга яхши дарс бердинг. Гарчи мен Ҳофизии Қуръон ва фақиҳ бўлатуриб, сизлар каби амал қилмас эканман. Сен бу ҳақида мени огоҳлантириб қўйдинг. Улар ўз қароргоҳларига қайтишар экан, йўлда бир атторнинг дўкони олдидан ўтишди. Атторнинг гаплари қизиқ, аммо унинг сўзлари маъноли эди:

— Авфул-кайла изо килтум ва зину билқистосил-мустақим.

Темурбек ундан оят мазмунини сўради.

— Ҳар қачон ўлчов билан бир нарса сотсангизлар, ўлчовнинг комил бўлишига диққат қилинглр. Агар тарози билан тортиб сотадиган нарса бўлса, икки палласи баробар бўлган тарозида тортиб сотинглр.

Шаҳар имоми шайх Ҳусайн бин Исҳоқ суҳбатидан шу нарса маълум бўлдики, Бишруяда ҳозиргача на ўғрилиқ, на қотиллик ва бирон мулк можароси бўлган. Шайхнинг ўзи деҳқончилик қилар экан. Улар шаҳардан кетиш олдиларидан Темурбек фармон берди. Темурбек хонадонига мансуб ҳукумат бу шаҳардан хирож олишмайди. Шаҳарга «дорулим вал-амон», яъни илм ва омонлик даргоҳи унвони берилади.

Амир Азизуддин ана шуларни эслаб Темурбек ишораси билан ортидан юрди. У дарвеш либосларини унинг олдида сурди.

— Дарвеш бўлиб шаҳарга кирамиз.

Азизуддин унинг чехрасида бир зум хомушлик кўрди.

— Эсингдами, бундан ўттиз йил аввал шундай либосда Самарқандда юрганимиз?

Азизуддин эслай бошлади. 1363 йил. Илёсхожа жосусларидан яшириниб 48 кун Темурбекнинг поччаси Довуд барлос қўрғонида ўтган кунлар. Улар ўшанда ёш ва навқирон эдилар. Темурбек салтанат ҳавасида ёниб-қуйиб қилган ишлар... Опаси Қутлуғ Туркон оғо пиширган таомлар. Шатранж ўйнаб ўтказган бекорчи кунлар.

Улар дарвеш қиёфасида Гилонга кириб боришганда кун пешиндан оққан эди. Шаҳар аҳолисининг кўпчилиги тўқувчи экан.

Азизуддин билан Темурбек бир тўқимачилик устахонасига киришди. У ерда нозик панжалик, ҳусн-жамол соҳибалари бўлган аёлларни кўришди. Улар тўқиб чиқараётган ипак матоларидан кўра тўқувчиларнинг ўзлари гўзалроқ эди. Уларнинг мовий кўзларига боқиб эс-ҳушдан ажралиш мумкин. Бу гўзаллик сирини недур? Бу саволларга жавоблар турлича эди. Гилон хотунларини гўзаллаштирган омил балиқ гўшти билан анбар бўйлик гуручдан. Сувдан, иқлимдан.

— Жалолиддин Румий янглишган экан, — деди Темурбек ўз ҳайратини яширмай, — у ясалган нарса ясовчидан гўзалроқ дея байт битган эди. Маснууъ аз соний зеботараст.

Агар шоир, Азизуддин, тирик бўлганда, уни Қуниядан Гилонга юборар эдим, токи мен кўрган ишхоналарни кўриб соний гўзалми, маснуъ гўзалми, ўз хатосини ўзига кўрсатар эдим.

Темурбек шундай дея кетишга ишора қилди. Йўл-йўлакай гап ора Азизуддин унга шу гўзаллардан олиб кетишни маслаҳат қилди.

— Йўқ, дўстим, — деди оҳиста Темурбек, — гўзаллик жуда катта балодур. Сипоҳга ҳам, султонга ҳам. Айниқса, султонларнинг офати айшу ишрат

ва гўзал хотинлардир. Мен буни ўз бошимдан кечирганмен. Салтанатни қўлга киритганимдан кейин бир неча йил маишатга берилдим. Бир куни ўз ода-тим бўйича майдонга чиқиб қиличбозлик қилгим келиб қолди. Амир Жоқуга таклиф қилдим. У бир зарбда қўлимдаги қилични уриб юборди.

Мен, икки қилич сардори, қўлимдаги қилич оғир-лигини биринчи бор ҳис қилдим. Унинг оғирлиги ва кўтара олмаслигимни сезиб, Аллоҳга нола қилдим. Шунда товуш келди менга: «Эй Темур! Ҳақ сўзлаш-дан қочма! Нима учун қиличбозлик, ўқ отишлик, найзабозлик машқларини тўхтатиб қўйдинг? Ўйла-майсанми, қўлингда мағлуб бўлган, салтанати, мол-мулкидан ажраган, ширин жонларидан айрилган-ларнинг ҳаммаси уларнинг танбалликлари, қўшин-ларидан беҳабарлиги натижаси эмасмиди?» Ўша соатдаёқ отимни келтиришларини буюрдим. Аъён-ларимга ўрдугоҳимни Самарқанддан олти тош узоқ-ликка тикмоқликларини буюрдим. Кенг саҳронинг ўрталарида туриб икки қўлимни кўтариб Аллоҳ Та-олога ёлвордим: «Эй, Тангрим! Ўзингни шоҳид қила-мен. То урушдан қайтиб келмагунимча хотинлар билан алоқа қилмаймен. Урушдан қайтганимдан кейин ҳам ҳафтада бир мартадан зиёд хотинлар би-лан вақт кечирмаймен. Қолган умримда танбаллик қилмаймен. Ҳеч бир кун уруш машқларини қазо қил-маймен...

Бундан буён доимий турар жойим Ўрдугоҳ бўлсин. Агар бир зарурат бўлмаса, шаҳарга бормаймен». Биласен, Азизуддин, бу онтимга риоя қилиб келаё-тирмен. Ана шунга мувофиқ ҳам биз бу шаҳардан эртагаёқ кетамиз. Лашкар Гилон гўзаллари билан тўқнаш келмасин. Улар бу хотинларга боғланиб қол-гудек бўлса, руҳлари бузилиб, иликлари сустлаша-ди ва роҳатпарвар бўлиб қолишади.

ЎЗГА ТОҒЛАР ЗАҲРИ

Лашкар Бишруя — уламо ва фузалолар шаҳридан ўтиб, Работи Хон мавзуида тўхтади. Қалъа шаклидаги катта карвонсарой кўзга ташланди.

— Аҳоли шу жойда қароқчилардан ўзини ҳимоя қилади, — деди йўл бошловчи, — бу манзил қароқчилар ўтадиган йўлнинг устида бўлгани учун улар ўзларига лозим сувни олиш учун бу ерга келадилар.

Атроф обод ва хушманзара. Темурбекнинг ҳузурига бир гуруҳ оқсоқоллар ташриф буюришди.

— Қадамларига ҳасанот, улуғ амир, — деди уларнинг бошлиғи кадхудо, — шарофатингиз билан ўғри-қароқчилардан қутуладиган бўлдик.

Темурбек оқсоқоллар олдига дастурхон тузатишни буюрди. Таомлардан сўнг оқсоқоллар билан суҳбат бошланди. Қароқчилар Боер қабиласидан бўлиб, доимо карвонларни талаб кетиши маълум бўлди. Улар кенг бир тоғлиқ жойда истиқомат қилишади. Бу тоғларда табиий ўсган улкан дарахтлар кўп. Деҳқончиликка қулай ер, сув кўп. Лекин қабила аҳли меҳнатга майли йўқ.

— Улуғ амир, бизни бу қароқчилардан қутқаринг. Фақат Сиздангина умидимиз.

Темурбекнинг ҳам кўнглида ана шу қароқчиларни йўқ қилиш, ўзига тобе Форс ўлкасида худди Мовароуннаҳрдек тинчлик, осойишталик ўрнатиш нияти туғилган эди. У Ҳиндистон сафари олдидан ортида тинч ўлкалар қолиши зарурлигини яхши англаб эди.

Кадхудо ҳикоясига кўра, Боер ўлкасига икки тор йўл олиб боради. Бу йўллар жуда тор тоғ йўли бўлгани учун у минтақага кирмоқчи бўлганлар қароқчилар назарида туради. Хўш, қандай тадбир қўллаш керак?

Оқсоқоллар уйларига умидвор ҳолда кетишгач, Темурбек чодирига қадам босди. Шу вақт бир илон

унга ҳамла қилди. Темурбек ҳушини йиғар-йиғмас оёғида тикан босгандек оғриқ сезди. У илонни қочишига йўл қўймай, оёғи билан белини босди. Югуриб кирган соқчилар илонни уриб ўлдиришди. Кимдир кадхудони бошлаб келди. У илон жасадини кўриб, юзи оқариб кетди.

— Тез арқон келтиринг, — қичқирди у, — бу найча илон.

Кадхудо соқчининг ханжарини олиб, Темурбекка юзланди. Келтирилган арқон билан чап оёғининг тиззасидан маҳкам боғлаб, ханжар учини илон чаққан жойга қадади. Тилинган жойдан қон чиқа бошлади. У ана шу ёрилган жойга оғзини қўйиб сўра бошлади. Қонни тупуриб яна сўриб, бир муддат тин олди. Сўнг яна ишини давом эттирди.

— Баданингиздаги илон захри юрагингизга бормасин. Заҳар чиқиб кетгунча оғриққа чидайсиз.

Темурбек ўзича кулиб қўйди. У шу кунга қадар юздан ортиқ яраланган ва оғриқларга буткул кўникиб кетган эди.

— Бу илон чаққан одам муқаррар ўлади, — деди кадхудо навбатдаги қонни туфлаб ташларкан.

— Демак, ажалим шу ерда экан-да, — ҳазиллашди Темурбек. Лекин баданида иситма бошланганини сезиб, хавотир аралаш сўради:

— Илон чаққанидан сўнг иситма бўладими?

— Ҳа, — бош ирғади кадхудо, — шу иситма кучайиб одамни ўлдиради. Иншооллоҳ, сиз бундай ўлимдан қолган биринчи одам бўласиз.

— Мен ўлимдан қўрқмаймен, кадхудо, — деди Темурбек хомуш оҳангда, — неча-неча йиллардан бери ўлим орқамдан юради. Мен тўшақда ўлишдан кўра жангда ўлишни истар эдим.

Кадхудо ўзи билан олиб келган халтадан қандайдир гиёҳларни чиқариб Темурбек ярасини боғлади.

— Энди қимирламай ётасиз, улуғим.

Кадхудо уч кун муолажани давом эттирди. Беморнинг чап оёғида пайдо бўлган шиш ёрилгач, иситма ҳам тушди.

— Мен бир нарсага ҳайронман, — деди кадхудо, — илонлар иссиқ ҳавода ташқарига чиқмайди. Уларнинг терилари юпқа, ёз фаслининг офтобига дуч келса ўлади. Бу тоғ орқасида найча илон кўп. Аммо иссиқда ташқарига чиқишмайди. Бу сизни чаққан илон қай тариқа иссиққа чиқди, қандай қилиб чодирингизга кириб қолди?

Унинг гаплари Темурбекни чуқур ўйга солди. Ҳаётида унга кўп суиқасдлар бўлган. Аммо яқинлари даврасида унинг ўлимини истаганлар бўлмаган. Чодир аτροφиди содиқ танмахрамлари ва синалган саркардалари бўлган ҳолда суиқасдга ким журъат қилди экан? Ўзингдан чиққан балога, қайга бोरурсан давога? Ички душман ташқисидан хавфли. Ўша оқшом Темурбек махфий даракчилар хизмати бошлиғи билан узоқ гаплашди.

Боер қабиласи қароқчилари Шероздан қимматбаҳо моллар ортилган карвон йўлга чиққани ва у Исфахонга бораётгани ҳақида хабар олди. Улар минг кишилиқ гуруҳни карвон йўлига олиб чиқишди. Беш юз туя ва отдан иборат карвонни юз кишилиқ соқчилар қўриқлаб келаётганини кўриб уларга қуюндек ёпирилишди. Соқчилар унча қаршилиқ кўрсатмай, ҳар тарафга қоча бошлашди. Ҳимоясиз карвондаги юкларга ёпишган қароқчилар ўзларига яқинлашган балони пайқамай қолишди. Қаёқдандир қуюндек ёпирилган отлиқлар уларни ўраб олди. Олишув қисқа ва шиддатли бўлди. Қилич ва найзалардан омон қолган қароқчилар таслим бўлишди. Асирларни шахсан Темурбекнинг ўзи сўроқ қилди. Аниқланишича, Боер ўлкасига кириш учун икки жойдаги тор йўлдан бошқа йўл йўқ. Ўлкани ўраб

олган баланд тоғларнинг бари минтақага олиб бо-
ради. Аммо бу тоғлардан кийикларгина ўтиши мум-
кин. Тоғдаги хатарли жарлар, бетартиб ўрнашган
қиррали тоғлар одамларнинг юришига имкон бер-
майди.

Тажрибали қўмондон сифатида Темурбек икки
тадбирни қўллашга қарор қилди. Кўпроқ порох хал-
тачаларини тайёрлаш. Асир босмачиларни олдинги
сафга қўйиш. Темурбекнинг ўзи биринчи даста ас-
карларга бош бўлиб йўлга тушди. Нисбатан текис
кўринган йўл билан юқорига чиқаётган аскарлар
порохли халталар кўтариб олишган. Улар лашкар
учун йўл очади. Порох отиб душманларни тўзитади.
Совут кийган жангчиларга кутилмаганда ҳар ёқдан
ўқлар ёғилди. Улар олдинда кетаётган асирларга те-
гиб, кўпини ҳалок ва мажруҳ қилди. Ўқ отувчилар-
нинг ўзлари дарахтлар устида туриб, йўлдаги жанг-
чиларни яққол кўриб туришар эди. Борудчилар чарм
халталарни қалин япроқлар билан беркинган қароқ-
чилар устига отишди. Қалин дарахтлар туташиб кет-
ган жангал устидан тутун кўтарилди. Сўнг кучли
аланга кўтарилди. Жангал дарахтлари ёғли бўлгани
учун ўт тез тарқаб кетди. Ўқ отувчилар ўзларини
дарахтлардан пастга ота бошладилар, лекин беомон
аланга уларни ўз домига тортди. Бутун ўлка аланга
ичида қолди.

Темурбек лашкари баландликда турганча бу даҳ-
шатли манзарани кузатар эди. Бирдан ёмғир бош-
ланди. Лекин у алангани ўчиришга ожиз эди. Ўн
кун ёққан ёмғирдан сўнг аланга ҳарорати пасайди.
Юришга имкон туғилди. Ниҳоят, Боер ўлкаси ҳуду-
дига кирган лашкар кўз ўнгида кўм-кўк яйлов на-
моён бўлди. Аммо унда бирон қўй-эчки кўринмас
эди. Икки кунлик йўл босилгач, олдинда дарёча
кўринди. Унинг икки қирғоғидаги ерлар дехқончи-
лик ва боғдорчиликка қулай бўлса ҳам уларда экин,

боғ йўқлиги маҳаллий халқнинг унга муносабатини яққол кўрсатар эди.

Дарёчадан бешикаст ўтган лашкар олдидан юборилган даракчилар хабар келтиришди.

— Биз бир тоғли минтақага етиб келдик.

— Тоғдан тўғридан тўғри ўтиш мумкин эмас.

— Тоғнинг шарқ томонида бир сўқмоқ бор. Уни қароқчилар тўсиб турибди. Ким ундан ўтмоқчи бўлса тепадан тош отиб ўлдиришади.

Темурбек амир Латифбекни ёнига чақирди.

— Икки минг аскар билан ўша сўқмоқ сари боргин. Вазиятни ўрганиб, хабарчиларни ҳузуримга юбор.

Сўнг махфий хизматчилардан бирининг фикрини сўради. Унинг ахбороти аниқ ва атрофлича эди.

— Бу қароқчи тоифа манзилгоҳлари сувга сероб, ов учун ҳайвонлар сероб. Унинг нони баллут дарахтлари меваларидир. Янчиб донга айлантириб нон ёпишади. Бу ерга ҳали бирон лашкар келмаган.

Амир Муҳаммад Озоднинг таклифи ҳам қизиқ бўлди:

— Менга рухсат берсангиз, улуғ амир. Камина хаёлига келган фикрини баён этса... Йигирма йигитим билан шу лаънати сўқмоқдан ўтиб кўрсам.

Махфий даракчи эътироз билдирди:

— Улар сизларга тош отмай ўтказди. Лекин асосий лашкар ўтишида тошбўрон қилишади. Шундай мисоллар бўлган.

Муҳаммад Озод фикрида маҳкам турди:

— Эй, улуғ амир? Агар ўтмишда шу йўлдан ўтган қўшин билан фалокат юз берган бўлса унинг асоратлари кўринган бўлар эди. От ёки одам суяклари қолар эди. Ҳалигача бирор суяк кўрмадик. Агар биздан олдин кимлар келган бўлса ҳам биз ўтган жангадан қайтган.

Темурбек таваккал қилишга қарор қилиб, унга ижозат берди. Муҳаммад Озод йигирма отликни олиб йўлга тушди. Барча уларнинг ортидан кузатиб қолди. Амир билан ўн олти отлик сўқмоқдан ўтиб, тўрт отлик қолганда улар устига тошлар думалади. Тўрт отлик жасадлари билан йўл тўсилиб қолди. Тошлар тушган нуқтани белгилаган Темурбек сара аскарларидан ўн кишини ажратиб, жасадларни олиб келишни буюрди.

Отликлар фалокат жойига ҳушёр тарзда етиб боришганда тоғдан юмалаб тушаётган тошларнинг даҳшатли овози эшитилди. Огоҳ турган отликлар орқага қочдилар. Тошлар яна ўликлар устига тушди. Бу тажриба натижасида қароқчилар шу нуқтадан бошқа жойдан лашкар устига тош ташлай олмаслиги маълум бўлди.

Темурбекнинг сўқмоқ тепасидаги тоғ учида нисбатан текис нуқтада бир кишининг ишорат қилаётганига нигоҳи тушиб ажабланди. Яхшироқ разм солганида унинг Муҳаммад Озод эканини кўрди. Душман уни кўрмаса ҳам лашкарни кўриб турибди. У чап тарафга қараб ишорат қилар эди. Унинг бу ишоратидан чап томонга яқин келинглари маъноси англанди. Демак, душман ўнг томонда.

Темурбек ёнида турган яроқбардорига буюрди:

— Амир ишорат қилган томонга борасан. У билан сўзлашмоқ имкони бўлмаса, ингичка узун ишни ўқ билан у томонга отасан. Ип охирига арқон боғлайсан. Улар сени тепага тортиб олишади. Тепага тортишганда ўзингни арғамчига боғлайсан.

Буйруқ аниқ бажарилгач, ўрдугоҳ билан Муҳаммад Озод ўртасида арғамчи билан алоқа боғланди. Аскарлар бирин-кетин арқон орқали тоғ устига чиқиб, амир кўшини билан бирлашди. Бир қисм аскарлар эса ўнг томонда қолиб, душманни чалғитиб туришди.

Тоғ устида бошланган жанг садоси Темурбекка эшитилиб турарди. Шу вақтгача у тоғ уруши ва унинг оқибатларини кўрмаган. Тоғ устидан ерга учиб тушаётган одамларнинг мудҳиш фарёди янграйди. Буларнинг жасадлари ерга тушиши билан суяклари синиб янчилмоқда. Табиий, уруш майдонида ўлим борлиги муқаррар. Бундан чекиниш имкони йўқ. Қилич зарбаси, найза билан бадани тешилиб азоб чекиб ўлганидан кўра тоғдан учиб ўлиш нақадар тез ва осон экан. Бир вақт амир Муҳаммад Озоднинг ҳайқириғи янгради:

— Сўқмоқдан ўтаверинг, улуғ амир. Бу ерда барча қароқчи қириб ташланди. Йўлингиз очиқ!

Темурбек бу хабардан қувонган бўлса ҳам тажрибали саркарда сифатида эҳтиёт чорасини қўллади. Аванфордаги қўшиннинг бир қисмини сўқмоқдан ўтишга юборди. Улар ҳар лаҳзада йўлнинг омонлигидан хабар бериб туришди. Сўнг асосий қўшин йўлга тушди.

Оқшом чўкканда лашкар сўқмоқдан ўтиб, бир жилға остида тўхтади. Олдинда баланд тепаликлар қад ростлаб турарди.

Худди шу жойда Темурбек ўрдугоҳ ҳозирлашни буюрди. Унинг атрофига уч қатор қоровул қўйилди. Кечки овқат учун лашкарга рухсат берилди. Беҳисоб гулханлар ёқилди. Ўнбоши ва юзбошилар чодирлари атрофида қайнаётган қозонлар, қўраларда пиширилаётган кабобларнинг иштаҳани қитиқловчи ҳидлари атрофга тарала бошлади.

Темурбек тоғдан тушиб келган амир Муҳаммад Озод ҳикоясини берилиб тинглади.

— Мен ўн олти фидойи билан сўқмоқдан ўтиб, тоғ тепасига чиқдим. Душманлар икки қисмга бўлинган эди. Бир қисмининг қўлларида қарға тумшуқ лўм, темир чўкич, белкурак. Улар тош қўпоришмоқда. Иккинчи қисми эса қўпорилган тошларни жар-

лик лабига элтишмоқда. Ҳурдоғдан юборилган беш юз киши бизга қўшилгач, улар устига ҳужум бошладик. Улар ниҳоят қаттиқ қаршилиқ кўрсатишди. Биздан икки юз қирқ киши нобуд бўлди. Душманлардан юзтасини асир олдик, қолганларининг бари ўлдирилди.

Темурбек унинг олдига ўн минг динор солинган халта ташлади.

— Бугун барча фидойиларингни дастурхонимга таклиф қиламен, амир.

Бу оддий сарбоздан мингбоши-ю амирларгача бериладиган энг олий мукофот эди. Эрта саҳарда, бомдод намозидан сўнг тўйиб ҳордиқ чиқарган лашкар йўлга чиқди. Пешинга яқин бир тепаликка етишганида бирдан чор атрофдан ўқ ёмғири бошланди. Боер қароқчиларининг асосий қўшини кўзга ташланди. Қиличбозлик ва найзабозликда моҳир Мовароуннаҳр лашкари биринчи тўқнашувдаёқ душманнинг шаштини синдирди. Бирин-кетин портлаётган боруд эса қароқчилар ўртасида ваҳима туғдирди. Намоз асрга келиб жанг тугади. Энди ғолиб лашкар Боер шаҳри сари йўл олди. Шаҳар аҳолиси — эркаклардан тортиб хотин-қизларгача тўла қуролашиб қаршилиқ кўрсатишга ҳозир эканлиги билindi. Жангда Темурбекни ажаблантирган бир воқеа юз берди. Бир сарбоз ўзига қилич урган аёлга чап бериб, узун болтасини кўтарди. Аёл букри эди. Лекин кутилмаган тарзда чаққонлик билан сарбоз болтасидан сақланиб, рақиби елкасига қилич солди. Ғалабасидан руҳланиб иккинчи отликқа қиличини кўтарди. Аммо, бошига теккан ўқдан ерга қулади. Шу вақт бир гўдакнинг чинқириғи эшитилди. Сарбозлари қатори жанг қилаётган Темурбек бу хотинни букри қилиб кўрсатган орқасига юклаб олган боласи эканлигини кўриб даҳшатга тушди. Жанг суронига қарамай отдан туша солиб

туёқлар остида янчилиб кетиши муқаррар гўдакни кўтариб олди.

Жангда ҳеч кимга омонлик берилмади. Боер шаҳри аҳолисининг бари очиқ майдонда ҳалок бўлди. Лашкар шаҳарга кирганда бўм-бўш уйларни кўрди.

Шаҳар ҳам бутун ўлка каби қароқчилардан тозаланган эди.

Темурбек лашкарга катта зиёфат бериб, ғолибларни тақдирлади.

— Сени нима билан тақдирлай? — деди у ўзини илон захридан қутқарган ва сидқидилдан йўлбошловчилик вазифасини бажарган кадхудога.

— Сиз мени истаганимдан зиёд мукофотладингиз, улуғ амир. Юртимизни ўғри, босқинчи, қароқчи зотидан халос қилдингиз. Мана шу менга олий мукофот.

— Айтавер, яна қандай тилагинг бор?

— Бўлмаса, ўша сиз қутқарган гўдакни менга беринг. Сиз уни ўлимдан сақлаб, бир савоб қилган бўлсангиз, мен ҳам уни боқиб ўз ўғлимдай катта қилай.

Темурбек кадхудога ўн минг динор ва от-улов беришни буюрди.

Энди жаннатмакон Самарқандга қайтса бўлади. У ўзидан, қилган ишидан мамнун эди.

Боердаги жанглар унга кўп нарсаларни ўргатди. Айниқса, тоғ шароитидаги урушни. Бу сабоқлар унга келгусида жуда асқатиши мумкин.

Ҳиндистон сафари буни рўй-рост тасдиқлади.

МУРУВВАТ ВА ХИЁНАТ

«... Ўз қудратимни сақлаш учун мен бир қўлимга адолат шаъмини ва иккинчи қўлимга беғаразлик шаъмини олиб, бу икки шаъм билан бутун умр бўйи

ўз йўлимни ёритиб юрдим. Барча қилмишларимда ана шундай адолат қоидаларига риоя қилдим. Мен ўзимга шундай ғояларга амал қиладиган тўрт вазирни танладим. Улардан иккиси Маҳмуд Шаҳоб Хуросоний ва Насириддин Маҳмуд ал-Аромий эрди. Бу икки вазиримга доимо мени кузатиб туришни ва агар мен адолатсизлик қиладурғон бўлсам, дарҳол мени тўхтатишни, кимнингдир ёлғон сўзларига ишонсам ёки бегона кимсанинг мулкидан фойдаланадиган бўлсам, дарҳол мени огоҳлантиришларини таъкидлаб қўйдим».

Амир Темурнинг «Таржимаи ҳол»ида.

Олтин Ўрда хони Тўхтамиш кумуш тахтида ўтирганча мўғул шаҳзодалари — ўғлонларнинг сўзларини диққат билан эшитар эди.

— Темур ўз манфаатини кўзлаб сизга ёрдам берди. Энди эса ўзгача ниятда тахтингизга кўз тикмоқда.

— Бас, шундай экан, нега энди ундан юз-хотир қиляпсиз?

Чингизхон авлодидан бўлган аслзода ўғлонлар бирин-кетин Темурбекни ёмонлашга тушишди.

Тўхтамишхон эса тахтда ўтирганча хаёлга чўмди. Кўз олдида эса бундан 16 йил муқаддам — 1375 йилги бўлиб ўтган воқеалар жонланди. Ўшанда отаси — Манғишлоқ ҳокими амир Тўйхўжа Олтин Ўрда ва Оқ Ўрда ҳукмдори Ўрусхон томонидан ўлдирилгач, паноҳ истаб, отаси хуни учун курашга чоғланиб Мовароуннаҳрга қочиб борди. Амир Темурбек мўғулларнинг ашаддий душмани эканлигини Тўхтамиш яхши билар эди. Темурбек тахтга чиққан 1370 йилиёқ Тибет ва Иртиш ўртасидаги ерларда ҳукмдор жеталар хони Султон Қамариддинга қарши уруш очди. Пойтахти Қашқар бўлган жеталар давлати кучли бўлса ҳам Темурбек зарбига дош беролмади. Бе-

шинчи юришдан сўнг султон Қамариддин Кўктепа атрофида узил-кесил енгилиб, давлати Темурбек қўлига ўтди. Унинг гўзал қизи Дилшод ҳукмдорнинг хотинига айланди.

Тўхтамиш оч, юпун ва руҳи сўниқ ҳолда Темурбек ҳузурига келиб бош эгди. Мовароуннаҳр ҳукмдори у сира кутмаган меҳмондўстликни кўрсатди.

— Меҳмон атойи худо дейдилар, иним. — Темурбек шундай дея уни фахрий ўринга ўтказиб, елкасига кимхоб тўн ёпди. Қимматбаҳо ҳадялар тутиб, зиёфатга чорлади.

— Камбағалмен деб қисинманг. Сизга Ўтрор ва Саброн вилоятларини инъом этурмен.

Тўхтамиш тезда ўнгланиб, ўзини тўлақонли мўғул шаҳзодаси сифатида ҳис этди. Бир неча минг сувориларни тўплаб, душмани Ўрусхонга қарши юриш қилди. Олтин Ўрда ва Оқ Ўрда хони қўшинлари билан биринчи тўқнашувдаёқ Тўхтамиш чучварани хом санаганини сезди. Унинг суворилари батамом қириб ташланиб, ўзи ўқ теккан қўли билан Сирдарёдан сузиб ўтишга зўрға муваффақ бўлди. Ўшанда Темурбек қароргоҳида саркардалар уни мазах қилиб кулишди, лашкар ўртасида эса уни кўрқоқ, ёрдам беришга арзимас, енгилтак шаҳзода эканлиги тўғрисида овозалар тарқалди. Ўрусхон ва унинг фарзандлари тўғрисида эса улар ҳурмат билан жангга муносиб рақиб сифатида гапиришди. Бунинг устига Ўрусхондан элчи келиб Темурбекдан уни, Тўхтамишни тутиб беришни талаб қилди.

Элчи жуда дағал ва калондимоғ оҳангда хон талабини такрорлади. Баҳодирлар, саркардалар ва амир-беклар Олтин Ўрда вакилининг бундай муомаласидан ғоят ғазабга келишди.

— Биз, мусулмонларда меҳмон отадан улуғ ҳисобланади, — деди Темурбек ўзини осойишта тутиб. —

Тўхтамиш меҳмонимиз. Бас, шундай экан, изоҳнинг ҳожати йўқ.

— Демак, хонҳазратларининг талаби ерда қолар экан-да, — деди элчи ғазабланиб, — ҳали бу қилмишингиз сизга жуда қимматга тушади.

Темурбек хотиржамлик билан унинг дағдағаларини тинглаб қўл силтади.

— Ит ҳуради, карвон ўтаверади, — деди у қўлини қилич дастасига юборган амирга қараб, — элчига ўлим йўқ.

Ўшанда Тўхтамиш Темурбекнинг меҳмондўстлиги ва иттифоқчиларига олий ҳимматига тан берган эди.

Темурбек ҳимматини балаңд қилиб, меҳмоннавозлик вожиби билан лашкар бошига келиб, шахсан ўзи Ўрусхонга қарши уруш эълон қилди.

Тўхтамиш ўшанда синчков нигоҳи ила унинг қўшини, жанг усули, тартиб-интизомига эътиборини қаратди. Темурбек ҳарб илмида Чингизхон издоши эмас, балки ундан илгарилаб кетганига иқрор бўлди. Чингизхоннинг ҳарб илми мажмуаси «Ясоқ», Темурбек яратган ҳарб қонунлари тўплами — «Тузуклар» (Устав) олдида ип эшолмай қолгани унга аён бўлди. Темурбек тузукларига кўра ҳар бир жангчи ўзи билан бирга бир йилга етадиган озиқ-овқат, қурол-аслаҳа — 30 та ўқи билан камон, совут, найза ва қалқон олиб келиши керак. Ҳар икки отлиқ жангчида битта эҳтиёт от, ҳар 10 кишида бир чодир, 2 та темир курак, 1 та тўқмоқ, болта, бигиз, пишиқ тери, қозон, 100 та игна ва йўғон арқон бўлиши лозим.

Тузукларга кўра, тинчлик даврида қўшинга кўнгилилар олинган, уруш маҳалида эса мажбурий хизмат амал қилиниб, эркалар сафарбар этилган. Ҳар икки-уч хонадон тўла қуроолланган отлиқ бериши лозим. Тўхтамишни Темурбек қўшинидаги тартиб, амалдорлар тайинлаш усули қойил қолдирди.

Биринчи жанговар бирлик — ўнликнинг бошлиғи «ўнбоши» қуролдошлари томонидан сайланади. Ўнбоши учун муҳим фазилат битта — жасурлик. Юзбоши учун эса бу етарли эмас. У мулоҳазакор ҳам бўлиши лозим. Мингбошига эса уқув ва ташаббускорлик зарур. Туманбоши бўлса, ҳарб илмида етук билимдон, кўникмали ҳамда макр-ҳийлага уста, пистирма-тузоқлар қўйишни уддалайдиган, душман одамлари орасидан жосуслар ёллай оладиган саркарда бўлиши керак. Оддий жангчи маоши бир от баҳосига тенг. Баҳодир уч от, ўнбоши эса 10 от баҳосига тенг маош олади. Шуниси қизиқки, аскарлар маоши миқдори бозордаги нарх-наволарга мослашган бўлиб, бозорга кўра кўтарилиб-пасайиб туради. Қирқ мингдан ортиқ лашкарига Темурбекнинг ўзи қўмондон, 12 мингдан ортиғига унинг ўғиллари ва яқин сафдошлари раҳбар. Жанг олдидан қўрбошилар душман ҳақида, жойи, ўрнашган шароити, зўр, заиф томонлари ҳақида олдиндан маълумот йиққан бўлади. Отлиқлар, пиёдалардан ташқари кўприксозлар, тўфангсозлар, қўрғонбузарлар, ўточар ва қуролсозлар ҳам лашкарда ўз вазифаси ва ўрнига эга.

Тўхтамиш ўша 1375 йил қишида Ўтрор остонасида баттол душмани Ўрусхоннинг лашкари билан Темурбек қўшини тўқнашганда шиддатли жанглар давомида ҳарб илми устунлигига гувоҳ бўлди. Ўрусхон батамом мағлуб бўлиб, Олтин Ўрда мўғулларидан жуда озгинаси Уралга қочишга муваффақ бўлди.

1376 йил баҳорида Ўрусхон ўлганини эшитиб, у яна ўз омадини синаш учун жангга отланди. Темурбекдан олган лашкари билан Оқ Ўрда тарафга от сурди. Ўрусхоннинг ўғли катта қўшин билан унга пешвоз чиқди. Тўхтамиш енгилиб, яна Темурбек ҳузурига кўмак истаб келди.

Мовароуннахр ҳукмдори бу гал ҳам унинг бо-
шини силади. Ҳимматини яна баланд кўтариб, энди
унинг учун ҳам ўзи урушга боришини айтди. Қора-
тол ёнидаги ҳал қилувчи жангда Олтин Ўрда ва Оқ
Ўрда ҳукмдори Ўрусхоннинг ўғли Темурмалик ен-
гилиб асирга тушди ва Тўхтамиш талаби билан қатл
этилди. Шу тариқа 1376 йилда Оқ Ўрда ва Олтин
Ўрданинг шарқ қисми унинг тасарруфига ўтди.
Волга бўйидаги ерларда эса туманбоши Мамай
ҳукмдор бўлиб, у билан тўқнашувга Тўхтамиш-
нинг юраги дов бермади. Москванинг буюк князи
Дмитрий Донской 1380 йилда Куликово майдони-
да Мамай туманларини тор-мор қилгач, Тўхтамиш
фурсатни фанимат билиб, унга қарши от сурди.
Мамай ўзига келмаган қўшини билан унга дош
беролмай қочди ва бутун Олтин Ўрда унинг мул-
кига айланди.

— Бу кимнинг замони?

— Тўхтамишхоннинг!

Мўғул шаҳзодалари — ўғлонларнинг ҳамду са-
ноларидан у хаёлини жойига келтирди.

— Москвани ёндириб лак-лак ўлжа олган ким?

— Буюк хонимиз Тўхтамиш ўғлон.

Тўхтамишнинг қисик кўзларида мағрур ўт чақ-
нади. У беихтиёр 1382 йилги сафарини эслади. Зап
иш бўлган эди-да! У Темурбек қароргоҳида орттир-
ган бой тажрибасини ишга солиб, Москвани тўсат-
дан босди. Кулиководаги галабасидан сўнг хотир-
жамликка берилган буюк князь Дмитрий Донской
ғафлатда қолди. Москвани ҳимоя қилишга иложи
йўқлигидан Переяславлга, сўнг Костромага
чекинди. У қўшин тўплаб орқадан зарба беришни
ўйлаган эди.

Москвадан митрополит Киприан ҳам қочиб
қолди. Бошлиқларсиз ўз ҳолига ташлаб кетилган
москваликлар кўзғолон кўтаришди. Бойлар, савдо-

гарлар уйларидан бочкалаб вино, ароқлар кўчага чиқарилиб оломон базми жамшид бошлади.

Тўхтамиш Рязань князи Олег ёрдамида Ока дарёсидан кечиб, Серпуховни эгаллади ва Москва остонасида пайдо бўлди. Бу вақтда Литва князи Остей Москвага келиб, шаҳар мудрофаасини ўз қўлига олган эди. Тўхтамиш ўшанда ўруслар қўлида номаълум қурол кўрди. Пиёдалар узун нарвонларни кўтариб, Москва деворларига яқинлашганларида бирдан гумбурлаган овоз янграб, тутун кўтарилди. Ўнлаб сипоҳлар номаълум зарбдан қулади.

Тўхтамиш бу қурол ўтсочар тўфанг эканлигини англади. Москвани куч билан олиб бўлмаслигини англаб, ҳийла ишлатишга аҳд қилди. Князь Олег маслаҳатига кўра, Москвадан аламзада Нижний Новгород князлари ака-ука Симеон ва Дмитрий Кирдяпаларни ҳузурига чорлади. Москва қаршиликсиз таслим бўлса, аҳолига зарар етказмай ўлпон олиб ортига қайтажagini уларга айтди. Сўзларига ишонч учун онт ичди. Жасур князь Симеон Кирдяпани Москва аҳли билар ва унга ишонар эди. Дарвозалар очилиб, шаҳар боярлари князь Остей бошчилигида унинг истиқболига пешвоз чиқдилар. Ана шунда Тўхтамиш ишораси билан Олтин Ўрда отлиқлари ва сипоҳлари шаҳарга босқин қилиб, дуч келганини чопишди, асир олишди. Москва обдан таланиб, ўтга дучор бўлди. Владимир, Звенигород, Можайск, Волок, Переяславь шаҳарлари ҳам олиниб, ўлжалар ва асирлар шундай кўпайиб кетдики, уларни ортиш ва боғлашга ҳам арқонлар етишмай қолди.

— Бизни Мовароуннаҳр чорламоқда!

— Унинг бойликлари беҳисоб!

Ўғлонлар ҳайқириғи Тўхтамиш юрагининг бир чеккасида кўмилиб ётган ҳасад чўғини ёндирди. Ҳа, у устози Темурбекнинг Шарқда эришаётган ғала-

баларидан ҳасади қўзғади. Унга ғайирлиги тобора ортиб борарди. Махфий равишда у Хоразм ҳукмдори билан Темурбекка қарши битим тузган ҳам эди. Шунинг учун ҳам Темурбек Хоразм сари юриш қилганида, дастлаб унинг ҳукмдорларидан бож тўлашни талаб қилганида Ҳусайн унга рад жавобини берди.

— Мен, — деди Ҳусайн Сўфи Темурбек элчисига, — мамлакатни қилич билан фатҳ этганман, шунинг учун ҳам уни фақат қилич билан олиш мумкин. Олтин Ўрда хонига бўйсунсам бўлади, аммо зўравонга сира бош эгмайман.

Шундан сўнг шиддатли жанг бўлиб, Хоразм ҳукмдори енгилгани, унинг ўрнига ҳукмдор бўлган Юсуф Сўфи Темурбекдан сулҳ сўрагани унга маълум бўлди.

Тўхтамиш Темурбекка ҳасадгўй Хутталон — Жилён ҳокими Кайхусравни ишга солиб, Хоразм ҳукмдорини йўлдан уришга муваффақ бўлди. Юсуф Сўфи аҳдини бузиб, Темурбекка қарши уруш очди. Мағлуб бўлгач, сулҳ тузди. Жияни гўзал Суюнни Темурбекнинг тўнғич ўғли Жаҳонгирга берди. Тўхтамиш икки йилдан кейин яна Юсуфни унга қарши кўтаришга муваффақ бўлди. Унга катта ёрдам кўрсатди. Темурбекнинг заиф тарафларини айтиб, ожиз томонига зарба беришни ўргатди.

Юсуф Сўфи ўз кучига бино қўйиб, Темурбекка таклиф юборди.

— Икки одам учун қачонгача бутун олам азобуқубат чекади, — ёзган эди у риёкорона тарзда, — инсоният ва мамлакатнинг хайрияти бу икки одамнинг бир-бири билан олишувларини, майдонда баҳс қилишларини талаб қилади.

Юсуф Сўфи Темурбекнинг оқсоқлиги, ўнг қўли яхши ишламаслигини назарда тутиб, осонликча уни енгаман деб ўйлади. Тўхтамиш ҳам шундай фикрда эди. Аммо Темур кутилмаганда яккама-якка оли-

шув ҳақидаги таклифни қабул қилди. У жанг майдонига биринчи бўлиб келди ва жуда қаттиқ товуш билан душманни чақирди. Аммо Юсуф майдонга тушишдан чўчиди. Қўрқув ва саросимада таклифидан воз кечиб, умумий ҳарбни талаб қилди.

Жанг вақтида эса тўсатдан ўлиб қолди. Хоразм бутун бойлиги, ҳунарманд уламолари билан голиб ўлжаси бўлди.

— Хон ҳазратлари Боту ва Ўзбекхон йўлидан бориб, Чингизхон шухратини тикляяжаклар.

— Оқсоқ Темур ким бўпти бизга!

Ўғлонлар шундай қийқириқлар билан Тўхтамиш кўнглидаги оловни аланга олдира бошлашди. Хурсон, Эрон, Сейистон, Белужистонни забт этган Темурбек ғалабаларидан ҳасади тобора кучайиб кетган Тўхтамиш кўнглига мос тушган ўғлонлар гапларидан рухланди:

— Қарорим шундай...

Ўғлонлар қувонч ила хон режасини маъқуллашди.

ТОШКЕНТДАГИ МАСЛАҲАТ

«Менга бўйсунган янги давлатларда ҳурматга лойиқ одамларга ҳурмат кўрсатдим. Мен пайғамбар авлодларига, қонун тарғиботчиларига, олимлар ва кексаларга нисбатан буюк ҳурмат ҳамда эҳтиром билан муносабатда бўлдим: уларга нафақа белгиладим. Бу мамлакатнинг бадавлат кишилари менинг оға-инимдек, етим-есир ва камбағаллари эса болаларимдек бўлиб қолди. Мағлуб бўлган мамлакат қўшинлари менинг қўшинларимга қўшилди. Мен бу мамлакатларда халқ ҳурматини қозонишга ҳаркат қилдим. Шунга қарамасдан фуқарони қўрқинч ва умид орасида сақладим. Яхшиларга, улар қайси

миллатдан бўлишларидан қатъи назар, мен ҳам яхшилик қилдим; ғаразли кишилар ва сотқинлар эса менинг давлатимдан қувилди!»

«Амир Темур тузуқлари»дан.

Темурбек махфий даракчиси келтирган хабарни эшитиб бош чайқади:

— Бўрини қанча боқма, барибир ўрмонга қараркан.

Дарвеш либосидаги даракчи эса қўшимча қилди:

— Қутурган ит даставвал ўз эгасини қопади, Соҳибқирон. Қулингиз яна шуни билдирадики...

Темурбекнинг бутун вужуди қулоққа айланган эди. Даракчи бутун махфий хизмат тармоғидаги маълумотларни умумлаштирган ҳолда Олтин Ўрда хони тузган режани баён қилди.

— Хизматинг юксак мукофотга лойиқ. Сенга руҳсат, ўғлим.

Темурбек эҳтиётдаги барча лашкар билан йўлга чиқишни амр этди.

Тўхтамишнинг Мовароуннаҳр чегарасига яқинлашган икки туман қўшини илғор қисм эканлиги ва яқин орада у асосий қўшин билан келиши аён бўлди. Олтин Ўрда хони уни чалғитиш учун Доғистон тарафга 12 ўғлон раҳбарлигида 100 минг отлиқ аскар йўллабди.

Темурбек шошилиши лозим эди. Доғистон тарафдаги лашкари душманга нисбатан уч баробар оз. Тезроқ кўмакка бориш даркор.

Доғистонга етиб келган Темурбек лашкарининг руҳи сўниқ эканлигини кўрди. Кура дарёсининг ўнг қирғоғида маррани эгаллаган Мовароуннаҳр лашкари ўз Соҳибқиронининг шахсий туғи ва катта байроғини кўриб руҳланиб кетди. Чап соҳилда уларни мазахлаётган қўшинига шиддатли ҳужум бошлади.

Темурбек ўнг қирғоқдаги чодиридан туриб жангни кузата бошлади. Сахро ўғлонларининг урушда суяги қотган суворилари чиндан ҳам моҳир жангчи эканликларини кўрсатишди. Темурбек отличларининг кўпчилиги кўз ўнгида қирилмоқда эди.

— Мадад беринг, Соҳибқирон!

Шайх Нуриддин чопари шундай мурожаат қилди. Аммо Темурбек қимир этмай қаршисидаги саркардадан сўради:

— Ўғлонларнинг пистирмадаги кучлари ҳам ташландими?

— Шундай, Соҳибқирон.

Темурбек чопарга юзланди:

— Нуриддинга фармони олийни етказ. Орқага чекинмай душманни ушлаб тураверсин!

Чопар ҳайрон бўлганча орқасига от қўйди. Ўғлонлар шоду хуррам бўлиб ғалаба нашидасини суриш иштиёқида ҳужумни кучайтириб, орқани унутиб, фақат олға — Темурбек турган соҳилга интилишди.

Темурбек олдиндан душман орқасига юборган ўғли Мироншоҳ ва Туман оға Хўжа Сайфуддиннинг ўттиз мингдан зиёд сараланган баҳодирлари зарбаси ўғлонлар қўшини учун сира кутилмаган фалокат бўлди. Бу зарба жанг тақдирини ҳал қилди. Тўхтамишнинг Доғистон қўшини батамом қириб ташилди. Фурсатни фанимат билган Темур шитоб ила Сирдарё воҳасига от қўйди. Лашкарга дам берилмай йўл босилди. Гўё Мовароуннаҳрда рўй бераётган воқеаларни сезганидек, чиндан ҳам илғор кучлари билан Сирдарёга келган Тўхтамиш қўшини қўли баланд ҳолда жанг қилар эди. Сифноқни эгаллаган Олтин Ўрда аскарлари Хўқандни қамал қила бошлади. Темурбекнинг ўғли Умаршайх қўмондонлигидаги лашкар тор-мор бўлди. Орқада эса ҳали асосий кучлари билан Тўхтамишнинг ўзи катта зарбага ҳозирланмоқда эди.

Темурбек етиб келаётганини кўрган мўғул аскарлари ўлжаларини юклаб Олтин Ўрда томон чекинишди. Улар Тўхтамишнинг асосий қўшинига қўшилиб олишга уринишди.

Темурбек уларни қувишга шошилмади. Хуфия одамлари унга Тўхтамишнинг улкан қўшини ҳал қилувчи жангга шай экани тўғрисида вақтида хабар берди. У рақиби имкониятларини чамалаб, ўз кучларини бир жойга тўплашни лозим топди. Муҳим иш кенгашни талаб қилади. Темурбек қурултой чақирди.

— Душманни ўз уясида янчиб ташлаш керак, — деди амир Жоқу ғазоби ичра, — қачонгача бу Олтин Ўрда оёғимизга тиканак бўлиб ётади?

У қурултой қатнашчиларига ўз режасини баён қилди.

— Энди мурувватни йиғиштириб, хиёнаткорларга ҳаммага ўртак бўлиши учун қатлиом уюштирамиз, — деди шафқатсизлиги билан танилган амир Довуд.

— Соҳибқирон жуда мурувватли ва ишонувчан, — қўшимча қилди шайх Нуриддин, — Тўхтамиш буни билади ва нонкўрлик қилаверади.

Темурбек ёшлигидаги ўртоқлари, кўп йиллик жангу жадаллардаги сафдошларининг очиқ ва дангал ўз фикрларини айтиверишга ўргатгани учун улар сира тортинмай аччиқ ҳақиқатни унинг бетига айтишди. «Куч адолатда» деган сўзларни шахсий муҳрига ўйиб ёздирган Темурбек уларга амалда риоя қиларди. Хато қилмаслик, хушомадга учиб, керилиб кетмаслик учун у ўзига халқ ва лашкар ўртасида эътиборли, ҳақиқатпарварлиги билан танилган одамлардан раис — нақиб тайинлаган эди. Раис — нақиблар иккита бўлиб, бири ҳукмдорнинг фуқароларга доир ишларини назорат қилса, иккинчиси лашкарга оид сиёсатни тафтиш этар эди.

Темурбек фуқаро бўйича нақибини обдан синаб, сўнг тайинлаган, чунки бу одам ҳукмдор қаҳридан, ҳатто ҳақиқат йўлида ўлимдан қўрқмаслиги керак. Халқдан чиққан, унинг орасида адолатпарварлиги билан танилган Насриддин Аромир шундай фахрий вазифага тайинланган эди.

— Жазо берилганда адолатли бўлиш учун қандай иш тутиш лозим? — деб сўрашганда у шундай жавоб қилган:

— Қозиларда одатда тарозининг икки палласи кўрилади. Бирида жиноят, иккинчисида жазо тортилади. Адолат тарозиси эса уч палладан иборат бўлиши керак. Бирида жиноят, иккинчисида жазо, учинчисида эса жиноятчининг ўзи тортилсин. Қозиларга учинчи паллани бериш керак.

Насриддин бу билан одил ҳукмда даставвал инсон шахси кўрилишига нозик ишора қилган эди.

Ҳарбий ишлар бўйича раис — нақибликка жангларда суяги қотган, оддий навқарликдан саркардагача кўтарилган Маҳмуд Шаҳобиддин тайинланган эди. Бу икки раис — нақибга ҳукмдор ҳамма қилаётган ишни кўриш, махфий кенгашларда қатнашиш ҳуқуқини берган эди. Фақат улар хушомад қилмаслиги, ҳақиқатни яширмаслиги, ҳукмдор кўнглига қараб иш тутмасликлари лозим эди.

— Тўхтамишни енгиш осон эмас, — деди амир Шоҳмалик, — шунинг учун зўр тараддуд кўрмоқ даркор.

Темурбек қурултойда сукут сақлаб, сафдошлари маслаҳатларини тинглар ва ўйлар эди.

Қурултой барча кучларни бир жойга йиғиш ва қишни Тошкентда ўтказиб, баҳорда Олтин Ўрдага юриш қилишга қарор қабул қилди. 1391 йил қишида Тошкентга ҳар тарафдан туман-туман пиёда-ю отликлар оқими кела бошлади. Тошкент бунчалик кўп аскарни ўз остонасида сира кўрмаган эди. Бо-

зор қиш совуғига қарамай одамларга тўлиб, ҳунар-манду деҳқоннинг савдоси қизиди. Темур ҳар куни саркардаларнинг қўшин аҳволи ва кайфияти ҳақидаги ахборотларни эшитар, хуфия ишлар саркорининг душман томонидан олинган хабарларини тинглар эди. Тўхтамиш Литвадан, рус князларидан кўнгилли кучларни тўпламоқда. Жойларга яширин пистирмалар уюштирган. Унинг қўшини 200 мингдан зиёд отлиқ-пиёдадан иборат.

Ҳа, Тўхтамиш анойи эмас. Уни енгиш учун бор тажрибасини ишга солиш даркор.

ВОЛГА БЎЙИДАГИ БАЗМ

1391 йил май ойида Тошкентдан Орол денгизи томон улкан карвон йўлга тушди. Узоқ ва хатарли сафар бошланган эди. Эртаклардаги «Борса келмас», «Борса хатар» муюлишларини эслатувчи бу йўлдан кўплар қайтмаслиги аниқ эди.

Қишнинг узоқ кечаларида ўйланган, обдан пишитилган, ипидан игнасигача саркарда кўригидан ўтказилган сафар режаси амалга оша бошлади.

Икки юз минглик лашкар, олти юз минг от ва озиқ-овқатлар ортилган юзлаб туялар Оролдан шимолга, Қирғиз-қайсок чўлларига бурилди.

Улуғ тоғ этагида бир-бирига уланиб бораётган улкан карвон тўхташга буйруқ олди.

Темурбек шоҳона безатилган баландликда туриб, икки юз минглик қўшин сафларини кўздан кечира бошлади.

Ҳар бир жангчи биттадан тош олиб, кўрсатилган жойга қўя бошлади. Туман бошлиқларидан ҳар бири Темурбек олдига келиб, отдан тушар, ер ўпиб таъзим бажо қилгач, мақтов сўзлари — мадҳи сано айтиб, ўзини ва қўл остидаги аскарларни амир-

нинг хайрли ишига содиқ эканликларини билдирар эди.

У бу гапларни айтаётган кишиларни шахсан билар, узоқ йиллар давомидаги кўпдан кўп жангларда синаган. Улар болалиқдан, бетакрор ёшлигида бирга бўлган ўртоқлари ҳам эди.

Темурбек қимматбаҳо ипақдан тикилган либосда, узун, учли бошли кигиз бўрқда мағрур турарди. Бўрқ учига чўзинчоқ ёқут қадалган, унинг атрофи дурлар ва ноёб жавоҳирлар билан безатилган эди. Аскарлар жанговар мусиқа садолари остида равон қадамлар ташлаганча уруш худосидек мағрур турган ҳукмдорларига эҳтиром ила қараб борардилар.

Темурбек уларни кузатаркан, хаёл кўзгусидан ёшлигидаги манзаралар, орзу-умидлар билан тўлибтошган, қувонч-ташвиш, ғалаба-мағлубият, висол ва жудоликларга бой ўтган ҳаёти ўтар эди. Шундай лаклак лашкарга бош бўлиб, улкан зафарлар қозонишини отаси амир Тарағай орзу қилган эмасмиди?

Ўзи ҳам оғир пайтларда, туркман Алибекнинг зах зиндонида ўтган кунларида ана шуни ўйлаган эмасмиди?

Ўзидан, ишларидан, эришган самараларидан бахтиёрлик туйғуси илк бор қалбида ниш урди. У жангчиларга тўхтаб дам олишни буюрди. Шу бугунги юришни, ўзини бахтиёр санаган кунни тарихда қолдиришни ўйлаб, тошкесар ва наққош ҳунармандлар тошга унинг номини муҳрлашларини истади.

«Турон Султони Темур Тўхтамишдан интиқом олиш учун урушга кетди». Тошга ўйилган бу ёзув 600 йилдан кейин Россиядаги улкан хазинахона — Эрмитаждан ўрин олиб, бутун дунё аҳли ўқишини балки у хаёлига ҳам келтирмагандир, ўшанда? Ҳордиқ олаётган жангчиларга ўнбошилар, уларга эса юзбошилар Темурбек номидан хазинадаги кумуш тангалардан мукофотлар улашишди. Руҳи кўтарил-

ган; бели бақувват бўлган лашкар шитоб ила йўлга тушиб, Тўхтамиш пистирмаларини янчганча олға интилди.

1391 йил 13 июнда икки қўшин бир-бирига Қундузча деган жойда тўқнаш келди.

Соҳибқироннинг содиқ дўсти Мир Саййид Барака фотиҳа ўқиб, жангчилар руҳини янада баланд кўтарди. Ун минглаб одамлар юзларига фотиҳа тортгач, пир ердан бир ҳовуч тупроқ аралаш тош олиб душман тарафга отди. Ноғоралар чалиниб, жангга киришга фармон берилди.

Хўжа Сайфиддин ва шаҳзода Мироншоҳ туманлари мўғуллар сафига зарбдор куч сифатида ташландилар.

Темурбек бу жангда кутилмаган янги усулни қўлади. Қўшинни етти кулга (корпус) бўлиш тажрибасини жорий қилди. Эски жанговар тартибдаги қанотларга зўр эътибор берилиб, марказий қисмга тезкор куч, орқасида бош қўмондон қароргоҳи жойлаштирилди. Қароргоҳда эса катта ёрдамчи кучлар — заҳиралар жамланди. Яна бир мўғуллар кутмаган янгилик шундан иборат бўлдики, пиёда қисмлар ҳужумкор маррага ташланди. Лашкарнинг чап ва ўнг қанотларидаги туманларнинг амирлари пиёдалар ва навкарларни жанговар тартибга сафладилар.

Тўхтамиш нўёнлари (туман бошлиқлари) бой тажрибаси ва жасурлигига, саҳройи отлиқлар шиддатига қарамай мўғуллар жанг майдонида ташаббусни қўлга ололмадилар. Биринчи ва иккинчи кунлардаги қонли олишувда икки тарафдан кўп талафот кўрилди.

Ўғлонлар руҳи сўна бошлади. Тўхтамишга зафар қозонамиз дея онт ичганларига қарамай, энди ғалабага умидлар йўқола бошлади. Учинчи кунги жангда Тўхтамишнинг байроғи пастга тушганини кўрганларида эса отларини орқага бурдилар.

Байроқдор аслида Темурбек томонидан сотиб олинган киши эканлигини ҳеч ким билмас эди. У қулай фурсатда усталик билан байроқни ерга тушириши лозим эди ва у бу ишни ўринлатди. Чекиниш аста-секин бетартиб қочишга айланди.

Тўхтамиш ва унинг туманбошлиқлари Волга томон отларини буриб, жон-жаҳдлари билан изма-из келаётган душмандан қутулишни ўйлардилар. Бошлиқларсиз қолган минглаб мўғул, рус, литва аскарлари Волга дарёсига фарқ бўлишди.

Улкан майдон душман жасадаларига тўлиб кетган эди. Тўхтамиш шошганидан хазиначисини ҳам, нўёнлар ҳарамларини ҳам унутиб қочган эди. Минглаб аскарлар омонлик тилаб қўл кўтаришди.

Темурбек лашкари жуда кўп ўлжалар ва ўн минглаб асирларга эга бўлди. Волга бўйида катта тантана ўтказишга қарор қилинди. Дарёнинг бепоён уфққа туташ баланд қирғоғидаги ям-яшил яланглигида беҳисоб чодирлар тикилди.

Ҳар бир ўнбоши, юзбоши, мингбоши ва туман бошлиқлари белгиланган аниқликда расмий унвонига тегишли чодир жойлаштирди. Чодирларнинг аксарияти доира сифат кигиздан иборат. Гоҳо арабий, иброҳимий чодирлар, эроний аъло сарпардалар кўзга ташланади.

Хотин-қизлар учун ҳам алоҳида чодирлар қад кўтарди. Улар сариқ рангда, олтин нақшлар ипак билан тикилган, ташқи томонига эса уқалар тутилган.

Ҳаммасининг эшиги катта-катта, уларнинг барчасига от миниб кириш мумкин. Чодирнинг ҳавосини янгилаш учун деразалари ташқарига очилган, ипак тизимча билан тортиб қўйилади. Унинг ҳарир пардалари қуёш нурини тўсиб туради.

Соҳибқирон чодиргоҳи ўрдага тикилиб, ўз ҳашамати билан барчасидан ажралиб туради. Унинг ат-

рофига душмандан ўлжа туғлар, хазинадаги нодир буюмлар уюб ташланган.

Базм жуда улкан миқёсда ташкил қилинди. Голибларга хизмат қилиш учун беш минг асир танланди. Минглаб асира хотин-қизлар зиёфат давраларида хизмат қилишга олинди.

Баковулларнинг иши қизиган, қўл-қўлига тегмайди. Қўй гўштидан қовурма, от гўшти, палов, хамир овқатлар, чучук лочиралар тайёрланди.

Темурбек бу гал одатига хилоф равишда шароб ичишга рухсат берди. Улфатчиликда ўзининг жойини билган баҳодирлар ҳукмдор буйруғини шоду хуррам олқишлашди.

Темурбек чодиргоҳининг олдига катта чоғир чирпитлар тизиб қўйила бошланди. Бошқа чодирларнинг турли жойларида шароб ва шакарли сут билан тўла чирпитлар пайдо бўлди.

Қимматбаҳо кийимлар кийдирилган хизматкору чўрилар голиблар кўнглини овларди. Машшоқлар, хонанда-ю созандалар ғалаба мадҳини куйлашмоқда. Севги-муҳаббатни тараннум этувчи куйқўшиқлар бепоён ўрмонзорлар қаърида ҳам акс-садо беради.

Баҳодирлар ғуборини тарқатувчи уч нарса улар хизматида муҳайё эди. Шилдираб оқувчи сув, ям-яшил кўклар ва гўзал чехралар.

Темурбек чодиргоҳдаги тахтида салобат тўкиб ўтирибди. Атрофида вазирлари, уламолар ва яқин мулозимлари жой олишган. Тўғралган қовурмалар чарм дастурхонларга терилган. Шароб, чоғир, бўза, шакарли қаймоқ ва қимизлар қуйилган чирпитлар кўзни қамаштиради.

Соқийлар чўк тушиб бир қўлларидаги лаганчада қадаҳ тақдим этмоқда, иккинчи қўлларида ипак сочиқ. Таомил бўйича қадаҳлар бир неча давра тугилгач, таклиф тўхтатилади, катта қадаҳлар қўлга

олинади. Уларни Темурбекнинг соғлиғига кўтарадиган одам сўнгги томчисини қолдирмай ичмоғи лозим. Баҳодирлар, амиру уламолар шуни яхши билишадикки, кимки маст бўлиб йиқилса, қизиқ қилиқлар қила бошласа уни масхаралашади. Ичкиликни кўтарган кишилар эса кенг майдонда бўлгани сингари ботир номини олади.

Кеч бўлишига қарамай атроф чароғон. Минглаб машғаллар порлаб турибди. Узоқда ўрмон ловуллаб ёнмоқда. Чор атрофда шўх кулгу, қаҳқаҳалар янграйди.

Тонг отганда эса рус тупроғида биринчи марта «Қипчоқлар устидан ғалаба» деб номланган мусикавий драматик томоша бошланди. Унда куй-қўшиқлар садоси остида минглаб жангчилар ғалаба жангларини такрор этувчи томоша кўрсатдилар.

Базмнинг йигирма олтинчи куни Темурбек ҳузурига қимматбаҳо тухфалар билан Олтин Ўрда хони Тўхтамишдан элчилар келди. Улар ҳукмдор оёқларига бош уриб, Тўхтамишнинг тавба-тазаррусини қабул қилишини сўрадилар.

— Агар иккинчи марта валинеъматим Темурбек ҳазрати олийларига қўл кўтарсам дўзах азобига мустаҳикман.

Бу Тўхтамишнинг Қуръони Каримни ушлаб берган қасами эди.

— Бу тулкига ишонманг, Соҳибқирон!

Амирлар, саркардалар шундай дейишди.

— Барқу Саройга от қўйиб, бу малъун пойтахтини яксон қиламиз!

Мир Саййид Барака саркардалар ҳайқириқлари тингач қўл кўтарди.

— Қуръони Карим ўртага қўйилган экан, биз унинг тавбасини қабул қилмоққа мажбурмиз.

Темурбек савол назари билан ҳарбий ишлар бўйича раис-нақиб Маҳмуд Шаҳобиддинга қаради.

У тасдиқ ишорасида бош эгди. Шундан сўнг у ўрнидан турди.

— Мен, Тангри қули Темур, пиримнинг фикрларига қўшилган ҳолда Тўхтамиш тавбасини қабул қиламен. Лашкарга фармони олий тайёрлансин.

Базм тўхтатилсин. Пойтахтимиз — жаннатмакон Самарқандга қайтурмиз.

МУДҲИШ ИТТИФОҚ

Хуросонда йултўсар ва қароқчиларнинг энг катта йўлбошчиси Қора Юсуф Амир Темур аскаридан 240 кишини ўлдирибди, калаларини эса Қоҳирага юборибди.

Миср султони билан Соҳибқирон ўртасидаги муносабатлар тарихи узун ва жиддий эди. 1382 йилда Мисрда ҳокимият тепасига келган Султон аз-Зоҳир Барқуқ бошлиқ черкас момолиқлари давлати таркибига кирган Сурия, уларга тобе Ироқ ва муқаддас саждагоҳлар макони Хижоз билан биргаликда қудратли кучга айланган бўлиб, Шарқдаги кўшни мамлакатлар учун ҳимоя вазифасини ҳам ўтарди. Шунинг учун қатор давлатлар момолиқлар давлатини эътироф этиб, унинг ҳимоясига таянишган. Амир Темур салтанатининг кучайиши эса Миср қудратига раҳна сола бошлади.

1383 йили Санжар, Қайсария ва Такрийт ҳокимлари Миср султонига мактуб йўллаб хутбани унинг номи билан ўқиганларини билдирганда Барқуқ мағрурланиб кетди. 1388 йили эса Табризни босиб олган Қора Юсуф Мисрга мактуб йўллаб, масжидларда унинг номи билан хутба ўқиладганини билдирди ва ўзини Султоннинг Табриздаги ноиби этиб тайинланишини сўрагани ҳам Барқуқнинг ўзига фарурини ошириб юборди. Ироқ ҳокими Султон

Аҳмад ибн Увайс ҳам Мисрга тобелигини билдириб, унинг паноҳида Қора Юсуф билан биргаликда карвонларни ва ҳожиларни талаб карвон йўлларида қароқчилик ҳам қиларди. 1386 йили Амир Темур кўшинлари Табризни қамал қилиб, ундан Қора Юсуфни ҳайдаб чиқарганида Султон Аҳмад бир қанча араб сардорлари билан Амир Темурга қарши иттифоқ тузди ва унга бошчилик қилишни Миср султонидан сўради. Яна бунинг устига Олтин Ўрда хони элчилари унинг даргоҳига бош уриб келишди. 1391 йилги мағлубиятдан аламзада Тўхтамишхондан Амир Темурга қарши иттифоқ тузиш ҳақидаги мактубни олиб келишди. Мордин ҳокими ҳам Амир Темур таклифини рад қилгани ва биргина Миср султонини тан олажагини билдирувчи мактуб йўллади. Қайсария, Тўкат ва Сивас ҳокими Абул Аббос Амир Темурнинг ўзига бўйсунуш ҳақидаги мактубига рад жавобини берди ва мактубнинг бир нусхасини Барқуққа, иккинчисини Турк султони Боязидга юборди. Шу билан биргаликда Сивас ҳокими Амир Темур элчилари бошлиқлари — кибор расуларнинг бошларини кесиб, бу бошларни тирик қолган элчиларнинг бўйнига осиб, уларнинг ярмини Султон Барқуққа ва ярмини Турк султони Боязидга жўнатди. Бу икки султонга мактуб ҳам йўллаб, улардан Амир Темурга қарши шошилишч ёрдам кўрсатишни сўради.

Буларнинг бари Миср султони Барқуқнинг кибрини кўтариб юборди. У доимо ҳасад ва нафрат ила Амир Темур номини тилга оларди.

— Мен, — деган эди у элчилар олдида, — ундан кўркмайман, чунки барча подшолар унга қарши мени қўллаб-қувватлайди, мен фақат ибн Усмон Боязиддан кўрқаман.

Шу тариқа 1393 йилга келиб Миср султони Барқуқ, Олтин Ўрда хони Тўхтамиш, Турк султони Бо-

язид ва араб сардори Қози Бурҳониддиндан иборат тўртлик иттифоқи вужудга келди. Бу иттифоққа Арник қалъасини эгаллаган туркманлар сардори Қора Юсуф ҳам кўшилди.

Соҳибқирон чақирган машварат вужудга келган вазиятни муҳокама қилиб, бу иттифоқни бўлиб ташлаш режасини тузди.

Саркадалар бири олиб, бири қўйиб Амир Темурни ортиқча марҳаматда ва душманларга нисбатни юмшоқ кўнгилликда айблашиб, ундан кескин чоралар кўришни талаб қилишди.

Соҳибқирон эса уларнинг таъналарини хотиржам тинглар ва ўйлар эди. Куни кечагина Қора Юсуфнинг гумашталаридан Сариқ Усмон тоғ орасида катта кўшин тўплаб тор доиралар ва сўқмоқларни эгаллаб, унинг йўлини тўсмоқчи бўлди. Бир ой жанг қилиб уни йўқ қилишди. Энди эса Қора Юсуф яна бош кўтарди. Амир Отламишни асир олди. Отламиш салтанатнинг барча сиру асрори унга аён қариндоши, хуфия ишлари сардори. У энди Қоҳира зиндонида...

Қора Юсуфнинг маслақдоши, ҳамтовоғи Ироқ ҳокими Султон Аҳмад ибн Увайс жалойир ҳам кўрнамаклик қилмоқда. Амир Жалол маълумотларига кўра, у бадахлоқ, фисқу фужур ва бузукликка муккасидан кетган. Айни вақтда у ҳоким сифатида мамлакатни ёмон идора қилади. Ҳатто биродарларига ҳам зулм ўтказиб ҳарбий бошлиқлар ва амирларни муттасил таҳқирлайди, адолатсиз ва халққа раҳмсиз одам. Устига устак Султон Аҳмад ўлгудек хасис. Худди Амир Ҳусайнга ўхшаб. Ундан ортиқ сандиқларида олтину жавоҳирлар сақланади. Соқчилари момолиқлар. У ўз хавфсизлигидан ташқари мол-дунёсини қай тариқа қутқариш ҳақида мудом бош қотиради. Шу мулоҳазага кўра ўз иттифоқдоши Қора Юсуф ва Дамашқда ҳукм юритаётган мо-

молиқлар билан доимий алоқада. Бир гуруҳ махсус навкарларни учқур отлар билан таъминлаб, улар зиммасига ўзи, оиласи ва бойликларини қўриқлашни, зарурат туғилгудай бўлса, қочишга тайёр туришларини буюрган. Ўз ҳудудлари доирасида пойтахт Бағдоддан юз қирқ чақирим масофада хабарчи кабутарлар билан ўз кузатувчиларини кўйганки, уларга душман яқинлашуви ҳақида Султонни ўз вақтида огоҳлантириш юклатилган.

Соҳибқирон фикри шиддат билан ишларди. Султон Аҳмад шавкатли сулолага мансуб бўлса ҳам табиати бузуқ. Жалойирлар сулоласи Ироқ, Курдистон ва Озарбайжондай катта мамлакатлар устидан ҳукм юргизишидан ташқари нуфуз ва эътиборда, у, Амир Темур мансуб барлослар билан бир қаторда турган, улар билан борди-келди қилган халқ. Маъсудбекнинг хитоби Соҳибқирон ўйларини бузди.

— Бағдоддан элчи келди. Шайх ул-Ислом Нуриддин Абдурахмон ал-Исфароний.

Машварат аҳли жим қолди.

— Ул ҳазратни ҳозироқ қабул қиламиз.

Мовароуннаҳрнинг расмий ҳукмдори Султон Маҳмудхон тахтда ўтирганча тасдиқ ишорасида бош ирғади.

Машварат қабул маросимига айланиб кетди. Элчи Султон Маҳмудхон билан Амир Темурга икки букилиб салом берди, кўйнидан Султон Аҳмаднинг мактубини олиб аввал кўзларига суртди, сўнг ўпиб ёнида турган шаҳзода Халил Султонга берди. У эса мактубни олиб тахт поясига кўтарилди ва бир оёғи билан тиз чўкиб уни икки қўллаб хонга узатди. Султон Маҳмудхон эса такаллуф билан уни ўнг тарафида ўтирган Амир Темурга узатди. У мактубнинг уёқ-буёғини айлантирган бўлиб, сал нарироқда ўлтирган вазири аъзамни имо билан чақириб, мактубни унинг кўлига тутқизди. Салом-алик ва ҳол-

аҳвол сўрашишдан кейин Амир Темур элчига ёнидан жой кўрсатди.

Элчининг одамлари эса Султон Аҳмаднинг қимматбаҳо совғалари солинган сандиқни тахт поясига кўйишди. Бутун маросим мобайнида аркони давлат ва саркардалар элчига кўрсатилаётган ортиқча мулозамат ва илтифотдан ажабланишганини яширишмади. Бунақаси илгари ҳеч кўрилмаган. Айримлар буни Султон Аҳмад жалойирнинг халифалик тахтада ўлтирганидан қидирсалар, бошқалар Соҳибқироннинг уламоларга бўлган юксак эҳтиромидан, деб билишди. Ахир элчи шайх ул-ислом-доруссалом — Бағдоднинг дин пешволарининг улуғи.

Мактуб мазмуни билан танишган хон, бош вазир, амир ул-умаро Саҳибқирон фикрларига қўшилган ҳолда жавоб хатини тайёрлашди.

Султон Маҳмудхон икки кундан сўнг элчини расман қабул қилиб унга жавоб хатини узатди.

— Ҳамма гап шу ерда битилгон.

Элчи таъзим ичра хон қўлидан мактубни олиб юзларига суртди.

— Энди андак бизга ҳам қулоқ осинг, тақсир, — деди Амир Темур унга синчков нигоҳини тикиб, — биз Султон Аҳмад аъло ҳазратларидин дилтанг эрмасмиз. Фақат онҳазратнинг Қора Юсуфни, ўша ҳатто ул бадкирдор бирлан кўшилиб, Озарбайжонни хавф-хатар гирдобига тортаётганларидин бир қадар таажжубда эруرمىз. Бу ишга Қора Юсуф, онҳазратдан бошқа Рум султони Боязидни ҳам тортиш ниятида юрибдур.

Султон Маҳмудхон бош ирғаб қўйди. Элчи чингизий шаҳзодалардан Суюрғатмишхоннинг бу лаёқатли ва Амирга ғоят содиқ ўғли ҳақида кўп эшитган. Отаси вафотидан кейин тахтга ўтиргандан бери Соҳибқирон измидан чиқмайди. Иккиси бир олманинг икки палласига ўхшайди. Уларнинг махфий

хизмати ҳам чакана эмас. Ер тагида илон қимирла-
са ҳам билади. Амир Темур бераётган ахборот бу
хуфия хизматнинг нақадар бенуқсон ишлаётгани-
дан далолат берарди.

— Қора Юсуфни Сиз ҳам яхши билурсиз, тақ-
сир. У дину диёнатсиз бир шахс. У ҳатто ғайридин
гуржийлар бирлан ҳам оғиз-бурун ўпишгон. Сул-
тон Аҳмад билан Султон Боязидга нима бўлди ўзи?
Икковлари ҳам аслзода, шавкатли подшоҳлар. Яна
Қора Юсуфнинг кимлигини билатуриб-а? Ҳазрати
олийларини кўп бор огоҳлантиргон, кўп нарсани
уқтиргон эрдик. Фойдаси бўлмади. Аксига олиб Сул-
тон Аҳмад бирлан Қора Юсуф ўртасида дўстлик
ришталари тобора мустаҳкамланиб бормоқда.

Шайх ул-ислом кўзларини ерга тикди. Билади,
ҳаммасини билади.

— Султон Аҳмад, Султон Боязид, Султон Барқуқ
ва биз барчамиз ислом оламининг сардорлари, бир
турк қавмиданмиз. Афсуски, ҳасад, ўзгаларнинг
иғвоси ва ичимиздаги шайтон бизни ўзлигимиздан
оздириб кўймоқда. Фарб эса, фарангийлар, айниқ-
са, Хитой бундан хурсанд. Агарда бир-биримиз бир-
лан ёвлашиб тепалашишсак, аларга омад келаду,
ёвуз ниятлари амалга ошаду. Наҳотки Султон
Аҳмад Боязид, Барқуқ буни билмаса?

— Билади алар, кўзларини ғурур ва кибр парда-
си қоплагон аларнинг, Темурбек, — деди Султон
Маҳмудхон қисик кўзларини катгароқ очишга ти-
ришиб тиззасига мушт урди.

Элчи — шайх ул-ислом унинг важоҳатидан
кўрқиб кетди. Назарида рўпарасида даҳшатли Чин-
гизхон тургандек бўлди.

Орадан йиллар ўтади. Соҳибқирон каромати
амалга ошади. Султон Аҳмад ўз ажалини иттифоқ-
чиси, зоти паст ва диёнатсиз Қора Юсуф қўлидан
топади. Султон Маҳмудхон эса аёвсиз жангда Сул-

тон Боязидни асир олиб Соҳибқирон пойқадамига ташлайди. Фаранглар эса уларга офаринлар ўқийди.

Элчига рухсат берилди. Султон Маҳмудхон савол назари ила Соҳибқиронга тикилди.

— Биз Бағдод сари от қўямиз. Кейин навбат Мисрга бўлади. Қоҳирада зиндонда ётган Амир Отламишни озод қилиш керак.

Темурбекнинг суюкли набиралари Муҳаммад Султон билан Пир Муҳаммад Мирзо сафар чодирда ўзаро суҳбат қилиб ўтиришибди. Гап мавзуси беш йиллик юришдаги кўрган-кечирганлари ва боларининг ишлари.

— Мозандарон ва Форс ҳечам тинчмайди-да, — деди Муҳаммад Султон, — Тўхтамишни энди тинчитиб лашкарга ҳордиқ берайлик деганимизда яна исёнлар бошланди.

Шаҳзода Пир Муҳаммад Мирзо тасдиқ ишорасида бош ирғаб инисининг сўзларига кўшимча қилди.

— Бир нарсага ҳайронмен. Кичик бир мамлакатда ҳар бир бурчакда бир подшоҳ. Унга кириш ҳам, чиқиш ҳам унинг рухсатисиз бўлмайди. Ҳамма ерда: қоровулхона, божхона, катта-кичик ҳақимлар ва тўралар. Миршаблар билан сипоҳийлар раиятдан кўп. Ер чопмай, экин экмай, хирмон кўтармай, ўша бечора халқнинг қонини зулукдай сўриб ётишибди. Шунга яраша эл-юрт муҳофазасининг удасидан чиқаётган бўлсалар ҳам майли эди!

— Булар ҳам етмагандай эл-юртлар орасида тинч-тотувлик ўрнига ҳамма ерда ўзаро уруш, ихтилоф ва исёнлар.

Шаҳзодалар шу ўринда жаҳон уламиси Мир Саййид Шариф Журжонийнинг Амир Темурга фатвосини эслашди.

— Саккизинчи юз йилликда чиққан дин янгиловчиси Соҳибқирон Амир Темурдирки, оламнинг турли эллари ва шаҳарларида дину шариатни ри-

вожлантириб, саййидлар ва уламони иззату икром қилади. Пайғамбар мулкини тасарруф қилади.

Бу фатвони боболари пирлари Зайниддин Абу-бакр Тайободийга юборганларида у мактуб ҳошия-сига ўз фикрларини ёзиб Амир Темурга қайтариб юборган.

— Дину шариатга ривож берувчи Соҳибқирон Амир Темурга, Аллоҳ уни ҳамиша қўллаб-қувватласин, маълум бўлсинким, бу иш ул қутби салтанатга Аллоҳ Таоло тарафидин берилгон жуда катта эҳсон ва буюк ёрдамдур. Дин янгилаш, шариатга ривож беришдек катта ишда Тангри Таоло сенга ёрдам бағишламишдур.

Муҳаммад Султон ғурур ила инисига боқди.

— Бундан чикди, майда-чуйда подшоҳлар, сон-саноксиз беку ҳокимлар, кароқчи-ю йўлтўсар босмачилар зулмидан мўмин-мусулмонларни бобомиз ҳимоя қилмаса, ким ҳимоя қилади?

Дунё обод, мўмин мусулмонлар тинч-омон ва фаровонликда яшашларини таъминлаш шу саккизинчи юз йилликда бобомиз зиммаларига тушганидан қанчалик фахрлансак арзийди.

Пирмуҳаммад бениҳоя меҳр ва ифтихор барқуриб турган Муҳаммад Султон чеҳрасига боқаркан ичини ҳасад ўти тирнаб ўтди. Бобоси уни бежиз валиаҳд этмаган.

Кимнингдир овози шаҳзодалар суҳбатини бўлди.

— Бир одам сизни сўраяпти, амирзодам.

Муҳаммад Султон яловбардорига жавоб қилди.

— Кирсун!

Чодирда ўрта ёшли, келбат қомат бир одам кўринди. У шаҳзодаларга таъзим бажо айлагач, мақсадига кўчди.

— Темурбек юртимизда адолат барқарор қилмоқ мақсади билан келгонлар деб эшитдим.

Пир Муҳаммад инисига маъноли назар ташлади.

— Ҳа, шундоқ, — деди Муҳаммад Султон.

— Ҳокимлар, беклар ва закотчиларнинг дастидан бўларимиз бўлди. Темурбек аларнинг таъзири-ни бериб, мўмин-мусулмонни ҳимоя қилармиш деб эшитдик. Шу ростму?

— Орий рост, рост, — деди Пир Муҳаммад Жаҳонгир гурур ила.

— Ундай бўлса мени хизматингизга олсангизлар. Бу тарафларнинг катта-кичик йўлини мендин яхши билатурғон киши йўқ. Илтифотларингизни дариф тутмай, мени ғажарчи қилуб олсангизлар. Итоат ва инқиёд мақомида туришга сўз берурмен.

Шаҳзодалар бир-бирларига қараб кўз уриштиришди. Улар бу одам курд, чўпонлик билан кун кечиришини билишгач, уни йўлбошловчи — ғажарчи қилиб хизматга олишга рози бўлишди. Ўзини Жунайд деб танишгирган одам азбаройи хурсандлигидан ўзини уларнинг оёқлари тагига ташлади.

— Вафодор итингиз бўлай, кеча-ю кундуз остонангизни кўриқлай.

Шаҳзодалар унга чопон, от ва камар тортиқ қилишди.

— Мана, иним, халқ шундай бизга садоқат кўрсатмоқда, — деди Муҳаммад Султон мамнунлигини яширмай.

Ҳижрий 795 йил шаввол ойининг 13-куни (1393 йил 22 август) Амир Темур лашкари Бағдод сари юриш бошлади. Чексиз биёбонлар ва доvonлардан ошиб Кавроқўрғон ҳисорига етди. Султон Аҳмад иттифоқчиси бўлган туркман Муҳаммад сардор қўшини билан қарши чиқди. Бир кун давом этган жангдан сўнг туркманлар қочишга тушди.

Лашкар йўлда давом этиб, Шайх Иброҳим Лак қуббаси номи билан машҳур бўлган шайхи раббоний Иброҳим Яҳёнинг муқаддас мазорига етганда тўхташга амр бўлди. Соҳибқирон одати лашкарга

маълум. Муқаддас қадамжоларни сира четлаб ўтмайди.

Мозор машойихлари, қорилар ва жорубкашлар Ҳофизи Куръон рутбасидаги Амир Темур тилова-тидан жунбушга келдилар. Улар ҳукмдорлари Султон Аҳмадни бирон марта ҳам бу мозорга келганини эслолмайдилар. Соҳибқирон ҳожатмандларга садақалар, машойихларга эса бой хайру эҳсонлар улашаётган маҳалда эса бир гуруҳ мўйсафидлар болалари билан келиб қолишди.

— Сиз бизларни Султон Аҳмад зулмидан қутқазишга келаётганингиз учун биз авлодларимизни оёфингиз остида қурбон қиламиз.

Амир Темур чиндан ҳам уларнинг ниятлари жиддий эканлигини кўрди. Мўйсафидлар қўлларида ўткир пичоқлар ялтиллади.

— Тўхтанглар! Чиндан ҳам қурбонлик керак бўлса, болаларингизни эмас, балки қўйларни бўғизлайсиз.

Соҳибқирон ишораси билан мулозимлар мўйсафидлар олдига ўнта қўчқор етаклаб келишди.

Қурбонликдан сўнг қариялар Соҳибқиронга ўз дардларини баён қилишди.

Дажла бўйидаги аҳоли устига Султон Аҳмад катта солиқлар солган. Қурфоқчилик келиши сабабидан ва чорваларга келган офат туфайли халқ солиқларни тўлай олмаган. Султон Аҳмад гумашталари эса солиқ тўловчининг ўғли ва қизи бўлса уларни зўравонлик билан олиб кетибди. Йигит-қизлари йўқ хонадон соҳибининг кўзларини ўйиб олибди.

— Султон Аҳмад мусулмонлик даъвосини қилади, аммо халқнинг ўғил-қизларини солиқ бадалига олиб кетибгина қолмай, гўзаллар, чиройи муносиброқ бўлган хотин-қизларнинг ҳеч бири унинг назаридан омон қолмаётир. Қайси жойда бир гўзал хотинни кўрса, зўрлик билан эридан тортиб олиб, са-

ройида бир неча кун сақлаганидан кейин ҳайдаб юборади. Бечора хотин эрининг юзига қараёлмасдан ва уйига боролмасдан сарсон-саргардон бўлиб, бузилиб кетади.

Бу гапларни эшитиб Соҳибқирон ўйланиб қолди. Аллоҳнинг ўзи уни Бағдодга юборибди.

УЛАМОЛАР ҚУРУЛТОЙИ

Дамашқда осойишталик ўрнатилгандан сўнг Темурбек Шерозда ўтган уламолар мажлисида кўтарилган масалани шу ерда ҳал қилишга қарор қилди. Унинг буйруғи билан мусулмон ўлкаларидаги машҳур уламолар махсус даъватномалар олишди. Султон ва ҳокимларга уламоларнинг йўл харажатлари учун барча тегишли маблағлар ажратиш буюрилди.

Бир ойдан сўнг Дамашқда чақирилган уламоларнинг барчаси ҳозир бўлди. Май ойининг биринчи фаслида ислом уламоларининг мажлисига Темурбекнинг ўзи ташриф буюрди. У билан фақат кенжа ўғли Шоҳрух Мирзо бор эди. Темурбек уламолар билан танишувни саволдан бошлади:

— Қуръонда Аллоҳ Таолонинг сифатларидан қайси сифати кўп зикр қилинган? — деб Имомиддин Мағрибийга мурожаат қилди.

— Қодир сифатидир.

— Ундан кейин-чи?

— Алим.

Темурбек тасдиқ ишорасида бош ирғаб, Ибн Халдунга юзланди.

— Аллоҳ Таолони васф қилғил!

— Бани Исроил анбиёларидан баъзилари Аллоҳ Таолони инсон каби кўз, қулоқ соҳиби деб тасаввур қиладилар. Масиҳ дини келгандан кейин Аллоҳни уч — ота, ўғил, руҳ деб таъриф қилдилар.

Башариятга ҳаммадан илгари Аллоҳ Таоло ёлғиздир, ягонадир, кўрмак-эшитмакка, сийпаламоқ, тотиб кўрмоққа ҳожати йўқдир, деган ислом динидир. Аллоҳ Таолонинг васфида шунчалик дея оламанки, Аллоҳ Таоло қудратнинг ўзи, илмнинг ўзидир. Бундан ортиқ бир нима деб васф этолмайман. Темурбек унга табассум билан боқди.

— Офарин, тақсир! Шухратингга яраша илминг борлиги билинди. Биз ўз ақлимизча, Аллоҳ Таолонинг сифати, қудратига бир нимани тасаввур қилолмаймиз. Ўзинг айтган каби Аллоҳ жалла жалолуҳу қудрат, илми мутлақдир. Демак, ҳар нарсани биледи, ҳар нарсага кучи етади.

У Баҳоуддин Халабийга юзланди:

— Қуръонда шаън нузули бор оятлар қанча ва қайсилари махсус сабаблар билан нозил бўлган?

— Эй улуғ амир! Сиз Қуръонда шаън нузули бўлмаган оятни кўрсатиб беринг. Қуръонда шаън нузули бўлмаган оят йўқдир. Аллоҳ тарафидан туширилган ҳар бир оятнинг нузулига сабаб бордир.

— Марҳабо, эй Баҳоуддин Халабий, — деди Темур ва навбатдаги уламо Сирож Искандарийга юзланди:

— Мусулмонларнинг қибласи нима учун ўзгарди?

— Ислом дини келгандан кейин, — деди уламо, — эски динлар, яҳудий, насроний динларининг баъзи муқарратлари ўз ҳолида қолган эди. Шулардан бири шаробдир. Қуръонда шароб ҳақида тўрт марта оят нозил бўлган. Буларнинг аввалгисида шароб ичувчи ўз ақлига зиён етказувчидир, дейилган бўлса ҳам қатъий ҳаром деб айтилмаган. Чунки ўша вақтда илгариги динлар ўргатиб қўйган шаробхўрликни бирдан тарк этолмас эдилар. Аста-секинлик билан у нарсалар ислом дини қонунлари билан ишдан чиқарилди. Ана шу эски динлардан келиб чиқиб, ис-

лом динида ҳам давом этиб келган ишларнинг бири Байтул муқаддасга қараб намоз ўқимоқлик эди. Ислам динининг ибтидоий даври ўтгандан кейин ибодат тўғрисида мусулмонларнинг ўзга динга эргшиб юришини ҳам Аллоҳ Таоло қиблани ўзгартирмақ ила ҳал этдики, ҳеч қандай мунозарага йўл қўйилмаган ҳолда улуғ саждагоҳ — байтуллоҳил ҳаромга қараб намоз ўқисинлар деб амр қилди. Мусулмонлар учун қибланинг ўзгаришидан Аллоҳ Таолонинг Каъбада бўлиб, Байтул муқаддасда бўлмайди деган маъно чиқмайди. Аллоҳ Таоло ҳамма жойдадир, ҳозир у нозирдир. Аллоҳ Таоло Қуръонда ҳар тарафга қараб намоз ўқисангизлар Аллоҳ Таолога намоз ўқиган бўласизлар, деди.

Умар ибн Хаттоб Дамашққа кирганида шу ердаги калисога кириб қиблага қараб намоз ўқиди. Бир мусулмон оташкадада, бошқалари бутхонада намоз ўқийди. Агар бу ўринларда намоз ўқимоқ ножоиз деганлар бўлса, ерларининг нопок бўлишидан эҳтиёт учун дегандирлар. Агар пок бўлса, намоз ўқувчига ҳеч бир монелик йўқдир. Ундай ерларда Каъбага юзланиб намоз ўқимоқликдан бошқа шарт йўқдир.

— Яхшиликларни кўргин, эй Сирож Искандарий. Сенинг қалбингни илм нуридан шундай ёруғ кўраманки, Искандария фонусидек товланади.

Навбат Арабшоҳга етди:

— Эй Арабшоҳ! Айт-чи, оятларнинг нозил бўлиши ўрта ҳисоб билан қанча муддатга боради? Яъни, аниқроқ айтсак, ҳар оятнинг нўзули қанча вақтга тўғри келади?

— Эй улуғвор амир! Бунда бир ярим кун муддат чиқади. Масалан, пайғамбаримизга пайғамбарлик хабари берилгандан вафотларигача саккиз минг уч юз тўқсон беш кун умр кечирганлар. Шу 23 йил ичида бир юз ўн тўрт сура нозил бўлди. Шунини тақ-

сим қилганда ҳар бир ярим кун ичида бир оят но-
зил бўлди, деб ўрта ҳисоб чиқармоқ мумкин.

— Офарин сенга, эй Арабшоҳ, ярим исминг ара-
бий, ярми форсий.

Уламолар аста кулиб қўйишди. Темурбек кейинги
уламога савол ташлади:

— Мусулмонлар намоз ўқиганда тупроққа бош
қўйиб, сажда қилишларининг ҳикмати нима?

— Эй, улуғвор амирим, — сўз бошлади Низо-
миддин Шомий, — Аллоҳ Таоло инсонни тупроқдан
яратди. У ҳам жуда чиройли тупроқ бўлмай, балки
бир балчиқ эди. Аллоҳ Таоло мусулмонларни туп-
роққа сажда қилмоққа буюрмоғининг сабаби шу-
дирки, бошларини тупроққа қўйиш билан ўзлари-
нинг тупроқдан яратилганликлари ёдларига келсин.
Шу билан бир вақтида бошларидаги ғурур-кибрни
ташлаб, ўзларини тупроққа бориб қўшилгувчи деб
билгайлар. Тупроққа бош қўйишнинг ҳикматлари
кўпдир. Инсон ўзини хоксор сезади. Ҳақир экан-
лигини ҳис қилади. Бошқаларга ҳақорат кўзи би-
лан қарамагай, чунки тупроқдан яралганлиги ёдида
бўлади. Беозор бўлишга ҳаракат қилади.

Темурбек «офарин» деб қўл қовуштириб турган
Муҳаммад ибн Муслим Лозикийга нигоҳ ташлади:

— Мусулмон киши таҳорат олганида қўл-оёқла-
рини неча марта ювмоғи лозим?

— Эй, буюк Амир, бу саволингиз мураккаб.
Қишда совуқ бўлса, намоз ўқувчининг оёқлари по-
киза бўлса, бир марта ювмоғи кифоя. Ёз мавсумида
эса ҳаво иссиқ бўлиб, таҳорат олувчининг қўл-оёғи
чиркин бўлса, беш марта ювса ҳам кифоя қилмаса
керак. Аллоҳ Таолонинг таҳорат олишга буюрмоғи-
дан қасди покизалиқдир. Шунинг учун намозхон ғул
қилган бўлса, таҳорат олмоққа ҳожат йўқдир. Агар
таҳорат олувчининг юзида, қўлида, оёғида чиркин-
лик кўп бўлса, сув ҳам етарли бўлса саноксиз ҳолда,

покиза бўлгунча ювмоғи керак. Агар таҳорат олувчининг қўл-оёғи ва юзида чиркинлик бўлмаса бир марта ювмоғи kifоядир. Бу жиддий масалаларда мусулмонлар бир-бири билан ихтилофда бўлмаслиги ҳаммадан аҳамиятлидир.

Темурбек бу жавобдан мамнун ҳолда барча ула-моларга хитоб қилди:

— Худога шукурки, барчангиз билимдон ва донишманд экансиз. Энди қурултойга чақирим сизларга изҳор этамен. Бугун ислом дунёсининг донишманд алломалари сизлардурсизлар. Қуръон оятларини ўшал нозил бўлган тартибда мавзуларнинг бир-бирига боғланишини назарда тутиб, янгидан ёзиб чиқмоқ мумкинми ёки бу ишимиз бидъат бўлиб қоладими? Бу саволим атрофида диққат билан ўзаро машварат қилсангиз. Муқаррар бир қарорга келишларингизни истаيمان. Агар бу ишимиз бидъатга хизмат қиладурфон бўлса, оятларни ўз жойидан жилдирмаслик лозим. Биздан кейин яна бир кишининг Аллоҳ Таолонинг китобига қўл урмоғи сабаб бўладими? Бу йиғиннинг биринчи кўра-диган моддасига «Қуръони Карим оятларини таҳрир қилмоқ мумкинми?» саволини қўяман. Биласизларки, Аллоҳ Таолонинг каломи ҳазрат Усмон замонарида тўпланиб китоб шаклига келди. Оятларнинг баъзилари чармга ё туя сўнгаларига ёзилган бўлса, айримлари саҳобалар ёдларида сақланган. Уларни тўпламоқ зарурати сезилгандан кейин бирмунча аҳли савод мусулмон кишиларни халифа Усмон ибн Аффон билан бирга туриб Қуръонни жамламоққа маъмур қилдилар. Токи Қуръон оятлари ҳофизларнинг ўлими билан ёки урушда шаҳид бўлишлари билан ўртадан кўтарилиб кетмаслиги учун шундай қилинди.

Қурултой қатнашчилари мақсадга тушунганларидан сўнг баҳслар олиб бормоқ ва далиллар ах-

тармоқ учун тарқалишди. Бир ҳафтадан сўнг қурултойнинг иккинчи мажлиси халифа Умар масжидида очилди. Темурбекнинг амри билан мирзолар ҳар бир уламо фикрлари ва қурултой қарорини қоғозга туширишди.

Баҳоуддин Халабий

Қуръони Карим то қиёматгача ушбу шаклда қолгай. Ҳеч бир киши бу шаклга даҳл қилолмайди. Магар Аллоҳнинг расули қиёмат куни бу Қуръонга тағир бериб, бошқадан радиф қила олади. Биз фақат оятларни Маккада, Мадинада нозил бўлганлигини биламиз. Аммо кунлари, вақт-соатларини билмаймиз. Шунинг учун биз оятларга тартиб бермоқчи эканмиз, қайсилари аввал, қайсилари кейин нозил бўлганини ташбеҳ этолмаймиз. Оятларни янгидан тузиб чиққанда, бу далил билан тузулмоғи мумкин бўлса ҳам биз у далилга эга эмасмиз. Дунёда оятларнинг нузул тарихини билгувчи киши йўқ.

Ибн Халдун

Қуръон оятларига радиф бериш, матнидан ташқари чиқаришга ёлғиз пайғамбаримиз қодир. Қуръонда шундай оятлар борки, исломнинг бошланишида нозил бўлган, яна оятлар борки, улар ислом дини кенг ёйилгандан кейин нозил бўлган. Бирор маслаҳат учун илгариги оят ҳукмини улар ё кучайтирган, ё заифлаган. Улардан бири зоний-зонияларни жазолаш ҳукмидир. Исламнинг бошланиш даврларида Аллоҳ Таоло тарафидан зинокор эркак-хотинни жазолаш учун тушган оятда тошга тутмоқ ҳукми берилган эди. Кейин эса Сураи Нурда зинокорларни жазолашга қаратилган ҳукми нозил қилди. Сўнгги оят ҳукми билан зинокорлар қамчин билан саваланишга маҳкум қилинди. Бу оятни аввалги тошбўрон оятидан кейин нозил бўлганига шак-шубҳа

йўқ. Шу кунгача зинокорларга бериладиган жазо сўнги оят бўйича ижро қилинади. Ҳақиқат шундай экан, биз, тошбўронга буюрган оятни бекор қилиб ташқарига чиқара олмаймиз. Худди шу вақтида Аллоҳ Таоло каломини бир-биридан ажратиб юбора олмаймиз. Буни қилмоқ Пайғамбар алайҳиссаломга хос иқтидордир.

Имомиддин Мағрибий

Усмон ибн Аффон разияллоҳу анҳу ҳукмронликлари 12 йилга борди. Ушандан беш йили ёки бошқа ривоятда етти йили Қуръони Каримни тўпламоққа сарф бўлди. Ҳазрати Усмон араб ўлкаларида, Эрон билан Мисрда Қуръонни ёд билган одамларни топиб, ёзиб келмоқ учун бир қанча одамларни йўлга солди. Сўнги йилларда Макка ва Мадинада яшган саҳобалардан бирмунчаси бу жойларга бориб, муқим бўлиши билан ўша жойда вафот этган. Қуръонни тўплаш ҳайъати юборган одамлар ўлкалардаги маълумотли одамларни топди. Қорилардан билганларини ёзиб олишди. Атрофга тарқаган Қуръони Карим оятлари ўша Мадинада тўпланган эди. Уларни ўрганишдан маълум бўлдики, айрим аввал нозил бўлганлари кейингиларидан фарқ қилган. Бу, жумладан, зинокорлар ва шаробхўрлар ҳақидаги оятларда ҳам аёндыр. Ичкиликни ҳаромлигига оид тўрт оят мавжуддир. Агар Аллоҳ Таоло каломини ёзмай, ташлаб қўйиш имкони бўлса эди, котиблар такрор оятлардан илгари нозил бўлган оятларни ташлаб қўяр эдилар. Аммо улар худонинг каломининг бир қисмини яна бир қисмидан ажратиб бўлмасликни билар эдилар. Расулуллоҳнинг вафотларидан 14 йил ўтган бир замонда Қуръон оятларини радиф этмаган бўлсалар, қандай қилиб ҳозир биз бунга журъат этамиз?

Муҳаммад ибн Муслим Лозиқий

Бизлар ўзаро етишган қарорни сизга эълон қиламан. Садри Ислолда қуръоншунослик илми йўқ эди. Ҳар кимнинг Қуръон оятларидан бирор саволи бўлса, тўғридан тўғри Расулуллоҳга мурожаат қилгани учун бу илмга эҳтиёж сезилмас эди. Қуръон оятларини билиб тушуниш пайғамбаримиз вафотларидан кейин вужудга келди. Мусулмонлар илгари Арабистон ҳудудидан ташқари чиқмаган эдилар. Кейинчалик Шом, Миср, Эронга қадар бориб, араб тилини билмаган қавмлар билан бирлашилганда Қуръонни таржима қилиб тушунтиришга тўғри келди. Мана бу вақтда араб тили қондаси, Қуръон маъносини билдирмоқ учун тафсир илмини ўрганиш, бунинг учун Қуръон матнига жуда яхши тушунмоқ каби мураккаб илмларга ҳожат туғилди.

Шу тариқа Қуръон илми ривожланаётганига етти юз йил бўлди. Ўша даврдан буён берилган таълим ва тарбия билан уламолар Қуръонни ҳозирги ҳолида таржима ва тафсир қилдилар. Ўша радифга мувофиқ китоблар ёзилди. Дунёга кенг тарқалди. Агар биз яна бир янги радиф чиқаргудек бўлсак, Қуръон мухлисларини иккига бўлиб ташлаймиз. Натижада ҳозирги мавжудини ҳам заифлаштириб қўямиз.

Шунинг учун Қуръон радифлари ўзгартирилмаслиги керак деган қарорга келдик.

***

Уламолар Темурбек чехрасида чуқур ўй кўришди.

— Уламоларимизнинг тадқиқлари ва чиқарган хулосаларига қўшиламен. Бу шакл қиёматгача қолади.

Мен, Тангри қули Темур, шуни комил ишонч билан айтаменки, ҳеч вақт, ҳеч ким, ҳеч замонда бун-

га қарши чиқолмайди. Менинг авлодларим ҳам шу қарорга итоат қилғай. Қуръони Карим оятларини ўзгартирмоқ Расулуллоҳга хос бўлгани учун унга ҳеч кимнинг қўл теккизмоққа ҳаққи йўқ. Ушбу қарорни тасдиқлаш билан ислом донишмандларининг қурултойи хотима топди, деб ҳисоблаймен.

Темурбек қурултой қатнашчиларига катта зиёфат берди. Шундан сўнг уламолар елкаларига зарбоф тўнлар ёпилди ва мавқеларига яраша миқдорда олтинлар ҳадя қилинди.

КЎЛ ОСТИДАГИ ЧЎҒ

«Қандай бўлса-да, бир мамлакатда зулм ва ҳақсизлик кўпайса, омманинг тинчлиги ва осойишталигини муҳофаза қилиш учун, ҳар қанақа фитначиларни ва қонун бузувчиларни тугатиш учун у мамлакатга ҳужум қилиш керак. Ҳақиқий ҳукмдор ҳар бир қавм ва қабилани уларга зулм қилувчилардан озод этишга ҳуқуқлидир. Ушбу нуқтаи назардан қараб, мен Хуросонни фатҳ этдим. Форс, Ироқ, Шом мамлакатларини бўйсундирдим».

«Амир Темур тузуқлари»дан.

Қачонлардир, Чингизхон набираси Боту даврида Жўжилар улуси Олтин Ўрданинг пойтахти Волга ирмоғи Оқтўба соҳилида жойлашган эди. Ботунинг укаси Барқу эса Оқбўтанинг бошланадиган баланд яланглигида янги шаҳарни бунёд қилди. Ўзбекхон даврида эса ана шу Барқу қурган шаҳарга Олтин Ўрданинг пойтахти кўчирилди. Шаҳар асосчисининг номига у Барқу-Сарой деб аталди.

Ўзбекхон бежиз пойтахтни бу шаҳарга кўчирмаган эди. Барқу-Сарой Мўғулистон, Хитой, Ҳиндистон, Эронга борадиган, иккинчи тарафда эса

Қрим, Ўрта Ер денгизи ва Ғарбий Европа савдо тармоқларига туташ карвон йўллари чорраҳасига яқин ерларда жойлашган эди. Мағрур Жўжи улусининг пойтахти кони фойда келтирувчи қулай манзилдан ярим дунё билан алоқа ўрнатган. Пойтахт чегараси, маркази қаерда эканлигини илғаш қийин, чунки Барқу-Сарой деворлар билан ўралмаган.

Мўғуллар такаббуруна нигоҳ билан қўшниларига ўз қудратларини кўз-кўз қилмоқчи бўлгандек, биз ҳеч кимдан қўрқмаймиз, ҳеч бир қўшин олдимизга келолмайди дегандек туюларди. Пойтахт аҳолиси юз йилдан бери ташқи мудрофаа деворларисиз яшаб келади. Улар душман отлиқлари туёғи пойтахт остонасига тегишини хаёлларига ҳам келтирмайди.

Ҳамма бу ерга таъзим қилгани келади. Буюк Чингизхон авлоди пойтахтига бош уриб қадам қўяди.

Шаҳарда анҳор, кўл ё қудуқ суви ҳам йўқ. Сувни Оқтўбадан араваларда, катта хумларда келтиришади. Пойтахтнинг ҳар кўчасида катта бозор учрайди. Бу ерда ҳамма нарса сотилади, олинади. Карвонсаройларда доимо одамлар гавжум. Мағрибдан Машрикқача бўлган ерлардан келган савдогарлар Барқу-Саройдан сира аримайди. Бозорлардаги энг мўл мол — бу қуллар эди. Шаҳар гўё қуллар омборини эслатади. Зотан ана шу қул савдосидан тушган мўмай даромад Олтин Ўрда хазинасини доимо тўлдириб турарди. Шу ердан олиб кетиладиган қуллар Қрим, Генуя, Венеция бозорларида сотилади. Савдогарлар Барқу-Саройда кўпроқ рус қизларини харид қилишади. Рус қизларини улар бир неча баробар нархда чет элларда пуллашади.

Минглаб қуллар лаънатига учраган, минглаб оху фарёдларни қаърига сингдирган шаҳарда савдосотиқ авжида. Олтин Ўрдага пул керак. Кўпроқ олтин даркор. Тўхтамишхон ўз қудратини яна тиклаш учун улкан лашкар тўпламоқда.

Рус князликларидаги босқоқлар бож келтириш-моқда. Биргина Москванинг буюк князи Василий беш минг рубл олтин тўлайди. Литванинг буюк князи ҳам иттифоқчиси Тўхтамишга қурол-яроғ берапти. Мовароуннаҳрдан Темурбек қаҳридан қочган ўғри-қароқчилар, порахўрлиги, мансабини суиистеъмол қилгани учун жазоланган, истеъфога чиқарилган мансабдорлар, мингбошию ҳокимлар, аламзада саркардалар ҳам Тўхтамишдан паноҳ истаб Барқу-Саройга келганлар. Олтин Ўрда хони марҳаматли нигоҳини улардан узмай ҳикояларини тинглайди. Уларга илтифот кўрсатиб, зиёфатларига чорлайди. Мақсади Темурбекнинг ҳарбий усуллари, зўр ва заиф томонларини аниқлаш. Шунинг учун Тўхтамиш урушларда собиқ Мовароуннаҳр саркардаларининг ҳикояларини диққат ила тинглайди.

— Султон Аҳмад курдлар ва Озарбайжон суворилари билан Султонияда бизга қарши чиқди, — сўз бошлади Темурбекнинг собиқ мингбошиси, — аммо Соҳибқирон бир зарб ила уни мағлуб этди. Нахчавон, Урён, Тифлис ва Ширвонга бостириб кириб, ғоят катта ўлжа олдик. Арманистон подшоҳи Тоҳиржон машҳур Ван қалъасини вайрон қилганимиздан сўнг бош уриб, Соҳибқирон остонасига келди.

Собиқ мингбошининг кўзларида алам акс этди. Ўлжасини бекитгани учун Темурбек қаҳрига учраганини эслаб жим қолди.

— Шоҳ Мансур Музаффарий билан жангда Темурбекнинг жони таҳликада қолганини биласизми? — гап бошлади собиқ сарханг. — Жанубий Форс, Исфажонда беш хонликни бирлаштириб, қудратли кўшин тўплаган бу ҳукмдор Темурбекка қарши туролган мард одам. Потил деган жойда қаттиқ, ғоят даҳшатли уруш бўлди. Шоҳ Мансур ажабтовур усулда сафимизни ёриб ўтиб тўғри Темурбек тур-

ган қароргоҳга от чоптирди. Шердек ҳамла билан дуч келган сувори-ю пиёдани йиқитиб, янчиб, Соҳибқирон чодирин олдиға яқинлашди.

— Хўш, хўш? — Тўхтамиш қизиқсиниб сархангга тикилди, — кейин-чи, кейин?

Шу дейман, қаёқдандир анави тирранча, Темурбекнинг ўғли Шоҳрух Мирзо олдида пайдо бўлди. 17 га тўлган бу тирранча тўғри ўзини Шоҳ Мансурга отса бўладими! Иккови қиличбозликка тушиб келиб, Темурбекнинг атрофида ҳимоя ҳалқаси пайдо бўлди. Иккови ҳам тоза олишди. Бири шер бўлса иккинчиси арслон дейсиз! Шоҳрухнинг омади бор экан. Нима бўлди-ю, шарт этиб Шоҳ Мансурнинг боши учиб кетди. Тирранча ўғли отасининг олдиға бориб шўрлик Шоҳ Мансурнинг калласини Темурбек оёқларига ташлади. Баралла хитоб билан:

— Ҳамма душманларингизнинг бошлари отингизнинг туёқлари остиға мана шундай тушсин, — деди.

— Бас қилинг! — Тўхтамишнинг ранги ўчди. Сарханг бош эгиб жим қолди.

— Ҳозир қаёқда у? — ваҳшат ила сўроқлади уни Тўхтамиш.

— Гуржистоннинг Мангул даласида байрам қилишмоқда, — деди синиқ оҳангда сарханг.

Тўхтамишнинг қовоғи осилиб, муштлари қисилди. У Волга бўйидаги бундан тўрт йил бурунги базмбайрамни, хор-зор бўлиб ичган қасамини эслади. Кўнглида тугилган қасос чўғини кул босмаган.

У даҳшатли интиқомга зимдан тайёргарлик кўрарди. Шу мақсадда у Литванинг буюк князи Витовт, Миср султони Барқуқ ва Туркиянинг қудратли ҳукмдори Йилдирим Боязид билан яширин битим тузди.

Ана шунинг учун ҳам Миср султони ҳузурига келган Темурбек элчиси қатл этилган.

— Айни пайт экан, — деди Оқтой нўён, — тўсатдан босиш керак.

— Тўғри, тўғри, — бир овоздан маъқуллашди ўғлонлар, — биз гуноҳимизни ювамиз олдингизда! Қонга қон, жонга жон оламиз!

— Туманларим жангга шай, — деди Исабек нўён, — буюр, ҳукмдор!

Оқтой шубҳали нигоҳини унга қаратди. Исабекнинг укаси Эдиқуд-Едигей Темурбек ҳузурида хизмат қилишини у яхши билади. Балки, Исабек Темурнинг жосусидир?

Тўхтамиш ўйга чўмганча мулозимлар ва саркардалар таклифларини эшитар ва ўзича фикр юритарди. У энди ўз қарорини айтишга шошилмас эди. Чунки қароргоҳда ҳам Темурбек жосуслари борлигидан чўчирди. Унинг бу чўчишида жон борлигини Темурбекдан келган элчи ҳам тасдиқлади.

Тўхтамиш улкан қўшинини Шимолий Кавказ сари суриб, қай тариқа жанг бошлаш тўғрисида бош қотираётганида Темурбек ҳузуридан Шамсиддин Олмалиқ бошчилигида элчилар келишди.

Одатдаги элчилик маросимларида қўлланиладиган тафсилотлардан сўнг мақсадга кўчилди.

— Хон нечук катта лашкар билан Кавказга ташриф буюрди? Бу жойларни забт этиб, Гуржистон, Арманистон ва Озарбайжон подшоҳларини тобе этган Соҳибқирон уни чақирмади-ку?

Тўхтамиш унга очиқдан очиқ мақсадини баён қилди. У қудратда ўзини Темурбекдан кам демас, шунинг учун хоҳлаган жойига, исталган юртга сафар қилаверади.

Шамсиддин тажрибали элчи сифатида одоб сақлаган ҳолда музокаралар юрита бошлади. У Темур буйруғини аъло даражада бажариб, вақтдан ютишга интилди. Катта қўшин тўплаган Тўхтамиш жанговар ҳаракатлар режасини пухта ишлаб чиқмага-

ни учун бу музокараларни тўхтатмай, давом эттиришни маъқул кўрди. Яқин мулозими Ўтроқни Темурбек ҳузурига жўнатиб, унинг режаларини аниқлашга уринди. Ўтроқ Мовароуннахр аскарларининг кўплиги, юксак интизоми ва уюшқоқлигининг гувоҳи бўлди. Тезда вазифасини бажариб орқага қайтди. Томонлар ўзаро олишувга тараддуд кўра бошладилар.

СЎНГГИ ЖАНГ

Терек дарёсининг ўнг қирғоғида марра эгалланган Темурбек чап қирғоқда жойлашган Тўхтамиш лашкарига қараб кулди:

— Ов қопқонга ўзи келиб тушгани яхши. Уни излаб юрсанг, овлаш фурсати узоққа чўзилади. Қари товуқ қарчиғайдан кўрқмайди. Агар чигирткада қизил қанот ўсса, у ҳар қадамда ўзини қарғадан ҳимоя қилади.

— Офарин, Темур, — деди Азизуддин дўстига ҳавас билан термилиб, — лекин ўзингни товуққа ўхшатиб камситма. Сен доимо хўрозсен!

Саркардалар доимо Соҳибқиронга ҳазил қилувчи, кўпинча унга дангал гапириб, юз-хотир қилмайдиган Азизуддиннинг бу сўзларидан кулиб юборишдан ўзларини зўрға тийишди. Темурбек болалиқдаги ўртоғининг ҳар қандай эркалигини кўтариши уларга аён. Қани, унинг қилиқларидан мингдан бирини бошқаси қилиб кўрсин-чи?

— Ёшлигимиз ҳам дарёдек тез ўтди-кетди, — деди Темурбек қўлини Азизуддин елкасига қўйиб, — қара, қандай тезоқар!

— Аммо сен ўша-ўшасен, Темурбек. Ҳамон шу лаънати мўғуллар билан урушасен. Ўттиз йилдан бери...

— Ҳа, Азиз. Лекин бу жанг сўнгиси бўлади.

— Агар яна Тўхтамишга алданмасанг.

— Йўқ, — деди қатъий Темурбек, — унга икки марта ишондим. Энди эса йўқ. Лаънати Олтин Ўрдани нақ пойтахтида илондек бошини янчамен. Бу менинг мўғуллар билан сўнгги жангим бўлади.

Саркардалар эҳтиром ва қизиқиш билан ҳукмдорни тинглашди.

— Соҳибқирон, ижозат берсангиз, қулингизда бир арз бор.

Туманбоши Қутлуғ Темур икки қадам юриб таъзим ила бош эгди.

— Сўйлайвер, амир.

— Тўхтамишнинг бошини олиб, сизга тухфа этиш шарафини қулингизга раво кўрсангиз.

Темурбекнинг чехрасида кулгу ўйнади:

— Оббо, айёр-е, биламен ниятингни. Аммо бу шарафни биз Эдиқудга берган эдик. Майли, икковингизга ҳам шундай шарафни лойиқ кўрурмиз. Зотан ғолиб Олтин Ўрда тахтига ҳам эга бўлар...

Эдиқуд бошини қуйи солиб, қўлини кўксига қўйди:

— Миннатдормен, Соҳибқирон.

Мўғуллардан иборат туман сардори Эдиқуднинг асл мақсади Тўхтамиш ўрнига Олтин Ўрда тахтига ўтириш. Шу мақсадда Темурбек хизматида чаққон. Ақли, айёр ва жасур бу лашкарбоши ҳийлаю найранг бобида устаси фаранг. У қудратли, келиб чиқиши билан Жўжи улусининг донгдор кишилари-дан бўлган, тажрибали саркарда Қутлуғ билан беллаша олмаслигини яхши тушунгани учун хўмрайиб турган рақибининг олдига келди.

— Мени рақобатчи деманг, балки буюк мақсадингизни амалга оширишда ёрдамчи деб билинг, хонзодам!

Қутлуғнинг юзи ёришди:

— Жанг хусусида андак мулоҳазаларим борки, уни авваламбор сиз билан келишиб, сўнг Соҳибқирон ҳузурида баён қилғаймен.

Орадан кўп ўтмай Эдиқуд билан Қутлуғ ҳукмдор чодирига киришди. Темурбек уларнинг режасини қизгин маъқуллади.

Эдиқуднинг укаси Исабек Тўхтамиш қўшинида туман бошлиғи. У мўғул лашкарбошиси Оқтой билан махфий равишда келишиб олган. Жанг бошланганда Исабек атайлаб чекинади. Оқтой эса жанжал кўтариб, Тўхтамиш қўшинидан ажраб кетади.

Темурбек мўғул аслзодаларининг нифоқидан доимо фойдаланиб келгани учун бу режани ҳам ишга солишни лозим топди. Аммо у мўғул шаҳзода-аслзодаларига тўла ишонмас эди. Тўхтамишнинг хиёнатини унга катта сабоқ берган.

Темурбек ўйлагандек, душманнинг ўзи бетоқат бўлиб ҳужум бошлади. 1395 йил 14 апрель тунида Тўхтамиш отличлари тўсатдан бостириб келишди. Улар аввалдан эҳтиёт юзасидан қазилган чоҳларга тушиб қолишди. Шунда кутилмаган хиёнат рўй берди. Темур лашкаридаги отлич туман бошлиғи, Тўхтамишнинг душмани Ўрусхон ўғли Хонзода ўғлон Кунжа Олтин Ўрда хони тарафига ўтиб кетди. Тўхтамишнинг қўшини яна ўн минг суворига кўпайиб, мўғуллар руҳи кўтарилиб кетди. 15 апрель эрталаб улар ёппасига ҳужумга ўтди. Бу жанг 1391 йилги Қундузчадаги каби тартибга солинмади. Тўхтамиш Темурбек усулини кўлаб, лашкарини етти кул (корпус)га бўлди.

Темурбек лашкарини сафлаётганда Тўхтамиш қўшинининг Кунжа ўғлон, Бек Ёриқ ўғлон, Довуд Сўфи ва Оқтой бошчилигидаги туманлар Моваруннаҳр лашкарининг сўл қанотига ҳужум бошлади.

Темурбек шунда атрофини ўраб турган эҳтиётдаги кул — корпусдан каттагина қисмини ёрдамга

ташлади. Мўғуллар атайлаб ўз қўшинларининг марказига чекиниб бордилар ва бирдан орқаларига қайрилиб қарши ҳужумга ташландилар. Ниҳоятда кучли ҳамладан Мовароуннаҳр лашкари тўзиб кетди. Мўғуллар қийқириқ билан Темурбек қароргоҳига ёриб ўтдилар. Соҳибқирон ҳимоясида турган отлиқлар қириб ташланди. Темурбек олдида унинг танмахрамлари ва яксуворлардан иборат озгина ҳимоячиларгина қолган эди. Асосий қўшин бошқарувсиз қолиб, танг вазият вужудга келди.

— Ўтсочарлар, буёққа!

Темурбек шахсий соқчилари бошлиғи Азизуддин шундай хитоб билан от-аравалардан Темурбек атрофида ҳимоя ҳалқасини вужудга келтирди. Уларда ўтирган жангчилар ҳали ҳеч ким кўрмаган курул — мушкетларни елкаларига тираганча оловли ўқ ота бошладилар. Жуда яқинлашиб қолган мўғуллар бирин-кетин қўрғошин ўқлардан қулай бошлашди. «Ўт сочувчи найза» деб аталган мушкетлар тинимсиз гумбурлаб турса ҳам ҳужумчилар шашти пасаймас эди.

Ҳукмдор ҳаёти хавф остидалигини пайқаган Шайх Нуриддин Сабуқа биринчи бўлиб Темурбек қароргоҳи сари от солди. У отлиқларига отдан тушиб, камонлардан душманни ўққа тутишни буюрди. Саркарда Муҳаммад Озод ва унинг укаси Алишоҳ пиёда аскарлар билан араваларни бир-бирига боғлаб, иккинчи ҳимоя ҳалқасини ташкил этишди.

Аллоҳдод, Вафодор каби саркардалар қўшини ҳам Шайх Нуриддин атрофига йиғилишиб, Темурбекни ҳимоя қилишга шошилишди.

Биринчи жангдаёқ ташаббусни қўлига олган Тўхтамиш ҳимояда қолиб кетган, қўшинлари бошқарувини қўлдан чиқариб юборган Темурбекка қарши янги-янги лашкарларни ташлайверди. Мўғул отлиқлари шиддатли ҳужум билан Мовароуннаҳр-

нинг сараланган жангчиларини бирин-кетин сафдан чиқара бошладилар. Муҳаммад Султон қуршовда қолган бобосига ёрдам учун шошилиб марказий корпуснинг кучли тўдасини ҳужумга бошлади. Аммо унинг ҳужуми мўғулларнинг кучли зарбига учраб барбод бўлди.

Темурбек мушкул аҳволда қолди. У қўшинлар бошқарувини қўлдан берган эди. Энди ягона умид лашкарбошилар ташаббуси ва тадбиркорлигида қолди. Узоқ йиллар давомида у билан жуда кўп жангларда қатнашган баҳодирлар, доимо танг вазиятларда ҳам ўзини йўқотмай мустақил иш тутишга кўниккан, жавобгарликдан чўчимайдиган саркардалар, бутун умрини урушда ўтказиб, бахтини фақат шунда кўрувчи амирлар бу гал ҳам панд беришмади. Улар жанг ҳалқасини чамалаб, ўзларича мустақил ҳаракат бошладилар.

Амир Ҳудод Ҳусайн пиёдалари билан Кунжа ўғлон ва Оқтой лашкарининг орқасига ўтиб, уларни ўққа тутди. Жаҳоншоҳ ва Хўжа Сайфиддин эса пистирмадан чиқиб, Тўхтамишнинг сўл қанотига тўсатдан ҳужум қилди. Қуршов барбод қилинди.

Биринчи кун жанги шундай тугаб, Темур учун жиддий синов бўлди.

Иккинчи кунда ҳам ташаббус мўғуллар тарафида гурди. Тўхтамиш сўл қанотидаги Исабек ва Бахши ҳожи корпусларини ҳужумга ташлади. Темур лашкарининг ўнг қанотида турган Хўжа Сайфиддин аскарлари бу ҳужум зарбига дош беролмай орқага чекина бошладди. Шунда тадбиркор саркарда жанг усулини ўзгартди. Амир отдан тушиб қолган отлиқларга ҳам шундай қилишни буюрди. Улар қалқонларни олға тутиб, камонлардан ўқ ота бошладди. Чекинган аскарлар уялиб, яна марраларига қайтишди. Хўжа Сайфиддин жангчилари қалқонни олға қўйиб, чўккалаб душманни ўқ ёмғирига тутишди.

Уларга Жаҳоншоҳ баҳодир ўз тумани билан ёрдамга келди.

Темур ҳожи Оқбуга билан Темурбекнинг набираси Рустам қўмондонлигидаги туманлар ҳам шиддатли жангга киришди. Икки томондан пиёдалар, отлиқлар тутдек тўкила бошлади. Улар гоҳ олға ташланиб, гоҳ чекиниб ҳолдан тоя бошлашди. Иккинчи кун муҳорабаси дуранг натижага олиб келди.

Ўша кун кечаси Тўхтамиш чодирига Оқтой кириб келди. У Олтин Ўрда лашкари ўнг қаноти қўшинлари бошлиқларидан бўлиб, ўз истеъдоди ва тадбиркорлиги билан бошқа нўёнлардан ажралиб турарди.

— Дарҳол Исабек хоинни тутиб менга топширинг, — деди Оқтой хонга.

Тўхтамиш мулойим оҳангда гап бошлади:

— Бу илтимосингни жангдан кейинга қолдирамиз, Оқтой. Ҳозир оғир аҳволдамиз, ҳисоб-китоб вақти эмас.

— Йўқ, — деди ўжарлик билан Оқтой, — ҳозир шу ишни қиласиз. Бўлмаса амрингиздан чиқиб, сизга итоат этмайман.

Тўхтамиш чўчиб яна уни овута бошлади:

— Оқтой, тушун бизни. Сабр қилгин. Кўряпсан, қандай мушкул аҳволдамиз. Сенинг талабинг кўр одамнинг жарлиқдан паноҳ исташи билан баробар.

Оқтой индамади. Хўмрайганча чодирни тарк этди. Ўша кеча у маслакдошлари Ёриқ ўғлон ва Тоштемир ўғлонлар билан биргаликда Тўхтамиш қўшинини ташлаб кетди.

Эдиқуд режаси амалга оширилган эди. Тўхтамиш оғир аҳволда қолди. У ташаббусни қўлга олиш мақсадида қўшинни қайта сафлаб, отлиқларни ва пиёдаларни қанотларга, марказга тақсимлади. Тажрибали саркардаси Ёглибойни сўл қанотга бош қилди ва жангга ташлади. Темурбек лашкаридан унга қар-

ши Усмон баҳодир юзма-юз бўлди. Икки саркарда қилич уриштириб, яккама-якка олиша бошлади. Баҳодирлар ниҳоят қаттиқ жанг қилишди. Усмон баҳодирнинг қўли баланд келиб, рақибни отдан қулади. Унинг бошини олиш учун кураш қизиқ кетди.

Темурбек душманнинг заиф нуқтаси сўл қанот эканлигини фаҳмлаб, зарбдор кучларни худди шу жойга ташлади. Усмон баҳодир қонли жанглар оловида ниҳоят сўл қанотни тўзитиб юборди. Ёғлибой баҳодир жасадини 800 жангчи ўликлари тагидан чиқариб олишди. Унинг туғга қадалган калласини кўрган Олтин Ўрда жангчиларининг руҳи тушиб кетди. Сўл қанот қоча бошлади. Темурбек бутун майдон бўйлаб кенг ҳужумга ўтиб, душман лашкарини парчалаб юборди. Тўхтамиш лашкаридаги мўғул шаҳзода — ўғлонлари, нўёнлару навкарлар ваҳимага тушиб, ҳар тарафга қоча бошлашди. Уларнинг бир гуруҳи Дон, Днепр ва Қримга, бошқалари Марказий Кавказ тоғларига от қўйди. Тўхтамиш эса ўз яқинлари билан Волганинг қуйи қўлтиғига қочиб, Булғорияга, сўнг Литвага чекинди.

Бу жанг юз элик йилдан зиёд Русь ерларига хўжайин бўлиб, князларни итоат ва даҳшатда тутган Олтин Ўрда хонлиги қудратига чек қўйиб, унинг умуртқа поғонасини синдирган эди.

ТЕМУРБЕККА СИҒИНГАН КНЯЗЬ

«Агар сиз Кремлнинг кўҳна Успения собори саждагоҳига кирсангиз, нигоҳингиз подшо эшикларининг чап томонида жавоҳирлар билан безатилган хочга ва унинг атрофида православлар келтирган беҳисоб шамлар ёғдусида порлаб турувчи санамга кўзингиз тушади. Бу муқаддас санам Темур даҳшат билан Дон қирғоқларидан Москва томон юрганда

Владимирдан келтирилган эди. Унинг қаршисида аж-
додларимиз ибодат қилишган, унинг рўпарасида рус-
ларнинг қайноқ кўз ёшлари тўкилган».

Н.А. Полевой,

XIX асрда яшаган рус адиби.

Амир Темур лашкари Барқу Саройга ўт қўйиб,
пойтахтнинг, даҳшатли Олтин Ўрда пойтахтининг ку-
лини кўкка созурибди. Ҳеч ақл бовар қилмас воқеа!
Бу хабар Москванинг буюк князи Василий Дмит-
риевични ларзага солди.

Бундан ўн икки йил муқаддам у отасининг, Дмит-
рий Донскойнинг амри билан ўша машғум шаҳарга
боярлар ҳамроҳлигида борган эди. Ўша шаҳарда
Москва князи манфаатларини ҳимоя қилиш учун
уч йил муддат тургани ёдида. Қачонлардир, Ботухон
даврида Олтин Ўрда пойтахти Волга ирмоғи Оқтўба
соҳилида эди. Ботунинг укаси Барқу эса Оқтўба-
нинг олд яланглигида янги шаҳар қурди. Ўзбекхон
эса худди шу Барқу шаҳрига пойтахтини кўчирди.
Чунки Барқу Сарой Мўғулистон, Хитой, Ҳиндис-
тон, Эронга борадиган, иккинчи тарафдан эса Қрим,
Ўрта ер денгизи ва Фарбий Европага элтадиган йўл
ёқасида жойлашган эди. Бу шаҳарда яшаган кезла-
ри Василий унинг деворлари, тўсиқлари, хандақла-
ри мутлақ кўринмаганидан ажабланган. Яна шуни-
си қизиқ эдики, Барқу Саройда рус шаҳарларида
бўлганидек бозор майдони алоҳида ажратилмаган
эди. Бозор ҳар қадамда учрайди. Чанг-тўзонли ша-
ҳар ари уясидек ғувиллар эди. Гўё ҳамма нарса сав-
до-сотик учун яратилгандек эди.

Барқу Саройда кўпчилик аҳоли савдогарлар бў-
либ, шаҳарнинг озчилик қисми муқим яшайди. Жа-
нубий чеккада славян қуллар яшайдиган даҳа. Улар-
га оила қуриш тақиқланган. Улар ертўлаларда яшай-
ди, шаҳар савдогарларига хизмат қилишади. Улкан

қул савдоси қизийдиган шаҳардан озмунча қул ўзга ўлкаларга олиб кетилмаганми? Уларнинг кўпчилиги рус йигит-қизларидан ташкил топган.

Князь Василий ўз кўзи билан неча бор бу қул бозоридаги ҳангомаларни кўрган. Рус қуллари қаерларга ҳам олиб кетилмади, дейсиз? Хитой пойтахти Хонбалиқдаги хон хизматида турувчи бутун бир полк ана шу руслардан иборат. Улардан неча минги Миср султонлари лашкарида хизматда.

Бахтсиз қуллар лаънатига учраган, минглаб оху фарёдларни қаърига сингдирган Барқу Сарой худо қаҳрига учраши аниқ эди.

Василий Барқу Саройда яшовчи, табиб либосида иш кўрувчи махфий даракчиси юборган номани мирзага узатиб, баланд товушда ўқишни буюрди.

«— Давлатпаноҳим, олиҳиммат князга шуни шитоб ила хабар қиламанки, Темурхон ғолиб келиб, Олтин Ўрда тақдири ҳал бўлди. Тўхтамиш қочди, лашкари ҳар ёққа тўзиб кетди. Шаҳарда катта-ю кичик бари ҳалок бўлди. Менинг уйим ҳам култепа бўлди. Ҳаммаёқда қон, ўликлар, Темурхон лашкарлари чигирткадек Волга бўйларини босиб кетди. Ҳеч кимга шафқат қилинмади.

Шуни сизга маълум қиламанки, баланд ҳиммат давлатпаноҳ, Темурхон инсониятга худонинг қаҳрини ўзида ифодалаган куч сифатида юборилганки, унинг олдини тоғлар ҳам тўсолмайди, дарёлар эса тўғаноқ бўлолмайди. Айтишларича, у туғилган кунда осмондан уч юдуз тушиб, уч бор момақалдироқ гулдираган. Темур уммон тубларидан тортиб бутун дунёни забт этишга киришган. Ҳозиргача у Оссурия, Бобил подшоҳликларини, Севастия, Арманистонни эгаллаган. Темур иккинчи Римни ҳам, мухташам Византияни ҳам истило қилмоқчи. Темур даҳшатли, ғазабда шердек, қаерга оёқ қўйса барчани даҳшатга солади...»

Василий аста чўқиниб қўйди. Темурхон худо юборган офат экан. Демак, уни даф этиш ҳам худодан.

Боярлар билан кенгаш ҳам шундай фикрга келди. Москванинг буюк князи улар билан бирга митрополит Киприан ҳузурига йўл олишди.

— Энди нима қиламиз, ҳазрат?

Киприан князга оҳиста жавоб қилди:

— Князь, сен худога илтижо қил, унга ўз ташвишингни баён эт. Астойдил ибодат айла. Зотан Парвардигорнинг ўзи бизга юборган балони офатга гирифтор этишга қодирдир.

— Ҳазрат, — деди қизишиб Василий, — мен олимақом черковимиз, жондан азиз юртимиз душманнига қарши шунқорларим билан майдонга чиқмоқчиман.

— Бу мард юрак ноласи, — деди уни қувватлагандек амакиси князь Владимир. — Биз, отанг, раҳматли акам билан қачонлардир душманга қарши белни маҳкам боғлаб, Куликово майдонига чиққан эдик. Манави қўллар Мамай лашкарини тўзитган эди. Аммо икки йилдан сўнг омад биздан юз ўгирди. Тўхтамиш бизни гафлатда қолдириб, Москвани босиб олди. Минглаб йигит-қизларни қул қилиб, шаҳарни ёндирди. Қайтар дунё экан, манфур Тўхтамишни Темур хонавайрон қилди. Уни Парвардигорнинг қиличи деб бежиз айтишмайди. Биз унга бас келолмаймиз.

— Шуми сиздан кутганим? — деди қизишиб Василий. — Гапингизга қараганда, мен қўлимни қовуштириб, Темур оқсоқнинг келишини кутишим керакми? Менга ёрдамга келаётган полкларга «Орқага қайтинглар. Мен сизларга қўмондон бўлолмайман», — дейишим керакми?

— Ундай эмас, жиян, — деди мулойим оҳангда Владимир, — кучларни тўпла, мудофаага шай тур-

гин, лекин ҳужумкор бўлма. Энг муҳими, жасур князь Кирдяпага ота мерос мулкани қайтар. Шунда у ўз дружинаси билан сенга кўксини қалқон қилгай.

— Жуда тўғри, — қувватлади уни митрополит Киприан, — Нижний Новгород унинг ота мероси. Бу иш худога мақбул.

Князь Василий жаҳл билан амакисига тикилди.

— Йўқ, зинҳор! Москва ҳеч қачон қўлига кирган мулкни эгасига қайтармайди. Шундай бўлган, шундан кейин ҳам шундай қолажак. Сиз ҳам, ҳазрат, мени бу йўлдан қайтаролмайсиз. Симеон Кирдяпа ҳеч қачон Нижний Новгородга, Суздалга эгалик қилмайди. Бу менинг, буюк князнинг сўзи!!!

Митрополит Киприан ажабланиб, князь Владимирга саволомуз тикилди. У эса жиянининг қайсарлигидан ранжиб, чуқур хўрсинди.

«Сичқон сифмас инига, ғалвир боғлар думига», деб бежиз айтишмаган. Хавфли душман дарвозанг остида турганида яна ўз ичиндан ёв орттиришинг нимаси! Душманни дўст қилиш ўрнига! Тагин кимни денг. Симеон Кирдяпани!

Нижний Новгород Кирдяпанинг отаси — Суздаль князи Дмитрий Константиновичга қарашли эди. У вафотидан бироз олдин ўғли Симеонга уни хатлаб берган эди. Бу қарорини тасдиқлаш учун Симеонни Олтин Ўрдага ёрлик олишга юборди. Дмитриининг укаси — Городец князи Борис ҳам Ўрдага бориб, хондан ана шу шаҳарга эгалик ёрлигини беришни сўради. Борис катта пора эвазига Олтин Ўрда хонидан ёрликни олди. Симеон эса нажот истаб Москвага, опаси Евдокиянинг эри Дмитрий Донской ҳузурига келди. Москванинг буюк князи Дмитрий қайнисининг илтимосини бажариб, Борисга қарши қўшин тортди. Борис ўз мулки Городецга қочиб, Нижний Новгородни Симеон эгаллади. Аммо орадан бир йил ўтар-ўтмас Борис яна Олтин Ўрдага

бориб, хон амалдорларини қўлга ола бошлади. Ниҳоят ярим йил пойтахт Барқу Саройдаги оворагарчиликлардан сўнг Нижний Новгородга князлик ёрлигини ўз номига ёздиришга муваффақ бўлди. Симеон яна қувфинга учради. Бу вақтда Дмитрий Донской ўлган, опаси Евдокия унга ёрдамга ожиз эди. Симеонни Борис амалдорлари ҳибсга олишди. Жасур князь дўстлари ёрдамида қамоқдан қочиб, Олтин Ўрдага бош уриб келди. Аммо Тўхтамиш уни кишанга солди. Москванинг буюк князи Василий Дмитриевич билан катта иттифоқни яхшилаб, Темурга қарши кураш учун Тўхтамиш Борисга ёзилган ёрликни йиртиб, Нижний Новгород ва Суздал князликларини Москвага топширди. Тўхтамиш ва Москва ўртасидаги шартномага кўра Симеон Кирдяпа умрининг охиригача Ўрдада банди бўлиб қолиши керак эди. Аммо топқир ва тадбиркор Симеон Кирдяпа Барқу-Саройдан сирли равишда ғойиб бўлибди.

— Князь Владимир!

Василийнинг амирона хитоби кекса князни хаёл гирдобидан чиқарди.

— Сенга, баҳодир амаки, Москва мудофаасига раҳбарликни юклайман. Биз жангда ҳалок бўлсак Москва тақдирига ўзинг масъулсан. Мен қўшин тўплашга киришаман.

— Ибодат қил, бўтам, ибодат! — ҳайқирди Киприан. — Ёлғиз Парвардигоргина бизни Темурбек балосидан қутқаргай! Зотан Тўхтамишдай саркардани яксон қилган ёвга дош беришга қодир эмассан, князь! Ундан кўра Владимирга чопар юбор. Мўъжизакор Биби Марям хочини келтиришсин.

— Тўғри, тўғри!

— Ҳақ гапни айтди ҳазрат!

Боярлар хитобидан Василийнинг юзи тундлашди. Йўқ, у ҳеч қачон отаси Дмитрий Донскойдек жасур ва қатъий бўломаса керак.

Темурбек лашкари Волгадан кечиб ўтганда самода галати ўзгариш юз берди. Ҳар кун кечқурун ва эрта тонгда мағриб томонда қизил шафақ кўрина бошлади. Рус руҳонийлари буни фалокат тимсоли дея солномага битишди.

Улкан лашкар Дон қирғоқлари бўйлаб юраркан, аҳоли ўзини ўрмонга урди. Москва ваҳимада ибодатга тушди. Буюк князь Василий Дмитриевич эса Ока қирғоғида қўшин тўплаш билан овора. Князь Симеон Кирдяпа эса ўзига содиқ дружинаси билан Москвага юришга тараддуд кўрмоқда. Мушкул вазифа бу. Москвани князь Владимир — Куликово жанги қахрамони, Дмитрий Донской саркардаси ҳимоя қилади. У билан беллашиш мушкул.

Князь хаёлга чўмиб ўтирганда ҳузурига эски таниши — татар мингбошиси Айтак ташриф буюрди.

Симеон уни илтифот билан қаршилади. Айтак Олтин Ўрдадан қочганда унга ғоят холис хизмат кўрсатган эди.

— Мушқулингни осон қилгали келдим, князь, — деди у, — мен Қутлуғ Темурхонга сени гапириб, ундан таклиф олиб келдим. Отлан!

— Қаёққа? — ажабланиб сўради князь.

— Темурбек ҳузурига борамиз. Соҳибқирон остонасига бош уриб борсанг, ҳимматидан бебаҳра қолмайсан. Мени ҳам кейин қуруқ қўймасан-а, лаббай?

Симеон суҳбат борасида Айтакнинг Темурбек лашкарбошиси Қутлуғ Темурхон туманида мингбоши бўлиб хизматга олинганини билди. Ундан барчанинг оғзида турган ҳукмдор Темурбек таърифини эшитди.

— Дружинанг, қурул-яроғларинг шу жойда қолсин, — деди Айтак, — сен менинг ҳимоямда кетсан, князь!

Симеон унга ишонди. Индамай отига ўтириб, бу синашта одам орқасидан эргашди.

Сосна, Дон қирғоқлари бўйлаб бир неча чақирим майдон лашкар билан гавжум. Чодирлар, чайлалар, ертўлалар беҳисоб, бир-бирига туташиб кетган. Ўрмон ичкарига қараб кесиб ташланган. Узоқда ёндирилган Ельц шаҳри харобалари тутамокда. Пода-пода қўйлар, йилқи уюрлари, туялар. Жой-жойларда кичик-кичик бозорчалар. Ўзаро савдосотиқ бормокда. Беҳисоб гулханлар атрофида навкарлар давра қуришган.

Симеон ҳали ҳеч кўрмаган жангчиларга, уларнинг либослари, қуролларига қизиқиш билан қараб борарди. Осиелик жангчиларда у ўзига номаълум қурол — ўтсочар мушкетларни, ўзига таниш тўптўфанларни кўрди. Қиличларнинг турлари ҳам уни ҳайратга солди. Дамашқ, Исфахон пўлатидан ясалган. Тошни ҳам кесишга қодир қиличлар.

Ниҳоят улар кўзлаган манзил яқинлашди. Темурбек чодирни яққол кўзга ташланди. Тўртбурчак чодирнинг эни юз қадамча, баландлиги уч найза, кўшк шаклидаги ўрта қисми кўк рангли ва одам танаси йўғонлигидаги ўн икки дона олтин устунда турибди. Чодир деворларида катта-кичик ёқут, забаржад ва гавҳарлар порлаб нур таратмоқда. Қимматбаҳо гиламлар кўзни қамаштиради.

Айтак қўлидаги кумуш пайсини кўрган барлос беги қўлини кўксига қўйиб, ичкарига чорлади.

Симеон оёқларига югурган қалтироқни босиб чодир ичига қадам босди.

Чордана қуриб кўрпачаларда ўтирган кишилар олдида хонтахталар. Уларда турли ноз-неъматлар уюлган. Барваста қоматли бек қўли билан пардани очди. Симеон билан Айтак чодир тўрига қадам босишди. Бу жой ҳашамати билан кўзни қамаштиради.

— Тиз чўк, — секин шивирлади Айтак. Симеон қаршисида турган, ўтирган кишилар орасида Темурбек борлигини тушунди. Тиз чўкиб, бошини қуйи солди. Айтак нималарнидир князга шипшиди.

— Темурбек арзингни тинглашга тайёр.

Икки навкар келиб Айтакни, кейин эса князни кўрпачаларга ўтқазди. Ёшгина гулом қўлида обдас-та кўтариб, қўлларига сув қуйди. Бошқаси эса сочиқ тутди.

Симеон олтин лаганлардаги қовурилган гўш-лар, кумуш қадаҳларда жилоланган шароблар, ҳа-ли ҳеч кўзи тушмаган мевалар, ғаройиб таомлар-ни кўраркан, беихтиёр «Минг бир кеча» ҳикоя-ларини эслади. Ҳа, у Хорун-ар-Рашид ҳузурида. Атрофда содиқ вазир Жаъфар, мулозимлар. У туш кўрмоқда.

— Соҳибқирон дастурхонга қаранглар демоқда, князь.

Симеон Айтакнинг товушидан ўзига келди. Се-кин бошини кўтариб, ундан нигоҳини узмай, тўрда-ги кўрпачада ёстиққа ёнбошлаган кишига қаради. Ҳа, у бутун Оврупо, Осиёда донғи кетган, Русни даҳшатга солган Темурбек. Гавдаси келишган, пе-шонаси очиқ, елкалари кенг, оқиш юзида оч қизил ранг жилоланган. Узун соқоли ўзига ярашган. Ово-зи жарангдор.

— Бу қадаҳни Темурбек соғлиғига ичишинг ло-зим, князь, — деди Айтак тилмочлик қилиб.

— Жоқу, — деди Темурбек ўша жарангдор товушда, — меҳмонга ўткиридан каттасига қуйиб бер.

Дастурхон амири бўлиб ўтирган туманбоши Жоқу кумуш қадаҳни Айтакка узатди.

— Қоидага кўра ҳаммасини ич, князь, токи том-чиси ҳам қолмасин. Соҳибқирон саломатлиги учун қадаҳ кўтарган одам шундай қилмоғи лозим.

Симеон таги чуқур бундай катта қадахда сира ичмаган бўлса ҳам уни дадил қўлига олди. Бу синов. Ундан шараф билан ўтмоғи лозим.

— Баракалла, князь, — Айтак газак қилишга имо қилди, — атрофингда шахзода ва саркардалар ўтирганини унутма.

Қутлуғ Темурхон ниманидир гапирди. Суҳбатдошлар кулишди. Симеон овқатдан тотиниб бўлгач, сочиққа артинди.

— Сўйла арзингни, — деди Айтак Темурбек ишорасини англаб. Симеон ўзини енгил сезди. У мусулмонлар одатидаги чуқур маънони англади. Аввал таом, кейин калом. Меҳмон ким бўлишидан қатъи назар, ҳурмат-иззат қилинади. Христианлар ўрганса, намуна олса арзигулик нарсалар кўп экан.

Князни яна бир ҳолат таажжубга солди. Темурбек рус князлари, бояру руҳонийлар таърифлагандек ёвуз Юлиан, қонхўр Диоклетиан, одамхўр Максимилианга сира ўхшамайди. У ҳозир қаршисида даҳшатли, важоҳатли жаҳонгир эмас, балки урушларда умри ўтиб, оқу қорани таниган буюк жангчини, меҳмондўст мезбонни кўрди. Бировларнинг арздодини тинглашга эринмас дилкаш одамни ҳис қилди.

Князь бошидан ўтганларни гапирди, Тўхтамишхон ва Москва князидан адолат истаб, кечирган уқубатларини сўйлади. Айтак унинг сўзларини таржима қилди.

Темурбек ўйга чўмганча бу навқирон рус баҳодирининг дарбадарлик, омадсизлик, мағлубият ва жудоликларга тўла ҳаёти қиссасини тингларкан, беихтиёр ўтиб кетган, энди қайтмас ёшлигини эслади. Беғубор ёшлик! Кучга, ғайратга, шижоат ва умидга бой бебаҳо ёшлик! Эвоҳ, энди у сира қайтмайди!

Симеон нимаси биландир унга тўнғич ўғли Жаҳонгирни, 29 ёшида оламдан ўтган суюкли Ўлжойдан кўрган биринчи фарзандини ёдига солди.

У ҳам қачонлардир тожу тахт учун курашда хукмдорлардан паноҳ ва нажот истаган, кимларга-дир ишонган, кўп панд еган.

— Масковда не гаплар ҳозир, ўғлим? — деди Темурбек мулойим оҳангда.

Симеон унинг шафқат ва хайрихоҳлик билан қилаётган суҳбатидан тоғдек кўтарилган кўнгли билан ҳеч нарсани яширмай, бор ҳақиқатни айтди. Москва ваҳимага тушган. Буюк князь Василий Дмитриевич жангга тарадуд кўриш учун аскар йиғмоқчи бўляпти. Аммо мулозимлари, боярлар кайфияти тушкун. Митрополит Киприан ҳаммани ибодатга ундамоқда. Владимирдан Биби Марямнинг мўъжизакор иконасини Москвага келтириб, черковларда ёшу қари ибодат қилмоқда. Куну тун худога нола қилиб, бошга келган офат — Темурбек балосидан қутқаришни сўрашмоқда. Буюк княздан тортиб барча Москва аҳли — фуқароси черковларда нола қилмоқда.

— Насронийлар энди худони эслашибди-да, — кулди Темурбек, — хўш, менинг ҳақимда нима дейишмоқда?

— Айтишга тилим бормайди, улуф Соҳибқирон, — деди очиқ кўнгил билан Симеон.

Мир Саййид Барака ёнида чўкка тушиб, пирнинг хизматида ҳозир у нозир турган ўрта ёшлардаги дарвеш луқма ташлади:

— Аммо биз биламиз бунини. Аллоҳнинг шамшири, Соҳибқиронини азим Темурбекни москваликлар қадимги Румо хукмдорлари бўлмиш ёвуз Юлиан, Диоклетян, Максимилианларга қиёс этишмоқда.

— Ҳа, — бош ирғади Симеон, — яна кўп бемаъни афсоналар ҳам айтишмоқда. Улар ҳам сизга аён бўлса керак?

— Ҳа, — деди даракчилар бошлиғи мағрур. — Малики раҳим, аввалу охир, арши азим, самовату

яратгувчиси Аллоҳга ҳамду санолар бўлсин! У ҳар нарсани эшитгувчидир, ҳар нарсани билгувчидир, тавбаларни қабул қилгувчидир, ҳиммати бениҳоя ҳалимдир, тўзимлидир. Аллоҳи азимга ҳамду санолар бўлсин!

— Ҳамду санолар бўлсин! — бараварига ҳайқиришди уламолару амиру саркардалар.

Темурбек пойгақдаги унинг ҳар сўзини қоғозга тушираётган мирзога юзланди.

— Мен, Тангри қули Темур, буюрамен. Туманбоши Қутлуғ Темур!

— Шу ердан, Соҳибқирон!

— Дашти Қипчоқдаги ҳукмронлигини хайрли ишдан бошла. Князга унинг ота мерос мулкини қайтариб бер.

— Бош устига, Соҳибқирон.

— Сен, Русь князи, — деди Темурбек ўткир нигоҳини собиқ Нижний Новгород ва Суздал князи Симеон Кирдяпага қадаб, — сени хафа қилган Москвага менинг номимдан бор ва шаҳарни эгалла!

У нигоҳини яна Қутлуғга қаратди:

— Мен сени Қипчоқ ерларига, Ёйиқ ва Дон соҳилларига ҳукмдор этиб тайинлаганимни унутмай, адолат билан иш юрит. Ростини ва рустиини!

— Куч адолатда!!!

— Яшасин адолатпарвар Соҳибқирон!

Қутлуғ Темур ва Симеон таъзим ила чодирдан чиққач, Мир Сайид Барака ўрнидан турди:

— Соҳибқироннинг бугунги муруватлари менга чорёрлардан бири — халифа Умар жаннатмакон ҳазратлари давридаги бир воқеани эслатди. Шаҳар ҳокимидан зулм кўрган насронийлардан бири халифа Умардан нажот излаб Ироққа келади. Йўлда чанқаб бир кулбага қадам босади. Ичкарида бир чол лой қориб, гувала ясаётган экан. У кўзада сув тутиб, насроний чанқоғини қондиргач, унинг арз-

додини тинглайди. Сўнг халифанинг вақтини олмай, ўзи унинг ҳожатини чиқаришини айтади. Гувалага хат битиб, насронийга беради. Уни шахсан шаҳар ҳокимига элтишни уқтиради. Насроний ҳайрон бўлиб, унинг айтганини қилади. Ҳоким гуваладаги хатни ўқиб, тиз чўқади. Гувалани юз-кўзига суртиб, халифа амри вожиблигини аъёнларига маълум қилади. Шу дақиқадан бошлаб насроний ҳоким қилиб тайинлангани ва ўзи шаҳардан бадарға этилганини айтади. Насроний шундагина лой қорган чол аслида халифа Умар эканлигидан воқиф бўлади.

— Аллоҳнинг карами кенг!

— Аллоҳнинг шамшири Темурбекка ҳамду санолар бўлсин!

Темурбек сафдошларининг шодон қийқириқлари тингач, қўлларини кўтарди:

— Эй ғафур, эй раҳим, эй жалол, эй карим, менинг гуноҳларимни ўз фазлу караминг ила кечиргин! Муҳаммад алайҳиссалом ва унинг жами саҳобаларига Тангри Таолонинг саловатлари бўлсин!

— Омин! — бараварига фотиҳага қўл кўтаришди саркардалар, амиру уламолар.

Мир Саййид Барака хушовоз билан тиловат бошлади.

БЕШИНЧИ ИҚЛИМ МАМЛАКАТИ

— Бу рус ерида ҳеч барака кўрмаймиз, — деди амир Шайх Нуриддин. Ташқарида уч кундан бери шивалаб ёғаётган ёмғирдан безор бўлган амир Шохмалик ҳам тасдиқ ишорасида бош ирғади.

— Қуруқ ўрмондан бўлак ҳеч вақоси йўқ, — тўнғиллади Шохрух мирзо.

Чодиргоҳда тўпланган саркардалар Темурбек чехрасига тикилганча унинг гапларини пойлашди.

— Барқу Саройда олган ўлжаларингиз етти пуштингизга етиб ортади, — кулди Соҳибқирон, — ёки адашдимми, Азизуддин?

Амир Азизуддин хандон ташлаб кулди:

— Бандасида қанча кўп давлат бўлса кўзига шунча кам кўринур, Соҳибқирон. Аммо яна бир мулоҳаза каминани ўйлантиради. Йигит моли йўлда.

Саркардалар даврасида жонланишни кўрган Темурбек дўстига хайрихоҳ боқди.

— Ичимдагини топдинг, Азиз. Биз орқага қайтамиз. Она шаҳар Самарқандга!

— Офарин!

— Башорат қилдингиз!

Темурбек ҳамду саноларни тўхтатиб қўл кўтарди:

— Келгуси режамизни пиштайлик, биродарлар. Қани, айтинг ўз мулоҳазаларингизни!

Туманбоши амир Хўжа Юсуф жонланиб хайқирди:

— Жанубга юрамиз, Соҳибқирон. Ўша ёқда бизга бой ўлжалар маҳтал.

— Бу совуқ рус тупроғи, изғирин шимол ўлкаси жонга тегди. Жанубга юрамиз, — қувватлади Шайх Нуриддин.

— Агар аниқроқ айтилса-чи, — деди қувлик билан Шоҳмалик, — айнан жанубнинг қай ўлкасига?

— Бу фақат Соҳибқиронга аёндрур...

— Бу падари бузрукворим қўлга киритадиган бешинчи иқлим мамлакати бўлади, — деди одатда камгап Мироншоҳ.

Темурбек ҳайрат ила ўғлига саволомуз тикилди. Мироншоҳдан ҳам бамаъни фикр чиқадиган кун бор экан-ку! Балки Парвардигорнинг ўзи унинг кўнглига солгандир?

— Ҳиндистон!

Бу хитоб Темурбекнинг суюкли набираси Пирмуҳаммад Мирзодан чиқди.

Соҳибқирон алланечук меҳр ила унга боқди. Бу ўша, бетакрор, суюкли, қадрдон вафодори, дўсти, унутилмас ёстиқдоши, кўз очиб кўрган биринчи ёри Ўлжой кўзлари!

Темурбекнинг чеҳрасида поёнсиз муҳаббат жилваланди.

— Ҳиндистонни забт этсангиз, — давом этди Пирмуҳаммад, — унинг олтину зеб-жавоҳирлари сизни олам султони этгай!

— Иншоолло! Иншоолло!

— Ҳақ гап. Фаришталар омин десин!

Темурбек меҳрли кўзларини набирасидан узмай хаёлга чўмди. Нақадар ўхшаш! Ўлжой ҳам унинг дидагини топарди.

Унинг набираси ҳам кўнглидаги гапни айтди. Олтинда куч кўп. Аммо унинг ўзигина дунёга ҳоким бўлиш учун етарли эмас.

— Ҳинд олтини белга қувват, кўзга нур ва лашкарга мадор бўлғай, — дея гапига яқун ясади Пирмуҳаммад.

— Ижозат берсангиз, мен ҳам ожиз мулоҳазаларимни баён этсам.

Темурбек уламолар қаторида ўтирган Мавлонозодага қизиқсиниб қаради.

— Сўйланг, Мавлонозода. Анчадан буён оташ маърузангизга муштоқмиз.

— Кези келганда, гапнинг ўрни бўлганда отангни ҳам аяма, дейишган машойихлар. Пирмуҳаммад Мирзо олтин хусусида билдирган фикрларига андак раддиям бор. Фақат олтингина жаҳонга ҳоким эмас. Лидия шоҳи Крез ҳақида эшитгансиз. Улкан хазинаси билан донғи кетган шоҳ эди. Олтинлари минглаб туяга юк бўларди. Оқибати не бўлди? Эрон шоҳи Куруш уни енгиб, бугун давлатини ўлжа қилди.

Бағдод халифаси Муътасим-чи? Хулагухон пойтахтига яқинлашганда олтинлари кўмилган ҳовуз-

лари-ю хазинадаги лак-лак тиллалари устида ўтириб не кўрди? Оқибатда нобакор мўғул хони барчасини ғорат этиб, халифани ит азобида ўлимга дучор этди.

Алалхусус, камина мозийдан келтирган мисол билан шул фикрни айтгайман. Олтинга эътиқод қўйган, инсоф-диёнатни унутган Парвардигор қаҳрига учрагай.

— Қиссадан ҳисса не?

Амир Рустамнинг саволига Мавлонозода табасум ила жавоб қилди:

— Қиссадан ҳисса шулки, Соҳибқиронимиз салоҳияти, лашкари тажрибаси ва сиз каби ботир баҳодирлари кучи ҳар қандай олтиндан қудратлидир.

— Офарин, Мавлонозода!

Уламолар ўртасида жонланиш бошланди. Улар бирин-кетин Амир Темур қудратини кўрсатган воқеаларни завқ-шавқ ила ҳикоя қила бошладди. Буларнинг орасида машҳури Парвардигорнинг Соҳибқиронга инояти ҳақидаги ҳазрати Убайдулло воқеаси эди. Бир куни масжиддаги йиғинда у: «Темур қонхўр турк, у кўп одамни қириб ташлади. Унинг шаънига дуо ўқиб бўлмайти!» деб баралла айтади. Шундан сўнг ҳазрат кечаси ғалати туш кўриб, қўрқиб кетади. Эртасига Темурбекнинг қабулига кириб, унга бу тушини ҳикоя қилади. Ҳазрат тушида пайғамбаримиз Муҳаммад саллоллоҳи алайҳи вассалламни ва унинг ёнида ўтирган Темурбекни кўрибди. Убайдулло пайғамбаримизга уч марта таъзим қилиб салом беради. Лекин пайғамбаримиз унга қиё ҳам боқмай, саломига алик ҳам олмайди. Бундан ғоят талваса ва изтиробга тушган Убайдулло чуқур дард ила нола қилади:

— Эй, расулуллоҳ! Мен сенинг шариатинг хизматчисиман. Темурбек эса кўп одамни қириб юбор-

ган қонхўр. Лекин сен унга қараб, менга аҳамият ҳам бермайсан!

Пайғамбаримиз ана шундай нолага жавобан Убайдуллога чеҳрасини қаратади:

— Ҳа, филҳақиқат, Темурбекнинг амри билан кўп одамлар ҳалок бўлди. Лекин у ўзининг бу гуноҳини менинг авлодларимга бўлган ҳурмат-эҳтироми билан ювди. Шунинг учун, шубҳасиз, халқ бундай ҳокимни дуо қилиши шарт.

Ҳазрат Убайдулло шундай дея Темурбекдан кечирим сўради ва унинг оташин мухлиси ва ҳурматли пирларидан бирига айланди.

Уламолар шайх Зайниддин Абубакр Тойободий билан боғлиқ воқеани ҳам чуқур қониқиш ила эслашди.

Хуросоннинг Ҳарируд дарёси соҳилидаги қишлоқлардан бирида яшовчи шайх Зайниддин 1381 йили олдига келган Темурбек элчилари арзини эшитиб, жуда қалтис гап айтади:

— Агар мен Темурбекка керак бўлсам, ўзи олдимга келсин.

Элчилар ғоят ажабланиб, хавотирлик билан унинг жавобини Соҳибқиронга етказишди. Аммо Амир Темур шайхнинг бундай бетгачопар жавобидан газабланмади. Мулозимлари ҳамроҳлигида шайх ҳузурига борди.

Одоб ила унинг олдида тиз чўқди. Донғи бутун ислом оламига кетган Соҳибқироннинг камтарлиги, уламоларга бўлган ҳурмат-эътиборидан ғоят таъсирланган шайх Зайниддин унинг елкасига қўлини қўйди.

Уламолар ва олиму фузалоларнинг ўз шаънига айтган мақтовлари ва ҳамду санолари кўнглини ёқимли қитиқласа ҳам Темурбек саркардалари олдида бундай гапларга чек қўйишни лозим топиб, оҳиста сўз бошлади:

— Аҳди уламо! Энди андак Тангри қули Темур сўзини эшитинг. Фан ва унинг машҳур кишилари ўз маслаҳатлари билан подшоҳларга ёрдам бериб келганлар. Сизлар эса менга нисбатан бундай қилмаяпсизлар. Менинг мақсадим мамлакатда адолат ўрнатиш, тартиб ва тинчликни мустаҳкамлаш, фуқаронинг турмушини яхшилаш, юртимизда қурилишни кучайтириш, давлатимизни ривожлантиришдир. Сизлар бу ишларни амалга оширишга менга ўз маслаҳатларингиз билан кўмаклашишингиз керак. Мамлакатнинг аҳволи, девоннинг суиистеъмол қилинганлиги ва қилинаётганлиги, оддий одамларнинг жойлардаги ҳокимлар томонидан қисиб қўйилиши каби ҳоллар ҳаммадан кўра сизларга аёндыр. Шулар ҳақида маълумот берсангиз, бу каби адолатсиз ишларни бартараф этувчи ҳамда шарият ва қонунларга мувофиқ чора-тадбирларни айтсангизлар яхши бўлурди.

Уламолар Соҳибқироннинг бу даъватига жавобан тезда юртдаги адолатсизликлар ҳақида унга маълумотлар келтира бошлайдилар.

Биринчи шикоят Самарқанд шаҳрининг бош мироби устидан тушади, у сув тақсимлашда бойларга ён босиб, ўз вазифасини суиистеъмол қилган. Камбағалларга пора эвазигагина сув очган.

Темурбек гувоҳларни чақиради. Айбловни саййидлар ҳам тасдиқлашади.

— Олиб боринг! — ҳукм чиқаради Темурбек.

Бош мироб жаллодга топширилиб, боши танасидан жудо этилади.

Темурбек чодиргоҳидаги ўша ёмғирли кунда Ҳиндистонга юришга боғлиқ ҳарбий кенгаш бир қарорга келди. Бешинчи иқлим мамлакати Соҳибқирон кўшини томонидан забт этилмоғи лозим.

ТАҲЛИКАЛИ ҚУРОА

Ҳиротдан Кобулгача чўзилган Ғўр ўлкасида Мовароуннаҳр сарбозларига қароқчилар ҳужум қилиб, икки юз эллик кишини ўлдиргани ҳақидаги хабар Темурбекни ғоят ҳаяжонга солди. Даракчилар маълумотларига кўра қароқчиларнинг бошлиғи ўлка подшоҳи Абдол Гилзойи экан. Яна шуниси маълум бўлдики, уларда даҳшатли бир қурол бор экан.

Ошпичоқ шаклида ясалган оғир бу қурол талвор экан. Гилзойилар қўлидаги талвор жуда хавфли, унинг кескин ва оғирлигидан зарба еган киши иккинчи оёққа туролмайдди. Бу хабарлардаги ҳақиқат Ферузобод остонасидаги жангда ошкор бўлди. Мовароуннаҳр лашкарида моҳир найзабозлар бўлгани учун Темурбек уларни илгарига юборди. Ўзи ҳам қўлига узун найза олди.

Гилзойилар қўшини доира шаклини олган эди. Темурбек улар устига от қўйганида кутилмаган ҳол юз берди.

Темурбек рўпарасига келган сарбозга найзасини тўғрилаганда у бир нарсани унга отди. У совутга тегиб ерга жаранглаб тушди. Темурбек найзаси унга санчилди. Шу вақт у отлиқлари бирин-кетин от устидан мункиб ерга ағдарилаётганини кўрди. Гилзойилар ниманидир отлиқларга отиб, уларни от устидан ерга ағдарар эди. Талвор дегани ўроқ шаклидаги бир ҳалқа бўлиб, ҳалқанинг бир чеккасидан ингичка занжир боғланган. Занжирнинг бир учи гилзойининг қўлида, яна бир учи отлиқлар томон отилиб, улар баданига санчилмоқда. Сўнгра у гилзойи ўз қўлидаги занжирни тортиб, отлиқларни ерга ағдариб ҳалок қилмоқда. Талвор бир зарба билан одамни икки нимга қилмоқда. Бундай қуролга Темурбек ҳали сира дуч келмаган эди. У дарҳол лашкарга орқага қайтишга имо қилди. У тушундики, агар совути

бўлмаганда муқаррар отдан ағдарилар эди. Мана энди 250 сарбозининг битта қолмай ҳалок бўлгани сири очилди. Лашкарга зудлик билан темир либос кийдириш лозим.

Гилзойлар майдонни тарк этаётган рақибларини хотиржам кузатиб, доира шаклидаги сафларини бузмай, жойларида мағрур туришар эди.

Темурбек машварат чақириб, хатарлик талвор занжирли ҳалқаларни ишдан чиқариш учун қандай чора кўриш ҳақида фикр сўради. Биринчи бўлиб сўзни Латиф мингбоши олди:

— Нима учун бизда боруд бўла туриб душмanning талвор ва ҳалқасидан андиша қиламиз? Фикримча, уларнинг оёқлари остида борудни портлатиш керак.

Саркардалар ажабланиб, бу қирқ ёшлардаги тажрибали мингбоши таклифидан ажабланишди. Шу вақтгача боруд — порохдан деворларни ағдаришда фойдаланиб келишмоқда. Аммо жангда ундан сира фойдаланишмаган. Латиф мингбоши уларнинг фикрини тушуниб чарм халтага боруд солди, унга пилик ўрнатиб ўт ёқди. Сўнг душман тараф деб тахмин қилинган жойга отди. Мудҳиш бир овоз атрофни тутди. Портлаш тўлқини ҳар қандай одамни ерга ағдариши мумкинлиги аён бўлди.

Чарм халталар ҳозирланиб, бари боруд билан тўлдирилди. Кеч тушмасдан душман устига бостириш хусусида келишилди.

Сарбозлар пиликларга ўт туташтириб, гилзойлар томон улоқтира бошлашди. Баъзи ҳолда портлаш кутилмаганда рўй бериб, лашкарга зарар етказди. Аммо борудли халталар гилзойлар сафини бузиб, улар ўртасида даҳшат уйғотди. Доира шаклидаги сафлари тўзиди. Ана шунда уларнинг заиф томонлари билиниб қолди. Отлиқлари йўқлиги ҳам уларга панд берди. Темурбек отлиқлари ҳамласи

бошланганда, найза ва қиличлар ишга тушганда душман аскарлари қочишни бошлади.

Ферузобод қалъаси мудофаачилари қаршилиги синдирилди. Ғўр подшоҳи кўча жангларида яраланиб, асирга олинди.

Темур шаҳар халқи қаршиликсиз таслим бўлса уларга афвнома эълон қилишини билдиргандан сўнг уруш тугади.

Абдол Гилзойи ўзини дадил тутиб Темурбекка, унинг саволларига қўрқмай жавоб бера бошлади:

— Сарбозларингни ўлдирганмен. Агар сен бугунги урушда ўт ишлатмаганинга, бутун сарбозларингни ўлдириб ташлардим, сенинг кесилган бошинг шу соатда кўз олдимда турган бўлар эди.

— Нима учун сарбозларимни ўлдирдинг?

— Мен Амир Темур деб жаҳонга шуҳрати кетган одамнинг сарбозларини ўлдирганимда қандай лаззат ҳис қилишимни ўйлаб, уларни ўлдирдим.

— Сен, Абдол Гилзойи, шерюрак киши бўлсанг ҳам қисқа ўйлар экансан. Бугун устингдан ғалаба қозондим. Шаҳарни қатлиом қилмадим. Аҳоли молларини таламадим. Халқ жонига, молига, номусига тегилмасин, эҳтиром қилинсин, дея амр қилдим.

Ғўр подшосининг юзида нафрат ва таҳқир акс этди.

— Бу гапларни ўз шон-шуҳратинг учун айтаяпсан. Агар сен халқимга шафқат қилмаганинга шаҳардаги гилзойилар шу кечадаёқ барча сарбозларингни қириб ташлар эди.

Темурбек мажруҳ ҳолда бўлса ҳам унга дадил гапирётган кишига ичидан таҳсин ўқиб, босиқ ҳолда суҳбатни давом эттирди:

— Сен, подшоҳ, шариат амрига хилоф тарзда икки юз элик нафар аскарларимни бегуноҳ ўлдирганинг, давлатлар орасидаги қўшничилик ва уруш

қонунларига қарши жаллодлик қилганинг учун яна бир марта ўлимнинг тасдиқланади. Сенинг устингдан шундай ҳукм чиқарилишига қарамай, баъзи шартларимни қабул қилсанг, ўлимдан халос бўласан.

— Қандай шартлар? — деди масхараомуз Ғўр подшоҳи.

— Ҳар йили хирож тўлаб турасен. Бундан кейин хорижий ишларда менга итоат қиласен. Гилзойи кўшинига менда хизмат қилишига ижозат берасен.

— Шартларингни қабул қилмаймен. Тезроқ мени ўлимга буюравер.

— Тузукроқ ўйлаб кўришинг учун эрта тонггача муҳлат берамен.

Абдол Гилзойи қатъий жавоб қилди:

— Менга минг йил муҳлат берсанг ҳам шартларингни қабул қилолмайман. Мени ўлдирсанг, билиб қўй, бу мамлакатда шундай тоифалар борки, улар менинг учун сендан ўч олиб, бутун кўшинингни еб юборадилар. Бу мамлакат халқидан қочиб қутула олмайсан.

— Танангга яхши ўйлаб кўр. Эртагача фурсат.

Ғўр подшосини олиб чиқишгач, Темурбек машварат чақирди. Унда жанг яқунлари муҳокама қилиниб, ўзини кўрсатган лашкарбошилар тақдирланди. Латиф мингбоши амир рутбасига кўтарилди. Уруш вақтида чарм халта ўрнига кўзачага боруд солиб палахмонда уни душманга отган сарбоз юзбошиликка кўтарилди. Унинг кашфиёти лашкарда кенг қўлланишга қарор қилинди. Ғўр подшосининг тақдири хусусида ҳам фикрлар тингланди.

— Уни душмандан дўстга айлантирмоқ мақбул, — деди ҳарбий масалалар бўйича вазир Маҳмуд Шаҳобиддин.

Насриддин Аромир ҳам бу таклифни маъқуллади.

Эртасига Абдол Гилзойи яна ўз қарорида қатъий тургани маълум бўлди.

— Такроран айтаман. Мен сенга хирож тўламайман. Итоат ҳам қилмайман.

Ғўр подшоси ўз ўлимини бўйнига олган ҳолда сўзлаши саркардалар ўртасида унга ҳурмат уйғотди. Темурбек буни яхши тушунди.

— Унда мен сенга дўстлик шартномасини таклиф қиламен.

Ғўр подшоси унга ҳайрат ила тикилди.

— Қандай дўстлик?

— Яқин орада мен Ҳиндистон сари юрамен. Менга сенга ўхшаш ботир ҳукмдорнинг шерюрак жангчилари керак. Уларни ўз қўшиним сафига олмоқчимен.

— Агар дўстликни таклиф қилсанг, уни мамнуният билан қабул қиламан. Сен чиндан ҳам улуф жаҳонгир ва олиҳиммат инсон сифатида мени мафтун қилдинг. Биз, афғонлар, дўстлик нималигини яхши биламиз. Ана шу дўстликни исбот қилишинг учун асирга тушган йигитларимни озод қиласан.

— Бу шартингни қабул қиламен. Лекин менинг ҳам бир шартим бор. Сарбозларингга амр қилсанг, менинг аскарларимга ҳалқа ташламоқни ўргатсинлар.

Абдол Гилзойи чехрасида ўйинқароқ табассум кўринди:

— Сен ҳам ўз аскарларингга амр берсанг, боруд яшаш ва ишлатиш усулларини менинг аскарларимга ўргатишсин.

Саркардалар Ғўр подшосининг бундай таклифидан гаранг бўлиб қолишди. Муқаррар ўлимдан халос бўлган одам яна ўз шартини айтишга ҳам журъат қилди.

Темурбек унга тасдиқ ишорасида бош ирғади. Ғўр қўшинидек жанговар қўшин иттифоқчи бўлар

экан, икки таҳликали қурол бирлашар экан, бунинг нимаси ёмон? Соҳибқирон ҳақ. У қудратли душманни содиқ иттифоқчига айлантирди. Олдиндаги урушларда Ғўр подшоси лашкари уларга жуда асқатади. Кейинги воқеалар эса Соҳибқироннинг фикрлари нақадар буюк эканлигини исботлайди.

СИРЛИ ШИФОКОР

Хуросон юртини тарк этиб кетаётган қўшин кутилмаган фалокатга йўлиқди. Аванфорда бораётган отлиқлар бир неча гуруҳ одамларга тўқнаш келди. Улар айғоқчи ё қароқчи тўдалари эмас, балки қочқинлар экан. Уларнинг қўрқинчли вазоҳатларидан ҳам хабарлари даҳшатли эди. Хурмуз, Амора, Монанд, Сайф, Суру ноҳияларида вабо тарқалибди.

Темурбекнинг буйруғи билан қўшин юришини тезлаштириб, касаллик минтақасини четлаб ўта бошлади. Аммо Форс ўлкаси голиб Мовароуннаҳр лашкарини вабо балосига дучор қилди. «Дори Абжард» мавзесида ҳордиққа тўхтаган сарбозларда касаллик аломатлари пайдо бўлди. Уларда бош оғриғи ва иситма кучайди.

Темурбек беморларни шу жойда қолдириб, соғларини тезроқ бу мавзедан олиб чиқиш хусусида қўмондонларга кўрсатмалар бергач, ўзида ҳам нохуш аломат сезди.

— Вабонинг давоси ҳозиргача кашф қилинмаган, — деган эди табиблар сардори, — унга йўлиққанлар ўлади ёки ўзича тузалиб кетади. Бундайлар камдан кам учрайди.

Намозшомдан сўнг кечқурунги таомга ўтирган Темурбек қўққисдан вужудида совуқ титроқ сезди. Кўп ўтмай у иситмага айланди. Бош оғриғи кучайди. Табиб унга гиёҳлардан тайёрланган дорини ичирди.

Сўнг тошларни қиздириб, бир тоғорага қўйди. Темурбекнинг бошига қалин нарсалар ташлаб тошга сув сепди. Кўтарилган буғ бошланаётган дарднинг олдини олиши лозим эди. Бир муддат терлагандан сўнг беморга яна шу ҳолат — буғга димланиш так-рорланди.

Иситма анча пасайгач, Темурбек уйкуга кетди. Саҳарда уйғонганда эса яна иситма ва бош оғриғи бошланди.

— Вабога йўлиқдимми, эй табиб?

Темурбекнинг бу саволига табиб жавоб бермади. Бошини қуйи солди.

— Мен, Тангри қули Темур, ўлимдан қўрқмай-мен. Аллоҳ Таоло «ҳар бир жон ўлимни тотғусидир», деб хабар берганини тасдиқлаймен. Дунёга келган пайғамбарлар, подшолар ўлди, мен ҳам бир куни ўламен. Фақат майдонда ўлмадим, деб афсусланамен.

Табиб қўрқув ичра бошини кўтарди. Секин шивирлади:

— Сизнинг касалингиз ҳам сарбозлардаги навдандур.

Темурбек ҳолсизланиб, кўзларини юмди. У куни кечагина хасталикка учраган беморларни «Дори Абжард»да ташлаб, вабодан сақланмоқ учун чора кўрган эди. Бугун эса ўзи ҳам шу дардга мубтало бўлиб ўтирибди. Энди ўзи ҳам ўша сарбозлар каби шу жойда қолиши ва лашкарини Самарқандга зудлик билан жўнатиши даркор. Унинг бу фикрини эшитган лашкарбошилар даҳшатга тушишди. Улар ўзлари сиғинган ва чин дилдан содиқ бўлган саркардаларисиз ҳаётларини сира тасаввур қила олмас эдилар.

Учинчи кун Темурбек қўлтиғига чиққан шиш тов-ланиб, қаттиқ иситма берди. Унинг танасидан чиқаётган ҳароратга табиблар ҳам дош беролмадилар. Ҳаётида биринчи бор Темурбек ўзини билолмай

алаҳдай бошлади. У ўзини гоҳ туғилган қўрғончасида, гоҳ Самарқандда ва гоҳ Балхда кўрар эди. Вифот этган ота-онаси, опаси, жангларда ҳалок бўлган сафдошлари кўз олдида жонланар ва унга нималарнидир гапиришар эди. У биринчи севгилиси Ўлжойнинг дард тўла илтижоли кўзларини кўрди.

Темурбек қўлтиғи тагидаги бўртманинг оғриғидан кўзини очди. Оғриқ шундай кучли эдики, шу кунгача у қилич-у найза, гурзи зарбида ҳам бундай оғриқни ҳис қилмаган эди.

Наҳотки паймонам тўлган бўлса? Ҳали олдинда қилинмаган қандай ишлар турибди? Наҳот шундоқ ўлиб кетаверса, ҳамма банда қатори? Ахир у оддий одам эмас, Соҳибқирон-ку! Шунча йиллардан бери уни пойлаб келаётган ажал уни шундоқ олиб кетадими?

Темурбек ҳолсизланиб, яна кўзларини юмди. У унсиз Аллоҳга илтижо қилиб, ўзига яна умр беришни, халқи учун, юрти учун, дорулсалтанати учун эзгу ва савоб ишлар қилажагини айтарди. У дилидагиларни яратгувчига баён қилган сари оғриқ кучсизлана бошлади. Қулоғига кимнингдир «Ёрилди, ёрилди» деган хитоби эшитилгандек бўлди. Қандайдир мўйсафиднинг товуши эшитилди. У қўлидаги косани оғзига яқинлаштирганини сезди.

— Ич буни, Темурбек! Дардинг шифо топғай.

Бу товуш унга ғоят таниш эди.

— Хизр бува!

Сесканиб кўзини очди. Қаршисида чиндан ҳам бир чол ўтирарди.

— Шишингиз тарқалди, амирим. Энди, иншооллоҳ, кучга кирасиз.

Кимнингдир ўша таниш овози яна қулоқларида янгради:

— Бу чолнинг асалидан ол. Дардинг шифо топади, Темурбек!

Ўша, ўша! Ҳайқириб юборгиси келди. Хизр алай-ҳиссалом! Иккинчи бор унга йўлиқаяпти.

Чол ўзи билан олиб келган кўзани унинг олдига қўйиб, чиқиб кетганини ҳам сезмади. Кўзада чиндан ҳам асал борлигини кўриб, ҳайрати яна ошди. Тушими ё ўнгими?

У ғуломини чорлаб, ўзига асал едириб қўйишни буюрди. Асал чунонам тотли, гул анқийди. Танасига сингган сари қўлларида қувват сеза бошлади.

— Чол қани? — сўради Темурбек руҳи энгиллашиб.

— Қанақа чол? — ажабланди ғулом. — Ҳузурингизга табиблардан бўлак ҳеч ким кирмади.

Шубҳасиз, бу Хизр бува! Яна тақдир гаройиботига дуч келмоқда. Ажабо, олдинда уни яна қандай ажойиботлар кутмоқда экан?

— Ҳиндистон! — эшитилди жавоб тариқасида яна ўша таниш, халоскор товуш.

МАККА ВА МАДИНА ДАЪВАТИ

Маъсудбек келтирган хабар Темурбекни хавотирга солди. Пир Муҳаммад Мирзо ўз ҳолича Ҳиндистон устига юриш бошлаб, Синд дарёсидан кечиб ўтибди. Маккаи мукаррама ва Мадинаи мунавваранинг кўзга кўринган уламоларидан Саййид Муҳаммад Мустафо ва Кашмир подшоси Искандаршоҳнинг эчилари унга мактуб йўллашибди.

Маъсудбек балад овоз билан биринчи мактубни ўқиди. Саййид Муҳаммад Маддоний шундай ёзибди:

— Менинг ҳукуматим ва икки муқаддас шаҳарнинг жорубкашлари сизни пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафонинг саккизинчи юз йилликдаги вакили деб биладурлар, сизнинг тез муддатда Ҳиндис-

тон мамлакатида ҳам ислом асосларини мустаҳкам-
лайдурлар деб ишонадурлар ва шуни сиздан кута-
дурлар.

Соҳибқироннинг кўзларига ёш қалқди.

— Наҳотки?

Маъсудбек иккинчи мактубни ўқиди. Кашмир
подшо шундай ёзибди:

— Кашмир ва Ҳиндистон мусулмонларини ҳумо-
юн қанотларингиз остига олиб, кофирларнинг таъ-
ди ва зулмидан ҳимоя қилишингизни зорланиб
сўрайдурлар.

Маъсудбек кўйнидан яна бир мактубни чи-
қарди.

— Мироншоҳ Мирзо шундай ёзибди.

«Сониян, марҳум Султон Фирузшоҳ ушбу омон-
нат дунёдин чин дунёга кўчиб ўтганларидан сўнг,
Маллухон ва онинг ҳозирда Мултонда ҳукмфармон-
лик қилиб ўлтирғон оғаси Сортоқ ва аларнинг гу-
машталари марҳум Фирузшоҳнинг набираси Сул-
тон Маҳмудхонни тахтга миндирдилар. Локин их-
тиёр онинг илкида эрмас. Тамом ҳокимият ўшал
ғайридин кофир Маллухон бирлан Сортоқнинг их-
тиёрида эрур. Шундин бери ислом дини асосларига
путур етиб, кофирларнинг иши ривож топмиш. Аҳли
мўмин ва мусулмон таҳқир ва таъди остида қол-
миш. Аларнинг арз-доди бетиним келиб туриб-
дур. Мусулмон аҳли мусулмонни ҳимоя қилиши
ҳам фарз, ҳам суннатдур. Шу важдин биз Қобулу
Зобул ва Фазнанинг бор лашқарини тўплаб кофир-
лар устига ғазот урушини очиб, Ҳиндистондай улуғ
мамлакатда ислом динини қайтадин тиклашга қасд
қилдик».

Темурбек ўйга толди. Набираси Пир Муҳаммад
яхши ижрочигина эмас, балки яхши ташаббускор
ҳам чиқиб қолди. Унинг бу ташаббусини қўллаб-
қувватлаш керак.

— Андаробдан хуфиямиз Радҳа муҳим хабар олиб келди. У Амир Жалол ҳузурида сизнинг қабулингизга мунтазир.

— Чорла уни!

Радҳанинг келтирган хабари чинакамига хатарли ва ташвишли эди. Андаробда Пир Муҳаммад Мирзонинг саркардалари амирзода Рустам ва Бурхон ўғлон аскарлари ҳиндларнинг Сиёҳпуш қавмидан мағлубиятга учрабди. Қалъа атрофида турган аскарларга ярим кечаси улар ҳужум қилиб кўпларини ўлдиришиб, от-уловларини ўлжа қилишибди. Тонгда эса Бурхон ўғли кўрқоқлик қилиб жанг майдонини ташлаб қочибди. Икки ўртадаги жангларда амир Ҳусайн сувчи, Давлатшоҳ жевачи ва Одина ҳалок бўлибди.

— Лашкар сизга мунтазир, Соҳибқироним.

Мусулмонликни қабул қилган ҳинд аёли Радҳа анча йиллардан бери Амир Темурга хизмат қилиб келади. Унинг илтижоли кўзларига қараб Соҳибқирон бош ирғади.

— Эртадан от солурмиз Андарбога. Амир Шоҳмалик! Арузлашкар! Лашкар ҳозир бўлсун!

— Шундай қилиб ҳижрий 801 йил муҳаррам ойининг 12-санаси сешанба куни (мелодий 1398 йил 24 сентябрда) Амир Темурнинг Ҳиндистон сафари бошланди.

ПАТАНДАГИ ХАТАР

Амир Темур лашкари Патан жилғасига етганда кун тоғ орқасига ўтган бўлса ҳам атроф ёруғ эди. Икки тарафдаги баланд тоғларнинг этаги нишоб эмас, жилғага аста-аста пасайиб келган. Қайси тарафга қаралмасин, тоғлар, бирор томондан ўтиб кетадиган сўқмоқ йўл кўринмайди.

Темурбек тоғ этагидаги баландликка чодирини тикишни буюрди. Бутун лашкарни ҳам баландликдан жой эгаллашини тайинлади. Қоронғи тушганда барча тунги уйқуга чўмди. Фақат Темурбекнинг кўзига уйқу келмас эди. Мана, ниҳоят у бешинчи иқлим мамлакати — Ҳиндистон сари сафар бошлади. Юз йигирма минг кишилиқ қўшин унга пухта тайёрланди. Улардан йигирма минги Ғўр подшосининг жангари афғонларидан — талворли гилзоийлардан иборат. Юз йигирма минг лашкарни боқиш ва таъминлашнинг ўзи бўлмайди. У Самарқанддан жўнаш вақтида Аллоҳга мурожаатини эслади:

— Эй Аллоҳим! Ўзинга маълум, мен қилич, найза ва ўлимдан қўрқмаймен. Эр одамнинг ётоғи уруш майдони бўлганини шараф деб биламен. Ироданг билан ўлмасдан саломат келсам, сенга ибодат қилмоқ учун бу шаҳарда улуғ масжид бино қиламен.

Гуриллаган бир овоздан Темурбек дарҳол оёққа турди. Чодирдан ташқарида турган соқчилар сергак атрофга қулоқ осганлар. Осмонда момақалди роқ гумбурлаб, чақмоқ чақди.

— Карнай-сурнайлар чалинсин, — деди Темурбек уларга, — отлар ва сарбозлар тоғ этагидаги баландликка чиқишсин!

Давомли момақалди роқ ва чақмоқлар бу кеча баҳор ёмғири келишидан дарак берарди. Темурбекнинг кўнглида безовталиқ уйғонди.

Шивалаб ёға бошлаган ёмғир катта сел бўлиб лашкарни босиши мумкин. Бу сел улар кирган жилға орқали дашти Патанга кириб тўпланса катта ҳовуз ташкил қилиб, кўл сувида лашкарни фарқ қилиш хавфи бор. Чиндан ҳам пайдо бўлган сел оқими лашкар турган жилғага қўшила бошлади. Сув тобора юқорилаб бормоқда. Аммо лашкар бахтига ёмғир қуймасдан от-аскарлар баландликка кўтарилиб олинган эди. Ой нурида дарёга айланиб қолган Па-

тан жилғаси ажиб бир манзара ташкил қилган эди. Тонготарга яқин ёмғир тўхтаб, булутлар тарқай бошлади. Энди қўшин аҳволини аниқлаш имкони туғилди. Талафотлар йўқ. Аммо кўпгина сафар анжомлари сув тагида қолган. Уларнинг орасида Темурнинг кўчма масжиди ҳам бор эди.

Патандаги ёмғир шуни кўрсатдики, баҳор мавсумида қароргоҳни чуқурликларда қурмаслик керак.

Лашкар йўлга тушди. Хайбар довонидан ошиб, Патанлар яшайдиган қишлоққа етишди. Кенг кўкракли, сочлари сариқ, кўзлари кўк одамларнинг ҳар бири қилич осган. Патан жамоаси минтақа атрофидаги қабилаларга сира ўхшамас экан.

Даракчилардан бири келтирган хабар Темурбекни ҳайратга солди.

— Бу одамлар оқсоқоли уларнинг аждодлари осмондан тушиб, шу ерда муқим туриб қолишганини айтди. Гаплари жиддий. Исботлари ҳам бор эмиш, улуг амир.

Темурбек жиддий тусда даракчига боқди.

— Ўша оқсоқолнинг олдига бошла бизни. Оқсоқолнинг уйи узоқ эмас эди.

Темурбек суюкли набираси Улуғбек ва танмаҳрамлари билан шинамгина ҳовлига кирди. Унинг келишидан огоҳлантирилган оқсоқол каттагина меҳмонхонасини уларга шайлаб қўйган.

Темурбек барваста қомат, соч-соқоллари оқарган бўлса ҳам кўзлари йигитларникидек чақнаб турган оқсоқолга синчков нигоҳини тикди. Бу одамни бошқалардан ажратиб турадиган сифатларни ахтарди. Дастурхонда анвойи мевалар.

— Келишингиз боиси менга аён, — деди оқсоқол ёқимли табассум билан, — биз билан бошқа аҳоли ўртасида қандай фарқ борлигига қизиқмоқдасиз, Соҳибқирон.

У соф форсча гапирди. Сўнг туркча сўзида давом этди.

— Мен қаршимда сайёралар паноҳидаги — ҳар саккиз асрда бир дунёга келувчи инсонни кўрмоқдамен.

Оқсоқол нигоҳини Улуғбекка қаратди:

— Бу бола пешонасида эса юдузлар жилванланмоқда. У мунажжимлик илмида соҳибқирон бўлади.

Темурбекнинг оқсоқолнинг гапларига қизиқиши кучайди.

— Буларни қаердан биласен, эй муҳтарам зот? Форсий-туркий тилни билишинг-чи?

— Қадимда олис сайёрадан учиб келган бобокалонларимизда келажакни билиш, фикрни уқиш ва масофага узатиш қобилиятлари бўлган.

Ерлашиб бу жойда турғунланиб кетишгандан сўнг асрлар ўтгач, бундай фазилатлар йўқола борди. Биз бобокалонларимиздан айрим илмларни сақлаб қолганмиз.

— Масалан, нимани?

— Ёмғир ёғдиришни, Соҳибқирон.

— Қани, шу хунарингни ҳозир, ҳаво очиклигида кўрсата оласанми?

Оқсоқол ёнида қўл қовуштириб турган хизматкори қулоғига ниманидир шипшиди. У ҳам нималарнидир деди.

— Таомдан сўнг намоиш қиламен.

Темурбек дастурхонга тортилаётган таомлар у ёқтирадиганлар эканини кўрди. Мана, тойчоқ гўштидан тайёрланган тандир кабоб. Қимиз. Суюқ увра. Турли гиёҳу дориворлар солинган шўрва. Оқсоқол унинг диди ва майлини фикр уқиш қобилияти ила пайқаган.

Фотиҳадан сўнг оқсоқол уларни бир хонага бошлади.

Унда турли ғаройиб ҳайкаллар қад ростлаган. Хона тўрида ипак мато ёпилган тошни кўришди.

Оқсоқол ўзича нималарнидир пичирлаб тошни кўтарди.

— Ҳозир ёмғир ёғади, Соҳибқирон.

У тошни ҳовли саҳнига қўйиб, матони кўтарди. Ундан аллақандай нур тараларди. Кўп ўтмай ҳаво булутланиб чақмоқ чақнади. Момақалдироқ янгради.

Темурбек шаррос қўйиб берган ёмғирга қараб ўйга чўмди.

— Эй улуғ киши, — деди оқсоқолга эҳтиром билан, — энди ёмғирни тўхтатинг.

Оқсоқол бош эгиб ҳовлига чиқди. Аста қўлидаги матони тошга ёпиб, ичкарига кирди. Яна нималарнидир пичирлаб уни жойига қўйди.

Улуғбек билан Темурбек қизиқиш ила ташқарига нигоҳларини тикишди. Ёмғир тўхтаб бошлади. Ҳаво очилиб кетди.

— Бу не сир-саноат?

Оқсоқол яна таъзим ичра жавоб қайтарди:

— Саволингизга савол, Соҳибқирон. Сиз қай тариқа ва қандай қилиб Ҳофизи Қуръон бўлдингиз? Кейингиси. Минг йил аввал араб қавмини ҳеч ким билмаган. Пайғамбаримиз дунёга келди-ю, уларни дунё таниди. Икки аср илгари мўғул кимлигини башарият билмади. Чингизхон келди-ю, дунё титради. Юз йил аввал Кеш билан Самарқанд ҳақида дунё беҳабар эди. Сиз салтанатга келдингизу дунё таниди уларни. Сабаб?

— Чунки бобом юдузлар қирони соҳиб-улқирон! — беихтиёр хитоб этди Улуғбек ва кўзлари оқсоқолга тўқнашиб жимиб қолди.

— Араблар ҳам, мўғуллар ҳам тарих саҳнасида тушиб кетди, шаҳзодам. Бирон асрдан сўнг уларни ҳеч ким танимайдиган бўлади. Аммо Соҳибқирон

юлдузи сўнмайди. Унинг салтанати доврўғи асрдан асрга кўчаверади.

Чунки бобонгиз самовият олами билан биз каби боғланган.

Шунинг учун унинг нури сира сўнмайди.

ҒОЙИБДАН КЕЛГАН ОВОЗ

Офтоб қиёмига келганда Луни қалъаси кўринди. Бу қалъа ҳам Маратх каби бир тепа устига қурилган эди. Иккисини ҳам бир меъмор яратгани аниқ. Уни забт этиш ҳам худди аввалгисидек анча машаққат туғдириши ва кўп вақт олишини Темурбек яхши тушунди. У қалъани қамал қилишга лашкаридаги энг ёш мингбоши Саййид Ваққосни йўллади. Ўзи асосий қўшин билан олға юриш учун қулай йўл излашга Ғўр подшоси йигитларини юборди.

Қалъа мудофаачиларини чалғитиш учун барча чоралар кўрилди. Бунда асосий оғирлик Саййид Ваққос зиммасига тушди. Ун саккиз баҳорини қаршилаган бу қўмондон Темурбек режасини жон қулоғи билан эшитди.

— Ўғлим, — деди Темурбек унга меҳрли нигоҳини тикиб, — сен Шоҳрухнинг укаси сифатида чинакам шаҳзода эканлигини кўрсатадиган фурсат келди. Лашкаринг билан бу қалъани қуршаб оласен. То мендан фармон келмагунча жойингдан жилмайсен.

Чодир ичига кириб келган Ғўр подшоси уларнинг суҳбатини бўлди.

— Қулай ўтиш жойи топилди, — деди Абдол Гилзойи ахборот тарзида, — сарбозларингизнинг бир қисми қалъанинг шарқ тарафига ўтди.

— Жуда соз, — деди Темурбек қарсак чалиб. Хос соқчилар бошлиғи ҳозир бўлгач, унга қўмон-

донларни чодирга чақиришни буюрди. Амирлар, туманбошилар зудлик ила машваратга тўпланишди. Салом-аликлардан сўнг Темурбек сафдошларига бирма-бир кўз югуртди. Амир Азизуддин ҳамон ўша-ўша жойини эгаллаб ўтирибди. Ҳамма турганда ҳам у ўтиришга ҳақди. Бу ҳуқуқдан у қанча йиллар давомида фойдаланиб келди. Амир Шоҳмалик, Шайх Нуриддин, Муҳаммад Озод, Жоқу барлос — ҳамма синалган саркардалар унинг сўзига маҳтал.

Ўз-ўзидан гурур ва юксак масъулият туйғуси унинг қалбини қитиқлаб ўтди. У аста ўз режасини баён қила бошлади. Луни қалъаси қамалига бир қисм лашкар қолдирилди. Қолганлар яна йўлда давом этади. Аммо душман буни билмаслиги даркор. Шундай қилиш лозимки, гўё барча қўшин қамал ишлари билан банд. Чодирларнинг бари шу ерда қолади. Қалъа кутволи Кортор анойи одам эмас. Уни чалғитиш қийин. Шунинг учун дарҳол қалъа деворлари остига нақаб ковлаш ишлари бошлансин. Бунда барча қўшин ишгиروي таъминлансин. Хўш, кимда қандай таклиф бор?

Саркардалар бир-бирларига маъноли қараб қўйишди. Уларни ҳозир кўпроқ бир нарса қизиқтирар эди. Хўш, Луни қалъаси қамали ва уни забт этишга қолдириладиган қўшинга ким тайинланади? Қайси донгдор туманбоши ё амир? Юксак ишонч қуши кимнинг елкасига қўнаркан? Барчани ана шу савол ҳаяжонга соларди. Амир Муҳаммад Озод, Шайх Нуриддин, Рустам, Жаҳоншоҳ, Аллоҳдод, Шайх Муҳаммад Ику Темур, Султон Ҳусайн Баҳодир, Фиёсиддин Тархон каби донгдор туманбоши саркардаларнинг ҳар бири ўзларини шундай шарафга лойиқ, дея интиқиб Соҳибқирон қарорини кутишмоқда.

— Бу ерда ким қолади? — деди шаҳзода Халил Султон ёнида ўтирган Шоҳрух Мирзога нигоҳ таш-

лаб. Одатда Темурбек катта қўшинга қўмондонликни ўғиллари ёки набираларига топширишини барча биларди.

— Бугун мен туманбоши унвонига кўтарган Саййид Ваққос, — деди Темур.

Чодирга сукут, ҳайрат сукути чўқди. Ўн саккиз ёшли бу йигит қачонлардир ҳалок бўлган Темурбекнинг эски сафдошининг ўғли эканлиги ва уни Соҳибқирон ўз фарзандидек ардоқлашини саркардалар билишади. Аммо шундоқ ёши улуғ ва тажрибали қўмондонлар турганида унинг танлангани ажабтовур ҳол эди.

— Ўғлим, — деди гапида давом этиб Темурбек шодон чеҳра Саййид Ваққосга қарата, — агар қалъа олинмай ортга қайтганинг хабарини эшитсам, оғри-наман, хафа бўламан. Шуни ёдда яхши тут.

— Хўп бўлади, ота! Юзингизни ерга қаратмайман. Уялмайсиз мендан!

Машварат тунда қалъани тарк этишга қарор қилиб, ҳамма чодирдан чиқиб кетгач, Темурбек имо-си билан Саййид Ваққос жойида тўхтади.

— Рақибинг хавфли одам, ўғлим. У ҳинд лашкарбошилари ўртасида ўзининг жасурлиги ва айёрлиги билан таниқди экан.

Яна шуни билгилки, қалъага ёрдам учун ташқаридан мадад келиб қолиши мумкин.

— Ота, — хитоб қилди Саййид Ваққос, — хотиржам бўлинг. Ўғлингиздан халқ қандай мардоналик кутган бўлса, ўшани амалга ошираман. Еру кўқдан келган душман билан урушмоққа ҳозирман.

Темурбек уни бағрига босди.

— Отанг мени ўлимдан сақлаб, ўзи ҳалок бўлди. Унинг хотираси ва ҳурмати учун сени фарзандим дедим. Ота сифатида айтурмен. Бу жангал минтақасида сенинг ўлганинг хабари келса у бағримни

оғритмайди. Аммо қўрқоқлик қилганинг хусусидаги хабар менинг қаддимни букади.

Саййид Ваққос ёшли кўзларини унга қаратди:

— Ундан кўра шаҳид ўлганим бўлсин, ота. Қаддингиз букилмайди.

У чиқиб кетгач, Темурбек кўрпачага ёнбошлади. Кўзларини бир зум юмганида қулоғига ғойибдан товуш келди:

— Темур! Ўғлингни сўнгги марта кўрдинг. Энди сира кўрмайсан.

ИЛОН ҚАЛЪА СОҚЧИЛАРИ

Маратх ва Луни қалъалари баландликка қурилган бўлса Жумба-Илон қалъа эса бир жилғада экан.

Мовароуннаҳр лашкари қалъа остонасида ҳали ҳеч кўрилмаган манзарага дуч келди. Ҳисор устида эркаклар эмас, хотинлар юрибди. Қўлларида эса на қилич, на найза. Улар пастдаги сарбозларга нималарнидир қичқиришади. Фарғона, Самарқанд, Шаҳрисабз, Тошкентнинг қизиққон йигитлари эса уларга жавобан қийқириқлар қилишади. Кўркам ва жозибали ҳинди қизу жувонларнинг нималар деяётганини тушуниш қийин.

Қалъанинг атрофида сувсиз бир хандақ. Кўприги бузиб ташланган.

Темурбек бу манзарани кўриб бир қарорга келди. Дарҳол шотилар тайёрлашга киришилсин. Қалъа атрофида чодирлар тикилсин.

Ҳамма ишга киришиб кетди. Сарбозлардан тортиб мингбошиларгача ўзларича кулишар, аҳён-аҳён ҳисор устига қараб қўйишарди. Қоронғи туша бошлади. Хотинлар ҳам кўздан ғойиб бўлди.

Душман қаерда ўзи? Наҳот у ҳисорда юрган аёллар? Эҳтиёт чорасидан чодирлар атрофига ўтлар

ёқилмади. Хуфтон намозини ўқиган Темурбек истироҳат учун чодирига кирди. Уйқуси келмади. Совутларини кийиб, белига қиличини боғлади. Лашкар аҳволидан хабар олиш учун ташқарига чиқди. Тун. Соқчилар сергак юришибди. Ўрдугоҳ томон юриб бораркан, орқасидан келаётган танмахраму хос навкарлари ҳам сергак эканлигидан мамнун бўлди.

Ўрдугоҳ жануби тарафидан қандайдир товуш келди. Ҳайбатли чинқириқ ўрдугоҳ ичидан эшитилди. Кейин чинқириқлар кўпайиб, дод-фарёдларга қўшилиб кетди. Кейин юзбошиларнинг «Ҳазир бўлинглар», мингбошиларнинг эса «Ўтлар ёқилсин!» деган буйруқлари янгради.

— Илонлар, илонлар!

Ҳар ёқдан ўрмалаб келаётган илонлар машғала нурида кўзга ташланди. Темурнинг соқчилари ўзлари томон ҳамлага ҳозирланган илонларни кўришди. Қиличлар ишга тушди. Илонлар чор атроф ёруғида орқага қочишга тушишди. Юзлаб газандалар чопиб ташланди.

Барча энди илонларни бошлаб келган душманлар келишини кутиб, туни билан мижжа қоқишмади. Кўпчилик қатори Темурбек ҳам ухлай олмади. У ҳаммадан ҳам кўпроқ найча илон захрини ўз тажрибасида синаб кўрган эди. Илон чаққан сарбозларнинг дод-фарёдлари ҳам қулоққа чалинмоқда. Табиблар илонларнинг захрини олишмоқда. Бу захар беморларга даво бўлади. Бош табиб Насриддин Умар шундай дейди.

Тонг отганда тайёрланган нарвонлар деворларга тиркалди. Ҳужум бошланди. Ҳисор устидаги хотинлар кўринмади.

Сарбозлар қатори Темурбек ҳам қалъа ичига тушди. Ҳисор билан ўтиладиган уйлар орасида бўш майдон кўринди. Қалъа ичидаги саккиз жойда мав-

жуд бундай бўш майдон нимага хизмат қилади? Бўш майдонда чаёнлар кўринди. Улар ўрмалар, деворга чиқолмай пастга думалашарди. Чаёнзор майдоннинг бошқа тарафида хотинлар кўринди. Сарбозлар ичидаги таржимон уларга гап отди. Ўзаро гаплашишди. Маълум бўлишича, қалъада эркаклар йўқ, хотинлар Вишну худосига сиғинадиган Брахма жамоатига мансуб. Илонларни улар қўйиб юборишган. Газандалар ҳисор билан ўтиладиган майдонда ўрмалашмоқда. Хотинлар хитобидан сўнг илонлар ҳужумга ўтиб, бир неча сарбозларни чақишди.

Темурбек амри билан порох-боруд солинган кўзачалар илонлар устига отила бошланди. Хотинлар фарёд солиб таслим бўлишларини билдиришди. Портлашлар илонларни парчалабгина қолмай хотинларга ҳам даҳшат солган эди. Асирга тушган ҳинди хотинлар бу қалъани шу кунгача ҳеч ким ололмаганини айтиб, илонлар қалъанинг асосий соқчилари эканлиги ва улар шу мақсадда қалъада боқилганини маълум қилишди.

Темурбек лашкари улар билан апоқ-чапоқ бўлиб кетишди. Брахма аёллари шўх сарбозларга энди душман кўзи билан эмас, балки аёл кўзи билан қарашди.

СИРЛИ ШАРОБ

Лашкар ҳеч қаерда қаршиликка учрамай, Квита султонлиги ҳудудига етди. Йўл-йўлакай учраган қавмлар мусулмон бўлгани учун Мовароуннаҳр қўшини йўлига ғов бўлмади. Квита султони Темурбекни ўз қасрига таклиф қилди. Султон Абдуллоҳ Воли ал-Мулк соч-соқоли оқарган, улуғ ёшдаги одам эди. Қуюқ зиёфатдан сўнг у сафар мақсадини англагач, бош чайқади:

— Эй улуғвор амир, бу сафардан воз кечсангиз яхши. Биламан, Ҳиндистонни забт этишга қодир-сиз, лекин йўлингизни тўсадиган бир бало борки, уни енгиш мушкул.

— Қандай бало экан у?

— Вабо.

— Мен Форсда унга учраганмен. Ҳинд вабосидан ҳам қўрқмаймен.

— Такрор айтаман, улуғ амир. Ҳиндистон вабоси ўз халқига таъсир қилмайди. Мусофир кишиларга юқади.

Темурбек бош чайқаб, фикри ва аҳди қатъий эканлигини билдирди. Султондан Деҳлига бориш йўларини сўради.

— Мултон йўлидан борасиз. Ҳиндистон Мултондан кейин бошланади.

Чиндан ҳам лашкар бу жойга етганида Темурбек султон гапларидаги ҳақиқатни англади. Жангал ичидаги Мултон замини турли кўкатлар билан қопланган. Бу шаҳардаги уйлар худди Озарбойжондаги Боерга ўхшаб, бир-биридан узоқ қурилган. Мултон султони Темурбек истиқболга пешвоз чиқиб, унга иззат-ҳурматини кўрсатиб, кечки таомга таклиф қилди.

— Деҳлига боргунча йўлингиз устида учта буюк қалъа учрайди, — деди Султон, — Маратх, Луни, Жамна. Уларни эгалласангиз, Деҳлига қадам қўйдим деяверинг.

— Уларни четлаб ўтса бўлмайдимми?

— Йўқ. Шимолда ботқоқликлар, жанубда жангаллар йўл бермайди.

Уларнинг суҳбатлари узоқ ва давомли бўлди. Султон меҳмонхонасидаги тўшакка ёнбошлаган. Темурбекнинг кўзига уйқу келмади. У султондан олинган зарур ахборот ҳақида бош қотирар эди. Бирдан қулоғига синган дарахтнинг овози келди. У қўлига

қиличини олиб, ташқарига чиқди. Том устида турган соқчилар ҳам тўхтамаётган овозлардан ҳайратда. Ҳаво очиқ, осмонда юлдузлар чарақлаб турибди. Шамол ё бўрондан асар йўқ. Боғдан ажиб ҳидлар таралмоқда. Кўкатлар, дориворлар ҳиди. Шуниси қизиқ эдики, мезбонларнинг биронтаси уйғонмаган.

— Илонлар! — ҳайқирди соқчилар. Боғ заминида мингларча илонлар ғимирлар, уларнинг бир-бирларига тўқнашишларидан ўша овозлар чиқар эди.

Саҳар шабадаси эсгунга қадар илонлар ҳаракати давом этди. Сўнг улар секин-секин жўнаб кета бошладилар. Бу воқеага соқчилар шовқинидан уйғонган Мултон султони изоҳ берди:

— Бу жойларда ҳар кун кечаси илонлар айланиб юришади, ҳашаротларни ейишади, катталари кичкина илонларни ҳам ея беришади. Уларга ҳеч ким халал бермаса ҳужум қилишмайди. Шаҳарда ҳеч ким кечаси ташқарига чиқмайди. Илонлар уй ичига киришмайди.

— Демак, ҳар куни барча уйларда илон ўйини бўлар экан-да?

— Балли, улуғ амир. Сиз ҳали йўлда жангалларда бундан ҳам қизиқ томошаларни кўрасиз.

Темурбек Мултондан жўнаб жангалзорларга етишганда дарахтлар устида чинқираётган мингларча маймунларни кўришди.

— Бу маймунлар орасида одамхўрлари ҳам бор.

Лашкар беш кун йўл босса ҳам жангалларнинг кети кўринмади. Маймунлардан бўлак бу жойларда бирон жонзот учрамади. Жангал олтинчи куни тугаб, олдинда ботқоқликлар кўринди. Улардан ўтиш ҳам лашкарнинг тинкасини қуритди. Сарбозлар чарчоқ нималигини билмай, сафларида бардош билан кетаётган кекса ҳукмдорларига ҳурмат билан қараб, ундан ўрнак олиб, олға босардилар. Ниҳоят, Маратх қалъаси кўзга ташланди. Қалъа олди қуруқ-

лик. Аммо унинг шимол ва жануб тарафи ботқоқликлар.

Лашкарга тўхташга амр этилди. Чор атрофда беҳисоб чодирлар қад кўтара бошлади.

Темурбек чодирга лашкарбошиларни чақирди. Узоқ йиллардан бери у билан беҳисоб жангу жадалларда бирга бўлган сафдошларига бирма-бир разм ташлаб, аста сўз бошлади:

— Бу кунгача биз урушган ўлкаларда филни учратмаганмиз. Энди эса муҳолифларимизнинг асосий қуроли бўлган бу махлуқларга дуч келамиз. Фил шундай ҳайвонки, ҳўкиз бўлиб шохи йўқ, от бўлиб туёғи йўқ, кўкат ейдиган ҳайвон. Сузмоққа шохи, тепмоққа туёғи бўлмаган бу ҳайвондан қўрқмаслик керак. Филни урушга лойиқ нарсаси йўқ, фақат жуссаси катта, хартуми узун. Бир қилич зарби ила хартумини кесиб ташлаш ё жароҳатлаш мумкин. Урилган қилич ёки найза билан филнинг қорни ёрилади. Шунинг учун сарбозларингизга фил билан урушмоқ усулларини ўргатиб қўясизлар. Яна шуни айтиш лозимки, сарбозларимиз филни оёқлари остига тушиб қолишдан эҳтиёт бўлсинлар. Кучли қиличбозларимиз бир зарба билан филнинг тиззасини ишдан чиқаришлари мумкин. Сарбозларга яна шуни ҳам билдириб қўйиш лозимки, улар ишлатиб юрган тепувчи отлар, шохи билан сузувчи ҳўкизлар филдан ҳам хатарли. Фил устига кажава ортиб, унинг ичида бир неча нафар ўқчилар ҳам бўлади. Булар сизларга қараб келар экан, уларнинг хавфи арава устида келиб турган ўқчилар хатаридан озроқ. Чунки аравани йўқотмоқдан филни йўқотиш осондир. Хусусан, сиз каби темир кийинган кишилар ҳеч қўрқмаса ҳам бўлади.

Темурбек унинг гапларини диққат билан тинглаётган Ғўр подшоси Абдол Гилзойига нигоҳини қаратди:

— Сенинг талворли сарбозларинг бу фил урушида бошқалардан кўра яхши иш қила олади.

Лашкарбошилар эрталабдан машққа тушишди. Маратх қалъаси атрофи жанг майдонини эслатар эди. Темурбек одат бўйича қалъа бошлиғи — кутвол Алаширга элчи юбориб, таслим бўлишни таклиф қилди. Рад жавоби олингач, қалъани қамал қилиш ишлари бошланди. Баланд тоғда қурилган қалъа деворларини портлатиш учун нақаб қазииш лозим. Аммо қалъа мудофаачилари яқинлашган сарбозларга тош ёғдира бошлади. Бу манзарани кўриб турган Ғўр подшоси Темурбекка юзланди:

— Тоғнинг тепасига сарбозларни тошдан сақлаш учун бир неча жойга уй ёпиб бериш керак. Улар уйни паноҳ қилиб, нақаб кавлашлари мумкин.

Бу фикрда жон бор эди. Сарбозлар тундан фойдаланиб керакли нарсаларни тепага чиқариб қўйишди. Сўнг қалъа атрофида бир неча бурж қура бошлашди. Бутун кўриниш бурж солаётган каби кўрсатилиб уй ичидан нақаб кавланиши пардаланди. Бу ҳийлани қалъадагилар сезмай, асосий диққатларини бурж қураётган бинокорларга қаратиб, уларга манжанақлардан тош ёғдира бошлашди. Баъзи уйлар бир томони бузилди. Сарбозлар уларни кечаси билан тузатиб, яна баландроқ қилиб қўйишар эди. Тонг отгандан сўнг улар пастга тушишар эди. Бу вақтларда эса Шер Баҳром Марвозий бошлиқ муҳандислар икки тарафдан нақаб қазииш ишларини бажаришар эди. Сарбозлар бурж ичидаги нақабдан чиққан тупроқларни кечаси пастга олиб тушириб, душман назаридан йўқ қиларди.

Бир куни Темурбек буржлардан бирининг устига оқ байроқ ташлаттирди. Сўнг унинг устига чиқиб, қалъа кутволини чақирди. Кутвол кўриниб, у билан кўзлари тўқнашди.

— Сени бир ботир киши деб биламен. Шунинг учун сенга таслим бўлишни таклиф қиламен. Икки тарафдан қон тўкилмасин десанг таслим бўл. Сенга олий мансаб бериб, дўстимга айлантирамен.

Кутвол қаҳқаҳа отиб кулди:

— Агар таслим бўлмасам-чи?

— Қалъани олганимдан кейин сени темир қафасга солиб ўтда куйдирамен.

Кутвол Алашир яна қаҳқаҳа отиб кулди:

— Эй Темур Кўрагон! Биз ҳиндилар ўлганимиздан кейин руҳимиз жаннатга кўчсин дея куйдириламиз. Агар бирон киши тирик куйдирилса жаннатда мартабаси янада зиёда бўлади.

Кутвол ва унинг аскарлари астойдил жангга тайёрликларини билиш қийин эмас эди. Қамалнинг қирқинчи куни муҳандис Шер Баҳром нақаблар тайёрлиги ҳақида ахборот бергач, Темурбек эрта тонг билан порох тўлдирилган нақабларнинг пилигига ўт олдиришни буюрди.

Портлаш шу қадар кучли бўлдики, худди зилзиладек атроф гумбурлаб ларзага келди. Қалъанинг икки девори қулаб тушди. Ҳиндилар умрларида биринчи марта порохга дуч келганларидан довдираб қолишди. Портлаш уларнинг эс-ҳушларини олиб қўйди.

Мовароуннаҳр лашкари қалъага шиддатли ҳужум бошлади. Ҳиндилар даста-даста бўлиб таслим бўлишди. Алашир ҳам асирга олинди. Уни темир қафасга солиб тахланган ўт ғарами устига қўйишди.

— Сен чиндан ҳам мард ва жасур киши экансен, — деди Темурбек, — истагинг бўйича ўтда куясен. Шафқат сўрамайсанми?

— Эй Темур Кўрагон! Биз ҳиндилар оқибат куямиз. Тирик куйдирилсам нирванада баланд мартабага кўтариламан.

— Сен чиндан ҳам жаннатингда юксак мартабага лойиқсен. Ўтни ёқинг!

Шамол эсиб тургани учун ўт тезда аланга ола бошлади. Аммо кўп ўтмай бирдан момақалди роқ гулдираб, шаррос ёмғир қуя бошлади. Ўт ўчди.

Бу Аллоҳ иродаси эмасмикан, деган фикр Темурбекда уйғонди. Унинг ёдига Лидия подшоҳи Крез билан бўлган воқеа тушди. Уни асир олган форслар катта ўтин ғарами устига чиқаришиб, тагидан ўт қўйишади. Ривоятга кўра, Крез худога нола қилиб, ибодатлари ва кўп эҳсонлари эвазига уни ўлимдан халос этишни сўраган. Шунда жала қуйиб ўтни ўчиради. Даҳшатга тушган Форс подшоҳи Куруш Крезни озод қилибгина қолмай, уни ўз мулозимлари қаторига олади. Бу воқеа бундан бир минг етти юз йилча муқаддам бўлиб ўтган, лекин тарих саҳифасига муҳрланиб қолган. Бугун ҳам шундай сирли воқеа кўз ўнгида содир бўлди.

Темурбек ўз ҳаётидаги бундай сирли жумбоқларга кўникиб кетган бўлса ҳам, бугунги ҳодиса унга ғалати таъсир қилди. Бу, шубҳасиз, доимо уни қўллаб-қувватлаб келаётган Аллоҳнинг унга ишораси. Бўлмаса эсиб турган шамол бирдан тўхтаб, жала қуйиб берадими?

— Алаширни қафасдан озод қилиб, қалъага қамаб қўйинг.

У мингга яқин аскарни қалъада қолдириб, Луни қалъаси томон юришга амр қилди.

ЭДИҚУДНИНГ ҒОЯСИ

Князь Симеон Кирдяпа довруқли амирлашкар Эдиқуднинг ҳар бир сўзини қоғозга ҳафсала ила ёзарди. Буғдойранг, ўрта бўй, миқти гавдали Эдиқуд эса шахсий мирзосига айланган Симеонга му-

ҳим хатни ёздираркан, беихтиёр дунё ишларидаги ғалати жумбоқлар, тақдир ўйини ва қисмат занжири ҳақида ўйлаб қолди. Ўйламай ҳам бўладими? Бундан йигирма икки йил муқаддам у, 25 баҳорни қаршилаган манғит зодағони — Қумкент қалъаси ҳокими Қутлуғ Қабонинг ўғли Эдиқуд Мовароуннаҳр ҳукмдори Амир Темурбек хизматига кирди. Ўша, унутилмас 1377 йилда машҳур Ўрусхон набираси Қутлуғ Темур ҳам у билан бирга эди. Улар Темурбек саройида Тўхтамишни ҳам кўришди. Уч йигит ўзаро дўстлашиб, Соҳибқирон кўшинида хизмат қила бошлашди. Ўша, шиддатли ёшликнинг суронли давридаги жангларда улар бой тажриба орттириб, амир унвонини олишди.

Тўхтамиш дўстлари Эдиқуд ва Қутлуғ Темурдан Олтин Ўрда тахтини эгаллаш учун курашда ёрдам сўради. Улар рози бўлиб, Тўхтамишнинг ҳарбий юришларида қатнашишди. У Оқ Ўрда ва Олтин Ўрда тахтини эгаллаганда эса чин юракдан қувонишди.

Амир Тўхтамиш эса хон бўлиб олгач, дўстлари амир Эдиқуд билан амир Қутлуғ Темурга тегишли ҳурмат ва эҳтиром кўрсатмади. Бу кўрнамаклиқдан газабланган амирлар Тўхтамишхон саройини тарк этишди. Улар яна Амир Темур ҳузурига қайтишди.

Ўзларига кўп меҳрибонлик ва мурувват кўрсатган Соҳибқиронга астойдил хизмат қилишди. Собиқ дўстлари — эндиликда эса ашаддий душманлари бўлмиш Тўхтамишга қарши юришларда Темурбек тарафида турган ҳолда чинакамига жанг қилишди. Кейин эса Соҳибқирон фатвосини олган ҳолда ўз бахт ва омадларини синаш учун Олтин Ўрда тахти учун кураш бошланди. Тўхтамиш ва унинг ўғиллари билан 15 марта жанг қилиб, охири ғалаба қозонишди. Қутлуғ Темурхон ниҳоят Олтин Ўрда хони, Эдиқуд эса унинг содиқ амирлашкари бўлди.

— Ёзинг, князь, ёзинг, — деди Эдиқуд Симеон Кирдяпага мулойим боқиб, — шундоқ ёзингки, Литванинг буюк князи қўйнига қандоқ илонни солганини билиб олсин.

Кумуш тахтда савлат тўкиб ўтирган Қутлуф Темурхон бош ирғаб, амирлашкар фикрларини тасдиқлади. У хонликнинг барча ишларини бежиз дўсти измига топширмаган. Чунки довруқли Эдиқуд ақли ўткир, қалби сахий, ўта зийрак ва фаросатли. Амирлашкар зукко табиати, олиму фузалолардан тортиб фақир кишиларгача барча тоифа вакиллари билан тез тил топишади. Базму зиёфатларнинг эса тенги йўқ амини у!

Эдиқуднинг йигирма ўғли бор. Дўсти шундай серфарзанд. Улар ҳозир Олтин Ўрдага қарашли вилоятларда ҳоким — ноиблик қилишмоқда.

— Бу хатни, — деди Қутлуф Темур Эдиқудга маъноли нигоҳ ташлаб, — шахсан князнинг ўзи Литвага элтиб, Витовтга топширсин.

— Ҳа, — маъқуллади Эдиқуд ва Симеонни кетишга ишора қилди. Князь чиқиб кетгач, хонга нигоҳини қаратди:

— Менда бир ажиб ғоя бор, дўстим.

— Қулоғим сенда, дўстим, — деди қизиқсиниб Қутлуф Темурхон.

ЛИТВА КНЯЗИНИНГ ХОМҲАЁЛИ

Тожу тахти ва қўшинидан ажраган Тўхтамиш паноҳ истаб Литвага келди. У бу ерда аскар тўплаб яна Олтин Ўрда тахтини эгаллашни орзу қилган эди.

Литванинг буюк князи Витовт уни иззат-икром билан кутиб олди. Қуюқ зиёфатдан сўнг Витовт асл мақсадига кўчди:

— Тўхтамишхон! Мушкул аҳволдалигинг менга маълум. Аммо мен сенга, омадинга ишонаман.

— Раҳмат, буюк князь. Мен ҳам сенинг марҳаматинг ва мурувватингга ишонаман. Менга лашкар бер.

Витовт шароб тўла қадахни унга узатди:

— Ич буни, Тўхтамиш. Суҳбатимиз узоқ бўлади.

Зиёфат охирида Витовт Тўхтамишга князь Симеон Кирдяпанинг Қутлуғ Темурдан келтирган хатини кўрсатди.

— Бу фоний дунё ишлари қизиқ, — деб ёзилган эди унда, — бугун хон бўлсам, эртага қочоқ бир кимса бўлишим мумкин. Ҳозирча бой бўлсам, эртага балки гадо бўлурмен. Бугун дўстларим кўп бўлса, эртага шунча душманларим пайдо бўлур. Тўхтамиш иккимиз учун ҳам бегона киши. Алалхусус, у менинг ёвуз душманим. Уни менинг илкимга топшир.

Князь Витовт савол назари билан Тўхтамишга боқди. Унинг ранги оқариб, кўзлари бежо ўйнаб кетди.

— Қўрқма, хон. Мен унга шундай жавоб жўнатдим. Мана, эшит: мен зинҳор Тўхтамишхонни сенга тутиб бермайман. Аксинча, сен билан, эй Темур Қутлуғ, мардлар майдонида куч синашаман.

Тўхтамиш сакраб ўрнидан турди. Витовтнинг олдига тиз чўкиб нола қилди:

— Парвардигор ҳаққи, бу саховатингни унутмайман. Зинҳор! Айт, улуғ князь, нима билан яхшилигингни қайтарай?

Тўхтамиш қимматбаҳо тошлар билан безатилган қиличини унинг олдига қўйди.

— Қиличинг ўзингга буюрсин, хон, — кулди Витовт, — мен сенга ўз шартимни айтурман. Менга Москва князлиги ва бутун рус ерларига ҳукмронликни инъом этурсен. Эвазига сенга Олтин Ўрда тахтини қайтариб олиб берурмен.

— Розиман, буюк князь!

Литва князи урушга астойдил тайёрланди. У Олтин Ўрда ҳукмдори Қутлуғ Темурга қарши кураш байроғига рус князларидан ташқари урушқоқ немис рицарлари, поляклар, татарлар, волохлар, подолянларни ҳам тўплади.

Витовт Кестутович ўточар қуролларига ҳам катта умид боғлади. У бой уруш тажрибасига эга Тўхтамишнинг ҳарбий маҳоратидан ҳам унумли фойдаланди. Витовтнинг христиан байроғи остида мусулмонларга қарши жанг қилиш учун 74 донгдор рус князлари ҳам ўз дружиналари билан етиб келишди. 1380 йилги машҳур Куликово жангида ўзини кўрсатган рус баҳодирлари ҳам улар сафида эди.

1399 йили Ворскла дарёси соҳилида Қутлуғ Темур Витовтнинг улкан қўшини билан тўқнашди. Ўточар замбараклар, ўтсочар мушкетлар билан қуролланган, сараланган урушқоқ немис рицарлари, ляхлар, поляк шляхтичлари, рус дружиналари ўзларининг салобати билан юракларга ғулғула соларди. Тўхтамишнинг отлиқлари ҳам жангга шай ҳолда ҳужумга ишора кутарди. Амир Темур қўшинида узоқ йиллар қилган хизмати давомида кўплаб қонли жангларни кўравериб кўзи пишиб кетган Қутлуғ Темур кучлар тенг эмаслигини тушунди. Вақтдан ютиш мақсадида у Эдиқуд чизган режага кўра душман билан музокаралар бошлади. Кўмак кучи келгунча мағрур Литва князини чалғитиб туриш лозим.

Витовт юборган элчиларни Қутлуғ Темур иззат-икром билан кутиб олди.

— Буюк князь номларини тангаларда ёздираман, — деди у элчиларга, — уларни Олтин Ўрда хонлигига оталиқ қилишларини илтимос қиламан.

Литва элчиларидан бу гапни эшитган Витовт мағрурланиб кетди. Қароргоҳида базм бошлаб, ҳеч

қандай жанг-жадалсиз эришган ғалабасини нишонлади.

Ана шу вақтда Эдиқуд бошчилигидаги кўмакчи кучлар етиб келди. Қутлуғ ғафлатда қолган Литва кўшини орқасидан кутилмаган зарба берди. Жанг кечгача шиддат билан давом этди.

Витовт душман тарафда ҳам тўфанлар борлигини билмаган эди. Унинг замбаракларига қарши жавоб ўти очилганда, рицарлар сафи тўзиб кетгандигина у ўз хатосини англади.

Ворскла дарёси соҳилидаги жангда Киев, Брянск, Смоленск, Рильск, Бельск, Полоцк каби 74 донгдор рус князлари, боярлар ва воеводалар ҳалок бўлишди. Улар орасида Куликово жанги қаҳрамонларидан князь Андрей Полоцкий ва князь Дмитрий Трубчевский ҳам бор эди.

Буюк князь Витовт билан Тўхтамиш эса душман таъқибидан аранг қочиб қутулишди. Қутлуғ эса душман изидан қувиб, Киев князлигига бостириб кирди. Рус шаҳарларининг онаси бўлган Киев қаршилик кўрсатишга ожизлигини сезиб, бошига келган офатдан қимматбаҳо совғалар билан қутулишни ўйлади.

Довруқли Эдиқуд Киев князидан уч минг олтин рубл товон олгач, орқага қайтишга буйруқ берди.

МУСУЛМОН БЎЛГАН ҲИНДЛАР

Бир манзилгоҳда Темурбек ҳузурига ҳинд қавмларига мансуб бир неча киши арзга келганини эшитди. Тилмочни чақириб, улар билан суҳбатлашди.

— Улуғ амир! — деди басавлат бир оқсоқол. — Биз Деҳлини забт қилмоқчи эканингизни эшитиб, бутун жамоамиз билан хизматингизга келдик.

Темурбек таажжуб ила ҳинд жамоалари бошиқлари бўлган оқсоқолга тикилди.

— Сизлар ҳинд бўла туриб, ўз диндошларингизга қарши қурол кўтариб нима учун менга ёрдам бермоқчисиз?

— Биз ҳинд бўлсак ҳам бошқа ҳиндлар назарида ифлос-нажасмиз. Бизни одам қатори кўришмайди. Нафрат билан қарашади. Ҳиндлар наздида нажас деб аталиш очлик билан ўлишга тенг. Бизлар умр бўйи бошқаларнинг дастурхонидан ортиб қолган сўнгакларни кемириб ўтамиз. Ҳиндлар бизни ҳаммоллик, фаррош, таҳоратхоналарни тозалаш каби ишлардан бошқасига олишмайди. Эшитдикки, сизнинг динингизда бундай айирмачилик йўқ. Мусулмонларнинг ҳаммаси баробар экан. Шунинг учун биз ҳақирлар мусулмон динига ўтиб, дўстингизга дўст, душманингизга душман бўлмоқчимиз.

— Сизлар пария табақасидан экансизлар-да, — деди Темурбек.

— Ҳа, улуғ амир.

Темурбек уларга хайрихоҳ боқди. Оддий, хўрланган халқ ундан адолат истаб келмоқда. Демак, унинг шиори — «Куч адолатда» дунё бўйлаб тарқалмоқда.

— Мусулмон бўлишларинг табрикка лойиқ. Барча қатори тенг ҳуқуқли бўласизлар. Қизларингизни ҳар қандай мусулмон қавмига чиқарганларингиз каби улардан қиз олишларингиз ҳам мумкин. Қай ишни хоҳласангизлар эркин қилаверасиз. Хотинларингиз маҳр билан никоҳланади. Талоқ бўлганида улар нафақасини олаверади. Оч қолишмайди.

Оқсоқоллар бир-бирларига қараб қўйишди.

— Биз, — деди улардан яна бир улуғи, — ўз ихтиёримиз билан мусулмон бўлмоққа ҳозирмиз. Лекин шу ўринда бир илтимосимиз бор. Биз мусулмон бўлганимиздан кейин ҳиндлар бола-чақаларимизга озор беришлари мумкин. Шунинг учун мусулмон-

ликка ўтганимиздан кейин бола-чақаларимизни му-
сулмон ўлкасида истиқомат қилишлари учун ер аж-
ратиб берсангиз.

— Бу илтимосингизни, албатта, бажарамен.

Ўша куни «пария» табақасига мансуб минглаб
ҳиндлар Темурбек ажратган уламолар иштирокида
ислом динини қабул қилишди. Улар турли вазифа-
лар ва ишларга тайинланиб, Темурбек қўшини саф-
ларини тўлдирди.

Деҳли йўлидаги яна бир манзилда Темурбек ҳузу-
рига мажусийлар вакиллари ҳам келиб, ўз арзла-
рини баён қилишди. Яздо қасабига мансуб бу одам-
лар Темурбекни Эрон ҳукмдорларига ўхшатиб ша-
ҳаншоҳ сифатида улуғладилар. Улар Эрондан турли
сабабларга кўра ҳайдалиб, Ҳиндистонга келиб
қолишган. Ўз ватанларидан айирилганларига икки
аср ўтган бўлса ҳам форс тилини унутмай, шу тилда
гаплашишар экан. Асосий машғулотлари деҳқончи-
лик ва чорвачилик.

— Бизни баъзилар нажас деб нафрат қилади-
лар. Йўқ, бизлар аҳли китобларданмиз. Қуръони Ка-
римда хабар берилгандурки, китоби бор қавмлар
нажас эмасдур. Бизнинг китобимиз эса энг қадимги
«Занд»дир.

Темурбекнинг ёдига устози Абдуллоҳ Қутбнинг
мадрасада ўқиганларида турли динлар хусусида айт-
ганлари ёдига тушди. Зардуштийларнинг эса бун-
дан қарийб икки минг йил муқаддам яратган «Авес-
то» китобида «Занд» атамаси учрайди. Ўшанда Эрон-
да зардуштийлик кенг тарқалиб, давлат динига
айланган. Ёруғлик ва эзгулик раҳнамоси Ахурамаз-
да ҳамда ёвузлик ва жаҳолат рамзи Ахримон ҳақида-
ги ҳикоятлар зўр ҳикматга эгалигини Абдуллоҳ Қутб,
уларга, мадраса талабаларига тушунтириб, «Авес-
то» асли Хоразмда вужудга келганига ишора қилган
эди.

— Биз бутга чўқинмаймиз, бутхонамиз ҳам йўқ. Якка ва ягона худоба ибодат қиламиз.

— Ўтга сиғинмоқ ҳам бутга сиғинмоқ билан бирдек эмасми?

— Биз оташпараст эмасмиз. Аммо ўт покиза нарсадир. Шунинг учун ўтни эҳтиром қиламиз. Улуғ амир, биздаги табақа тарихи хусусида бир оғиз сўз. Эрондаги табақалар худди Ҳиндистондагидек бир неча табақага бўлинади. Биринчи табақа уламолар, иккинчиси уруш кишилари — сипоҳийлардир. Учинчи табақа эса ишчилардир. Тўртинчиси эса деҳқонлардир. Лекин Эронда «пария» табақаси йўқ.

— Сизлар ҳиндлар каби ўлганларни куйдира-сизларми?

— Йўқ, бизлар ўликларни даҳмаларга элтиб қўямиз. Уларнинг суякларини йиғиб остадонларга қўямиз. Биз сувни ҳам, ерни ҳам палид қилмаймиз.

— Ўз юртарингиз Кирмон-Яздуга қайтишни хоҳлайсизми?

— Йўқ, улуғ амир. Биз у жойга борсак, тирикчилигимиз ўтмайди. Гадоилик қилиб кун кечиришдан орланамиз. Очликдан ўлсак ҳам бир кишига қўл узатмаймиз. Бугун сиз Эрон шаҳаншоҳисиз, бизларни эҳтиром қилганингиздан хурсандмиз. Илоҳим умрингиз узоқ бўлсин. Биз юртимизга қайтишни хоҳламаймиз. Шу ер энди бизнинг ватандур.

ЛУНИ КУТВОЛИНИНГ ҲИЙЛАСИ

Қамал ишлари кўнгилдагидек бораётган бўлса ҳам Саййид Ваққоснинг кўнгли безовта эди. Ўрдугоҳ соқчиларидан икки киши йўқолгани бежиз эмас. Душман уларнинг режасини пайқаган бўлиши мумкин. Темурбек қалъа кутволи Кортор тажрибали ва маккор саркарда деб бекорга уни огоҳлантирмаган.

Саййид Ваққос Шер Баҳром Марвазий шогирдлари — муҳандисларнинг нақаб ишлари тугаб қолгани ва эртага қалъа деворларидан бирини портлатиш мумкинлигини айтгандан сўнг кўнгли анча таскин топди. У эртагаёқ ҳужумни бошлашга қарор қилди. Шу фикр ила ўрдугоҳда ёстиққа бош қўйди. У қанча мизғиганини билмади. Карнай-сурнайлар овози, гумбурлаган товушлардан сапчиб ўрнидан турди.

Ташқарига чиққанда ўрдугоҳ тарафга бостириб келаётган ваҳший филларни кўриб, шошиб қолди.

Жангалдан ўтаётган филларни кўрқитиш учун чалинган карнайлар акс натижа бериб, филларнинг йўналишини ўрдугоҳ тарафга ўзгартирган эди.

Атроф олатасир бўлиб кетди. Чодирларни янчиб ўкириб келаётган филлар даҳшатли эди. Уларнинг оёқлари остида қолган сарбозларнинг фарёди оламни тутди. Ўнбоши-ю юзбошилар ҳам аскарлар қатори гангиб кетди. Филлар бошқа тарафдан яна орқага қайтиб, саросимани кучайтирди. Қалъадан эса фурсатни фанимат билган Кортор жангчилари қўлларида машғала кўтарган ҳолда ҳужум бошладилар.

Саййид Ваққоснинг сарбозлари сон жиҳатидан кўп душман билан жанг бошладилар. Икки тараф ҳам жон-жаҳди билан олишар эди.

Саййид Ваққос аскарлар авлодидан бўлгани учун атрофини қуршовга олган йигирма ҳинд билан жанг қилар, жароҳатларига қарамай рўпарасида пайдо бўлган душманни ер тишлатар эди. Бир қўлида болта, иккинчисида қилич.

Кортор жангчилари бундай баҳодирга ҳали дуч келишмагани учун бир навкар қандай қилиб ўн аскарни қисқа фурсатда ер тишлатишига тан бермай иложлари йўқ эди.

Саййид Ваққос оғир яраланиб, болтаси қўлидан тушди. У ўнг қўлидаги қиличи билан рақибининг

бўйнига солганида орқасидан найза санчилди. Унинг сарбозлари ўз қўмондонларини асир олиб кетаётган ҳиндларни кўришди. Қаттиқ жанг қилиб, уни қутқаришга интилишди. Лекин кучлар тенг эмас эди. Ғўр подшосининг жангари афғонлари ҳам қанчалик кўп душманни ўлдиришса-да, қуршов доираси тобора кичрайиб борарди. Уларнинг таҳликали қуроли — талвор юзлаб ҳиндларни ер тишлатса ҳам вазият ҳиндлар фойдасига ўзгармоқда эди.

Саййид Ваққос ҳушига келганда ўзини қалъа ичида — кутвол Кортор қаршисида кўрди. Паҳлавон қомат, шоп мўйловли, қирқ ёшлардаги кутвол унга тантанали нигоҳ ташлади:

— Ўзингизга келдингизми, амирзодам?

Унинг ишораси билан табиб ҳинд Саййид Ваққос жароҳатларига малҳам қўя бошлади.

— Бугун азиз меҳмоним бўласиз. Ҳозирча дам олинг.

Кортор ўзининг хос хонасига кириб, қўлига қоғоз олди. У Деҳли султонига ўзи қозонган ғалабасини ёзиб, қўлига тушган Амир Темур ўғлининг жароҳатлари оғир бўлса ҳам соғайиши мумкинлиги ва ундан унумли фойдаланиш хусусидаги фикрларини баён қилди.

— Бу мактубни зудлик билан Деҳлига элт, — деди у мулозимига.

— Бош устига, ҳазратим.

Кортор чуқур ўйга чўмди. Тақдир инъом этган бундай совға ҳаётда бир бўлади.

БРАХМАННИНГ БАШОРАТИ

1398 йил 17 декабрда Мовароуннаҳр лашкари Деҳли қаршисида саф тортди. Ўнг қўлда амирзода Пир Муҳаммад, амирзода Сулаймоншоҳ баҳодир ва

ўзга амирлар; чап қўлда амирзода Султон Ҳусайн баҳодир, амирзода Халил Султон, Жаҳоншоҳ ва бошқа амирлар; манғлойда амирзода Рустам, амир Шайх Нуриддин, амир Шоҳмалик, Аллоҳдод туришди. Темурбекнинг ўзи эса лашкар қалбида туриб шаҳар деворлари олдида сафланган ҳинд қўшинини назардан ўтказмоқда. Унда аниқ ахборот бор.

Султон Маҳмуд ва унинг бош қўмондони Маллухон ўн минг отлиқ, йигирма минг пиёда, бир юз йигирма занжир жангчи филлар бўлиб, уларнинг устига ёғоч кажавалар ўрнатилган, ҳар бир фил устидаги кажавода бир неча камонбоз. Фил қаторлари орасидан «ёнар кўзалар» отувчи раъдандозлар ва кўп мартаба сакраб учувчи — темир учли узун портловчи ўқ отувчилар ўрин олган.

Темурбек рақибнинг энг хавфлиси филлар эканини яхши билгани учун зарур чораларни олдиндан кўриб қўйган эди. Унинг амри билан филлар ҳужуми кутилаётган чизиқ бўйлаб чуқур хандақлар қазилди, похол ортилган юзлаб туялар шай этилган бўлиб, уларнинг юкларига ўт қўйилгач, филларга қарши солиш мўлжалланган. Филларнинг туялардан қўрқишини унга айтишган эди. Бундан ташқари, у темирчиларга ўткир тигли учбурчак шаклидаги темир санчқилар ясаттирдик, улар қандай ҳолатда ҳавога отилишидан қатъи назар, ерга тушгач, бир қирраси албатта тикка туриб қоларди. Отлиқлар эса уларни филлар келиши тахминланган йўлларга қадаб чиқишган.

Темурбек ишораси билан лашкар олдида мавлоно Носириддин Умар жойнамозини тупроқ устига солди.

Темурбек отдан тушиб, икки ракат намоз ўқиб, Аллоҳ даргоҳидан зафар тилади. Сарбозлар ва лашкарбошилар пайғамбар ёшидаги саркардаларига эҳтиром ила қараб, унинг амрини кутардилар. Ҳар

бирлари Аллоҳ иноятига сазовор Соҳибқирон учун жонларини фидо этишга шай туришар эди.

Жанг Темурбек режаси қанчалик тўғри бўлганини дастлабки соатдаёқ кўрсатди. Филлар ёнаётган туялар зарбидан, ердаги санчқилар оғриғидан бўкириб, ҳинд лашкари сафини янчиб кета бошлади. Сарбозлар, филлар бир-бирларига аралшиб кетишди. Ўткир қилич зарби ва найзалар одамлару филларни йиқитар, филбонларнинг фарёди, жанговар наъралар бир-бирини босиб кетарди. Темурбекнинг набираси Пир Муҳаммад қиличи билан филга ҳужум қилганидан руҳланган Халил Султон ҳам яқинлашган филнинг хартумини шамшири билан кесиб ташлади. Султон Маҳмуд ва Маллухон жанг бой берилганини кўриб, қочишга тушиб, шаҳар дарвозасига от қўйишди. Улар Деҳлини ичкаридан мудофаа қилишни ўйлашди. Улар билан жангдан қочган захира қўшин ҳам пойтахтга бекинишди.

Оқшом тушганда жанг тўхтади. Тор-мор бўлган ҳиндларнинг кўпи асирга тушди, қочди. Жанг сурони тингач, Темурбек шаҳар дарвозасига етишган бўлса ҳам лашкарга дам беришга амр берди. Энди душман ҳовридан тушди. Бели синди.

У Лаби ҳавзи хос деб аталадиган мавзеда чодирини тикдирди. Ҳузурига саркардаларини чақириб, машварат ўтказганидан сўнг тун зулматига чўккан Деҳлини кўргани отланди. Ҳисор устида ҳинд соқчилари. Шоп мўйловли, темир қалпоқ кийган.

Темурбек хос навкарлари билан эртага забт этилишга маҳкум шаҳар ҳақида ўй суриб турганда ҳисор устидан ўқ учиб унга яқин жойга тушди. Саркарданинг завқи жўшиб, ёнидаги соқчидан камонни олди. Ўзига ўқ отган ҳисордаги ҳинд аскарини мўлжалга олди. Устози Самир Тархон ўғитларини эслаб, ёйни тортиб юборди. Тепадаги соқчининг фарёди эшитилди. Ўқ унинг юзига теккан эди.

— Офарин, бува!

Халил Султон Темурбекка ҳавас билан қаради.
Шу вақт ҳисор устидан хитоб янгради:

— Амир Темур!

Ҳисор устида арғувоний кийинган бир киши кўринди:

— Темур!

У ниманидир гапира бошлади. Темурбек ёнида ҳозир бўлган тилмоч унинг сўзларини таржима қилди. Деҳли аҳлининг мўътабар оқсоқоли, наслинасаби юқори бўлган бу зот брахман бўлиб, ҳиндлардан ташқари мусулмон уламолари ўртасида ҳам баобрў. Унинг гаплари мазмунини айнан келтирса шундоқ:

— Темур! Деҳли қамалини тўхтатиб, орқангга қайт, бўлмаса қаҳримга учрайсан. Умринг қисқаради. Агар шаҳарга кирмай урушни тўхтатсанг, йигирма бир йил яшайсан. Ҳозир 63 ёшдасан. Сўзимга қулоқ солмай шаҳарга уруш билан кирсанг, атиги етти йил умринг қолади.

Темурбек ёнида турган уламо Носируддин Умарга юзланди:

— Брахман нима демоқда ўзи?

— Эй, улуғ амир! Сиз бундоқ сўзларга аҳамият берадиган одам эмассиз-ку!

Темурбекнинг чеҳраси бир зум паришон тус олди. Кейин унинг ўрнини қатъият эгаллади.

— Эй, брахман! Билгилки, ўлим менинг эски ошнам, бир-биримизга улфат бўлиб қолганмиз. Йигитлигимдан ажал гоҳ олдимда, гоҳ ёнимда юради. Агар сен мени кўрқитмоқчи бўлсанг ўлимдан ҳам даҳшатлироқ сўз топ.

— Менинг сўзларим ҳақиқат, — жавоб қилди брахман, — сен қайтиб кетмасанг, ёқимсиз хабар эшитасан.

— У қандай хабар бўлади?

— Ҳалининг ўлими тўғрисида.

Носируддин Умар ташвиш ичра Темурбекка тикилди. Аммо унинг чеҳрасида ҳеч нима акс этмади. Бўғиқ товушда жавоб эшитди:

— Жанг майдонидаги барча аскарларимнинг оталари бор. Дунёда биргина ўғлим оталик бўлиб қолган эмас. Агар унинг ўлими ҳақидаги хабари келса, мен бошқа оталар ўғилларининг ўлим хабарини эшитгани каби эшитавераман.

Ҳисордан брахман хабари келди:

— Сенга айтадиган бошқа сўзим йўқ.

Вақт ярим кечадан оғди. Ҳурдоғда жимжитлик. Темурбек тўшақда ёстиққа бош қўйди. Лекин кўзларига уйқу келмасди. Брахманнинг гаплари захри билинмоқда эди. Сайийд Ваққосдан дарак йўқлигидан кўнгли безовта эди. Брахманнинг сўзлари эса ундаги хавотирни кучайтирди. Бирдан ер остидан гумбурлаган товуш эшитилди. Зилзила бошланди.

Шаҳардан ваҳимали қичқириқлар ва фарёдлар эшитилди. Чўчиб уйғонган сарбозларда ҳам ваҳима. Шу вақт Темурбекнинг кўксидан бир нидо отилиб чиқди:

— Қўрқманглар, йигитлар! Мен сизлар биланмен.

Сарбозлар ўзларининг падари бузрукворлари бўлиб қолган йўлбошчиларини кўриб, тинчлана бошлашди. Улар ҳисор устида гапирган брахманнинг дўқларини эшитишгани учун, зилзилани шу сеҳргар брахман чақирган деб ўйлашган эди. Ажабо, Соҳибқирон «Қўрқманглар!» деганидан сўнг бирдан зилзила тўхтади. Энди улар ўз йўлбошчиларининг сеҳри брахманниқидан ҳам сира қолишмаслигини англашди.

— Соҳиб-ул-қирон!

— Соҳиб-ул-қирон!

Лашкарнинг мағрур олқишлари чор-атрофни тугиб кетди.

Темурбек чодирига кириб кетаркан, лашкарнинг шодон қийқириқлари сира тинмас эди.

— Адолат шамшири!

— Шариатпаноҳ!

Деҳли деворлари тағларидан қазилаётган нақабларга порох тўлдираётган Шер Баҳром йигитларининг ҳам руҳи баланд. Тонг отгунча ишлар битади.

Бир ишора билан тош деворлар портлайди. Шаҳар тақдири ҳал қилинади.

Чодирда эса уларнинг раҳнамоси ҳордиқ олмоқда. У лашкарини ўйлайди. Шунинг учун ҳам уни барча навкар падарибузруквор дейди.

ҚОН ЮТГАН ОТА

Тонг саҳарда Темурбек Деҳлига ҳужумни бошлади. Олдинги сафга у махсус тайёрланган бўлинма — четин сарбозларини қўйди. Улар ўлимни писанд қилмайдиган, ҳар қандай оғриқ-азобларга чидамли кишилар эди. Уларнинг қўллари ҳам шундай чидамли эдики, қайноқ сувга солинса ҳам сесканмас эди. Четин сарбозлари каби аччиғи тез, лекин соддадил одамлар руҳини яхши тушунган Темурбек уларни оғир вазиятларда биринчи бўлиб ишга солар эди.

Четинлардан кейин шаҳарга Ғўр ўлкаси афғонлари — қаллобандоз сарбозлар — даҳшатли талвор эгалари кириши лозим эди. Аммо вазият бошқача тус олди.

Қалъа деворлари тагига қўйилган порох портлагач, шаҳарга кирган четинлар қаршиларида совут кийган ҳиндларни кўрдилар. Зирх, қуфтон кийган ҳиндларга четин сарбозлари қиличлари кор қилмас эди. Ғўр сарбозларининг талворлари темир либосларга тегиб сирғаниб тушар эди.

Пешинга яқинлашса ҳам сарбозлар шаҳар марказига кира олишмади. Уларга қарши филлар ташланди. Сарбозлар улардан қўрқмаса ҳам, барибир филлар улардан кўпларини янчиб ташлади. Жанг чўзилиб кетмоқда эди. Кечга яқин ишғол этилган маррада Темурбек машварат чақирди. У саркардаларига вазиятни тушунтирди. Фурдатни қўлдан бермасликка ундади.

— Энди ўзим шаҳар марказига йўл очамен. Агар жасадим шаҳар кўчаларининг бирида қолса ҳам Дехлини олишингиз керак. Сарбозларга айтинг. Шаҳарни олганларидан кейин уни уч кун талашлари мумкин. Эркакларни қул, хотин-қизларни чўри қила берсинлар.

Саркардалар ўртасида жонланишни кўрган Темур уларга яна ўз ваъдасини такрорлади.

Чодирда ёлғиз қолган Темурбек қўлига Қуръони Каримни олди.

Одатда мушкул вазиятда у доимо Қуръонга мурожаат қилар эди.

— Инно фатаҳно лака фатҳан мубино, — ўқиди у ва чехраси ёришди. Бу оятда «Биз сенга катта ва улуг фатҳ-кушойиш беражакмиз», дейилган.

Темурбек ниҳоят шодлигидан ўзини тутолмай ташқарига чиқди ва унга югуриб келаётган мингбоши Латифни кўрди. У ҳаллослаб келгач:

— Жанубий дарвозадан ҳинд филлари келмоқда, — дея хабар қилди.

— Филлар ўтдан кўрқишини биласизлар. Борудни ишга солинг.

Кейин ёнида ҳозир бўлган Ғўр подшоси Абдол Гилзойга буюрди:

— Йигитларингни ишга соладиган қулай фурдат келди. Филлар хартумини кесишга моҳирларни жангга ташла. Ўқчиларнинг бари филларни нишонга олсин.

Улар душман кўксига қадалган ўқ каби шаҳар ичига кириб боришди. Ҳиндлар бир ўзи ўн аскарни ўлдиришга қодир ажал селига бардош бера олмади.

Жануб дарвозаси эгалланиб, Темурбек лашкари шаҳар ичига кириб кела бошлади.

Темурбек болтасининг сопи қўлидан чиқиб, ерга тушди. У ҳайрон бўлиб чироғ ёруғида қуруқшаб қолган қонларнинг қалинлигидан болта сопи сирғаниб тушганини кўрди. Ўзига назар солди. Қонли ҳовузга тушгандек совутлари буткул қонга фарқ бўлган. Уруш суронлари энди эшитилмас эди. Фақат сарбозларнинг, ўлжа олаётган навкарларнинг шодон ва ваҳший хитоблари, хотин-қизлар фарёдигина эшитилар эди.

Чодирда эса Темурбекнинг ҳузурига қаймоқ солинган косани келтирган ғулом бирдан қусиб юборди. Уни хижолатдан чиқариш учун саркарда оҳиста деди:

— Майли, ўғлим. Хижолат бўлма. Биз, уруш кишилари қон ва жароҳатларга кўникиб қолганмиз. Косани олиб кет, бошқасини беришсин.

Ғулом ўрнидан қимирламай яна қайд қилди. Шу вақт чодирга кирган амир Азизуддин бу ҳолни кўриб, бош чайқади:

— Сарбозларимиз ҳам қусуқ касалига учрабди. Табибларнинг сўзларига қараганда бу вабо белгиси экан.

Темурбекнинг ёдига Квита султони Абдуллоҳ Воли ал-Мулкнинг огоҳлантирувчи гаплари келди:

— Деҳлини фатҳ қилиш учун борганлар вабога учраб, қайтиб кетишга мажбур бўлганлар. Бу касаллик Деҳли аҳолисига таъсирсиз. Аммо четдан келганларга фалокатдир.

— Сарбозлар, — деди Азизуддин, — юриб туриб ё хизматда бирдан қусишмоқда. Икки соат ичида ҳолдан тойиб, ҳаракатдан қолмоқдалар. Табиблар

айтишича, икки кун ичида бир пўст, бир сўнгак бўлиб қоларкан. Кўз косаси чуқурлашади, оғзи қуриб, қўл-оёқлари қораяди.

— Асирларда касаллар борми?

— Ҳа. Улардан бир неча кишида шундай аломатлар кўринди.

Темурбек бир қарорга келиши керак эди. Вабо тарқаган жойдан тезроқ чиқиб кетилса лашкар омон қолади.

— Брахманни олиб келишди, — соқчилар бошлиғи шундай ахборот берди. Ҳукмдорнинг ишораси билан ташқарига чиқиб брахманни чақирди.

— Исминг нима?

Башоратчи брахман ўзини хотиржам тутиб, жавоб қилди:

— Гони Хурта.

Тилмоч бу исм маъносини шарҳлади:

— Муқаддас ўт дегани бу.

Темурбек брахманга қизиқиб разм солди. Ўрта ёш, соқоллари қора. Озғин. Ўзига ишонган.

— Етти йил умрим қолганини қайдан биласен?

— Эй, амир, сен менинг сўзларимдан қўрқдингми?

— Сен мени қандай ирода ва ақидага эга эканлигимни: ўлимдан қўрқмаслигимни, урушдаги жасурлигимни билганингда бу каби беҳуда гапни айтмасдинг.

— Эй, амир, сен уруш майдонида ўлмайсан. Билки, шу иқлимда ҳаммага маълумки, брахманлар умр бўйи нафсини ўлдириб, ҳайвоний, ҳавойи ҳаваслардан парҳез қилишади. Брахман ваъз қилган усулдан чиқмай юрган бўлса, у одам келажакни кўра оладиган истеъдодга молик бўлади.

— Хўш, — деди истехзо ичра Темурбек, — ўзинг келажакнинг қандай кўрасен? Қай тариқа ўласен?

Брахман бу даҳшатли сўроқ эканлигини англади.

— Кўз, — деди брахман ўзини хотиржам тутиб, — ҳар нарсани кўради, лекин ўз вужудини кўролмайди.

— Эй, брахман, бу жавобинг менга ёқди. Ниҳоят зўр нуқтани топдинг. Сен озодсан.

Брахман таъзим бажо айлаб, чиқиб кетди.

Ташқарида эса йиғи-нолалар эшитилди. Нима гаплигини аниқлаб келган соқчилар бошлиғи хабар берди:

— Янги мусулмон бўлган париялар сиз бу ердан кетсангиз ҳиндлар бизни ўлдиришади. Шунинг учун бизларни ҳам ўзингиз билан олиб кетинг, деб йиғлашмоқда.

Темурбек амир Азизуддинга юзланди:

— Квита султониға каптар орқали нома жўнатилсин. Мусулмон бўлган пария халқини Ҳиндистондаги мусулмонлар яшайдиган иқлимларга ерлаштирайсин. Уларнинг эркин ва озода яшашлари чоралари кўрилсин.

Чодирға кириб келган Жоқу барлос шодон хитоб қилди:

— Хазинадаги жавоҳиру олтин-кумушлар икки минг хачирға юк бўлади, Соҳибқирон!

— Йиғиб-йиғиб подаға топширди, дегандек султон Маҳмуд хазинаси бизға насиб қилган экан, — кулди Темурбек ва жиддий тортиб қўшимча қилди. — Бу насиба салтанатимиздаги ободончилигимизға сарфлангай. Биринчи навбатда Самарқандға, кейин эса Шаҳрисабзға!

Саркардалар чиқиб кетгач, Темурбек кўрпачаға ёнбошлаб чуқур ўйға чўмди. Брахманнинг башорати ёдига тушди. Унга ишонилса, умридан атиги етти йил қолибди.

Демак, шошилиш лозим. Салтанат юмушлари кўп. Рум, Хитой сафарлари...

— Шум хабар келтирдим, Соҳибқирон.

Темурбек чўчиб чодирда пайдо бўлган махфий даракчиси — дарвешни кўрди.

— Ўғлингиз Саййид Ваққос ўлдирилди.

Темурбек бошини қуйи солди. Брахманнинг башоратидан бир қисми амалга ошибди. Қизиқ, бу одам, қай тариқа келажакни кўра олади?

У ўқиганлари ва уққанларини, шу ёшгача кўрган-кечирганларини ёдидан ўтказа бошлади. Етти иқлимда иш кўрувчи махфий даракчилардан этишган ажойиботу ғаройиботларни эслади. Қачондир қайси бир уламнинг айтганлари ёдига тушди.

— Пайғамбаримиз Ухуд жанги майдонида «Ё Абу Муслим!» дея хитоб қилган эканлар. Шунда саҳобалар бу одам ким, дея сўрашганида Расулуллоҳ «Менинг вафотимдан сўнг юз йилдан кейин дунёга келадиган паҳлавон» деган эканлар. Буни қарангки чиндан ҳам юз йил ўтгач Абу Муслим дунёга келди ва тенги йўқ паҳлавон бўлиб доврўқ қозонади. Ўн саккиз ёшида қирқ минг лашкарга бош бўлиб халқ кўзғолонига раҳбарлик қилади. Дамашқни эгаллаб халифа Марвонни тахтдан туширади.

Абу Муслим зўравонлик билан тахтни эгаллаган уммавийлар сулоласини тугатади. Халифалик тахтини унинг қонуний эгалари пайғамбаримиз авлодлари, Расулуллоҳнинг амакиси Аббос авлодларига топшириди ва анча йиллар аббосийлар ноибси сифатида Мовароуннаҳр ва Хуросонни идора қилади.

Шу уламо пайғамбар Муҳаммад Мустафо (САВ) айтган башоратни ҳам тилга олган эди. Саҳобалар сўрабдилар:

— Халифалик қанча вақт давом этади?

— Менинг вафотимдан сўнг ўттиз йил давом этади.

Чиндан ҳам шундай бўлди. Демак, пайғамбар келажакни аниқ кўра олган. Бундай фазилат ҳаммага ҳам насиб қилавермайди. Ўзини буткул Ал-

лоҳга бағишлаган, унинг ёди, унинг висоли, унинг марҳамати дея яшайдиган, бутун умрини тоат-ибодатга бағишлаган зотларгина бунга эришиши мумкин.

Темурбекнинг ёдига болаликдаги ғор тушди. Унда айтилган башоратларни эслади. Ҳаммаси руёбга чиқди. Ҳамма башоратлар. Бошига қилич урилди. Танасига темир ўқлар санчилди. Уқубатлар, жудодлик ситамларини қўрди. Бари-бариси ҳақиқатда амалга ошди.

Брахман башорати ҳам шундай бўлса бордир. Демак умри саноқли қолибди. Шошилиш керак. Шошилиш. Ўйлаган режаларини амалга оширишга улгуриши керак.

КУТВОЛНИНГ ТАКЛИФИ

Сайид Ваққос ёнига келган табибга саволомуз тикилди.

— Огоҳ бўлинг, амирзодам. Сизга тузоқ тайёрланган.

Бу огоҳлантиришдан унинг чўккан кўнгли кўтарилди. Демак, отасининг кўз-қулоқлари қалъада ҳам бор. У ёлғиз эмас. Жароҳатлари ҳам битиб қолди.

Табиб унга малҳам қўйиб чиқиб кетгунча меҳрли кўзларини ундан узмади.

Пешинга яқин Кортор уни ўзининг муҳташам емакхонасига чақирди. Анвойи таомлар. Шароблар қўйилган.

Сайид Ваққос умрида бирон марта шаробни оғзига олмаган. Кутволнинг қутқуси билан кўзачадаги шаробни бўшатишига тўғри келди.

Хонага раққосалар, бир-биридан гўзал ҳинд қизлари кириб келишди. Ёқимли куйлар шўх ашуларга уланди.

— Ҳаёт қандай ширин ва гўзал, — деди шаробдан ширакайф Кортор, — қизларга қаранг. Улар хизматингизга мунтазир.

Саййид Ваққоснинг ёдига Темурбекнинг ўғитлари тушди. У маишатга берилиб кетган ўғли Мироншоҳга шундай деган эди:

— Ҳар бир ҳукумат бошидаги султонга тикилиб турган бир офат бордир. У офат эса ялқовлик ва танпарварликдир. Ҳар бир ҳукумат бошида турувчи султон-подшоҳлар бу офатга мубтало бўлса, у бир огоҳ кишининг қўлида мағлуб бўлмоғи шакшубҳасиздир. Мен қирқ ёшимдан шу кунгача шароб ичмадим. Беш вақт намозни узрсиз хато қилмадим. Агар сен ҳам ўзингга топширилган мамлакатларни доимий ҳолда яхши идора қилмоқчи бўлсанг, айш-ишрат, ялқовликни ўзингга ҳаром деб билгайсен. Агар бир коса шаробни лабингга тегишиб, бир кечани чиройли хотинлар билан ўтказар экансен, эртаси куни ишдан чиқасен, ўша куни масъулиятингда бўлган давлат ишининг уддасидан чиқа олмайсен. Кечаси ичган шаробинг эртаси бўшаштириб, хуморга солади. Яна сенда гўзалларга рағбат пайдо бўлади. Ундан кейин кунларинг шароб ичмоқ, гўзаллар билан алоқада ўтади. Ҳалокатга учраб, йўқ бўлиб кетган султонларнинг барчалари шароб ичмоқ, гўзаллар суҳбатида кун кечирмоқ билан маҳв бўлганлар. Мисол учун, бир деҳқоннинг ёки бир темирчининг ўз ишидан синганини эшитганмисен? У умрининг охиригача доимо деҳқон ёки темирчилигича қолади. Тирикчилиги бўлган ишини ҳеч ким унинг қўлидан тортиб ололмайди. Нима учун деганда, деҳқон ҳам, темирчи ҳам ҳаргиз шароб билан, гўзаллар ишрати билан банд бўлган кишилар эмасдир. Бундай нарсаларга сарф қиладиган бўш вақtlари ҳам йўқдир. Шуни ҳам билиб қўймоғинг керакки, душманинг

ҳар қанча шароб ичиб, гўзалларга мойил бўлса, бу сенинг манфаатинг.

Саййид Ваққос Корторнинг устма-уст шароб тўла косаларни бўшатишини кўриб, Темурбек ўғитлари маъносини обдан чақарди.

— Ичинг, амирзодам, ичинг. Балки, бу умрингиздаги сўнги косадир. Ха-ха!

Саййид Ваққос беихтиёр косадаги шаробни бўшатганини ҳам сезмай қолди. Боши айланиб, тана-сида қандайдир лаззат сезди. Ҳаёт чиндан ҳам гўзал.

Раққоса қизлардан бири Кортор ишораси билан унинг олдига келиб, Саййид Ваққоснинг сочларидан силади ва пешонасидан ўпди. Ундан таралаётган хушбўй ҳид ва тароват амирзоданинг мастлигини кучайтирди.

Ҳаётга бир марта келасан. Егин, ичгин, севгин. Ҳаммаси ўткинчи...

Кортор яна ичди. Оғзига хурмо солиб чайнади.

— Амирзодам, — деди у кўзларини сузиб, — мен султондан мактуб олдим.

У яна ўзига шароб қуйди.

— Агар сиз, — деди у косани бўшатаркан, — отангизга хат ёзиб, уни Ҳиндистондан чиқиб кетишини илтимос қилсангиз, биз сизни озод қиламиз.

Саййид Ваққос бирдан ҳушёр тортди. Кўз олдига Темурнинг важоҳатли чехраси намоён бўлди.

— Йўқ, — деди у кескин.

— Бўлмаса, ўласиз. Мен терингизга сомон тикаман. Ха-ха-ха!

— Йўқ, — деди Саййид Ваққос, — отам билан ҳазиллашманг. У мен учун сиздан даҳшатли ўч олади.

Кортор яна шароб кўтарди.

— Аммо сиз ўласиз, амирзодам. Мана шу гўзаллар, ширин таомлардан бебаҳра қоласиз. Ўйланг, яхшилаб ўйланг.

Саййид Ваққос кўнглида кечаётган кучли ғалаёндан ўзи ҳам ҳайрон эди. Гўзал аёллар рақси эса авжида эди.

* * *

Темурбек махфий даракчи ахборотини тинглаб бўлгач, оҳиста сўради:

— Қатл олдида Саййид Ваққос нима деди?

— У сиз озода қилган Алаширни айтиб, агар у шафқат қилса, Сиз унга марҳамат қилишингизни эслатди. Аммо Кортор сиздан қўрқмаслигини айтди...

— Кейин-чи, кейин...

— Кортор Темур Кўрагондек буюк зотнинг ўғли юрагини суғуриб олган саркарда сифатида тарихда қолиш истагини билдирди.

— Ўғлим фарёд қилмадимми?

— Йўқ. Фақат кўрагини ёришаётганда бир нидо эшитилди. Юрагини суғуришгач, жимиб қолди.

Шум хабар бир зумда барчага тарқади. Темурга таъзия билдирган саркарда-ю амирларга қарата у қисқа фармон берди:

— Улар ҳали мен, Тангри қули Темур қасос бобида ким эканимни билишмас экан. Саййид Ваққос кўрагини ёриб, юрагини суғурган, ўн минг сарбозим қонини тўккан қотилнинг додини беришга сўз берамен. Эртага бомдод намозидан сўнг Луни қалъасига от қўямиз.

Лашкар Дехлидан йўлга чиққандан сўнг тўрт кун ўтгач, вабо балосидан қутулди. Маълум бўлдики, вабо марказдан тарқалар экан.

Луни қалъасига етишганда Темурбекнинг кўзи қалъа буржидаги ичига сомон тиқиб қўйилган жасадга тушди. Кутвол Кортор ўзи каби бир қўмондон ва бунинг устига шахзодалиқ мақомидаги Саййид Ваққосни ўлдирган бўлса ҳам дафн қилган деб ўйлаган эди.

Қалъадан кимнингдир хитоби эшитилди. Тилмоч Темурбекка уни таржима қилди.

— Кутвол Кортор бу ерда тўхтаманглар, акс ҳолда Темур Кўрагоннинг ҳам терисига сомон тиқиб, ўғлининг ёнига осиб қўяман, демоқда.

Темурбек индамади. Қўмондонлар бошланиб кетган ёмғир остида чодирлар тиклаш билан банд. Ҳамма қамал ишлари худди Дехлидагидек бўлиши-ни билади.

Қамалнинг ўттизинчи куни Луни қалъасининг девори портлатилиб, лашкар ичкарига қуюндек ёпирилди. Унинг биринчи сафида Темурбек борарди. Марказда мудофаачилар сафидан шоп мўйловли, узун бурун лашкарбоши баланд овозда:

— Темур! — дея ҳайқирди.

— Кортор! — деди Темурбек у сари от сураркан. У мажруҳ ўнг қўлида қилич, чап қўлида болта ушлаган.

Кортор у билан тўқнаш келди. Икки томон ўз саркардалари жангини беихтиёр кузатиб қолишди. Ҳиндлар қирчиллама қирқ ёшдаги қўмондонлари Кортор қандай моҳир қиличбоз эканлигини яхши билишарди. Мовароуннаҳр лашкари эса пайғамбар ёшидаги ўз падари бузрукворларининг Соҳибқирон бўлгани учун хотиржам эдилар.

Корторнинг кучли зарбасидан Темурбекнинг ўнг қўлидаги қилич учиб кетди. Ҳамма нафаси ичига тушиб, бу ғаройиб олишувни кузатарди. Кортор тантана билан ғалабасига ишончи комил ҳолда қўлидаги қиличини янги зарбга ҳозирлади.

Темурбекнинг ёдига устози Самир Тархон ўгити келди:

— Душман майдонда рақибнинг ўнг қўлини ишдан чиқарса, у қандай баҳодир бўлса ҳам ожиз бўлиб қолади, амирзодам. Шунинг учун чап қўлни ишлатишни яхши билинг.

Темурбекнинг чап қўлидаги болтаси Корторнинг ҳамласини қайтарди. Бу кутилмаган ҳолдан кутвол отда чайқалиб кетди. Кейинги болта зарби унинг белига тушди. Қимирламай қолган Корторни бир оёғидан ушлаган Темурбек уни ерга судради. Уларга йўл бўшатган сарбозларга у тилмочни чақиришни буюрди. Тилмоч ёнида ҳозир бўлди.

— Мен ўғлим ва сарбозларим қасоси учун бошингни кесиб, терингга сомон тикамен.

Корторнинг кўзлари очиқ, лекин сўздан қолган эди. Темурбекнинг мақсади ақл маркази ва кўриш нуқталари ишлаб турган душманига ўлмасидан аввал қасос ҳукмини англатиш эди.

Темурбек бир зарб билан унинг калласини учириб юборди. Кортор томиридан фавворадек отилган қон унинг лабларига сачради.

— Мен онтимга риоя этдим.

— Ал-қасосу мин ал ҳақ! — деди кимдир.

Саййид Ваққос жасади эҳтиром ила дафн этилиб, қабр устига кўк гумбаз қурилди.

ҚАСД ҚИЛГАН ПАСТ БЎЛАДИ

Ҳиндистон султони Маҳмуд қўшинини Деҳли остонасида енгиб, Самарқандга зафар билан қайтган Темурбек қўшини жуда катта ўлжадан ниҳоят мамнун эди.

Соҳибқироннинг шахсий улуши бўлган олтинкумуш, гавҳару ёқуту дурлар йигирма филга юк бўлди. Амирлар, саркардалар, туманбоши-ю мингбошилар, юзбошию ўнбошидан тортиб сипоҳу навкаргача ўлжаларидан хурсанд ҳолда Темурга ҳамду санолар ўқишмоқда.

Соҳибқиронни ғалаба билан табриклаганлар қаторида Олтин Ўрданинг собиқ хони Тўхтамиш ҳам

бор. Темурбек унинг тавба-тазаррусини қабул қилиб бу қочоқ хонга яна мурувват кўрсатганидан саркардалар ғоят ҳайратланишди. Уларнинг юзларидаги норозиликни кўрган Темурбек изоҳ берди:

— Ҳузуримизга бош уриб келган Аллоҳнинг ҳар бир бандасига ким бўлишидан қатъи назар, марҳаматимиз дарвозаси очиқдур. Даргоҳимдан ҳеч ким ноумид кетмагай, иншооллоҳ!

Кейин бошини эгиб турган Тўхтамишга қараб оҳиста қўшиб қўйди:

— Қасд қилган паст бўлади.

Саркардалар ана шу олдиларида қисик кўзларини ерга тиккан собиқ хон туфайли Қундузчада, Терек соҳилида ҳалок бўлган юзлаб зобитларни, минглаб навкарларини эслаганча Соҳибқирон сўзларидаги ҳақиқатни англашди. Қасд қилган паст бўлади. Тўхтамиш шундай паст. Темур эса ҳиммати билан баланд, улуғвордир.

Тўхтамиш туз ҳақини унутиб, ўзига паноҳ, бошпана, амал, мансаб берган одамига қилич кўтарди. Бир эмас, уч марта. Шунда ҳам уни кечириш ҳар кимнинг ҳам қўлидан келмайди.

Тўхтамиш тезда ўзини ўнглаб, янги сафарга отланди. 1400 йили Олтин Ўрда хони Қутлуғ Темурнинг ўлгани ва унинг ўрнига амир Эдиқуд Темурхоннинг фарзанди Шодибекни тахтга ўтқазгани ҳақидаги хабарни эшитиб, қулай фурсатни ғанимат дея Волга сари от қўйди.

Довруқли Эдиқуд лашкари уни бу гал тор-мор қилди. Тўхтамиш ўзини гоҳ Литвага, гоҳ Сибирга уриб куч тўплай бошлади. Унинг элчиси Қораҳожиде Мовароуннаҳрга жўнаб, Ўтрор шаҳрида турган Темурга учради. Соҳибқирон ана шунда ҳам яна марҳаматини баланд тутиб, Тўхтамишга Олтин Ўрда тахтини олишга ёрдам беришини айтди.

Аммо доврүкли Эдиқуд улоқни илиб кетган эди. 1406 йилда унинг навкарлари Сибирда қочоқ хонни тутиб, бошини танасидан жудо қилишган эди. Шу тариқа йигирма йил давомида катта давлатга бош бўлган, остонасида Москва, Киев, Рязань, Тверь князлари ер ўшган, номи 17 шаҳарда зарб этилган тангаларда муҳрланган Тўхтамишхон ҳаётига фожиали яқун ясалди.

Қасд қилган паст бўлади. Соҳибқирон шундай башорат қилган эди.

Доврукли Эдиқуд эса туз ҳақини унутмай дўсти Қутлуғ Темурхон вафот қилганда ҳеч иккиланмай беғараз ҳолда унинг ўғли Шодибекни тахтга ўтқазди. Унга ихлос ва садоқат билан хизмат қила бошлайди.

Эдиқуднинг обрўси, баланд мавқеи ҳамда саркардалар ўртасидаги ҳурматини кўролмаган Шодибек унга ғайирлик қила бошлайди. Очиқдан-очиқ уни йўқотиш пайига тушади.

Эдиқуд билан Шодибек тарафдорлари ўртасидаги жанг амирлашкар ғалабаси билан тугайди. Қасд қилган Шодибек паст бўлиб, қочишга мажбур бўлади.

Доврукли Эдиқуд Олтин Ўрда тахтига Шодибекнинг ўғли Пўлатбекни ўтқазади. Унинг номидан мамлакатни мустаҳкамлаш, итоатдан чиқаётган рус князларини тобе қилишга киришади.

Тўхтамишнинг ўғилларини ўз паноҳига олиб, уларга ёрдам кўрсатган Москванинг буюк князи Василий Дмитриевич эса қайсарлик қилади. Моҳир дипломат, айёр сиёсатчи ва тадбиркор саркарда Эдиқуд Амир Темур хизматида орттирган бой тажрибасига суяниб, Москвага қарши зимдан иш кўра бошлайди.

1409 йили Эдиқуд бошчилигидаги юз минглик пиеда-отлиқ қўшин тўсатдан Москва остонасида кўринди. Фафлатда қолган князь Василий Дмитрие-

вич куч тўплаш баҳонасида худди 1395 йилдаги каби пойтахтдан қочди. Шаҳар мудофаасини унинг амалкиси Владимир Андреевич ўз қўлига олди.

Амир Эдиқуд Москвани қуршовга олиб, уни озик-овқатдан маҳрум қилди ва ён-атрофдаги ерларни талай бошлади. Ростов, Дмитров, Серпухов, Нижний обдан вайрон қилинди. Эдиқуд Коломенск қишлоғига қароргоҳини кўчириб, қуршов ҳалқасини торайтира бошлади.

Москвада талваса ва ваҳима кучайди. Шаҳарнинг камбағаллари «Душмандан олдин ўзимиз», дея бойлар, савдогарлар омборини талай бошлади. Боярларнинг ҳоли анча аянчли эди.

Қамалнинг учинчи куни Эдиқуднинг ҳузурига Пўлатхондан чопар келиб, пойтахтга Тўхтамиш ўғиллари қўшини яқинлашганини хабар қилди.

Кўпни кўрган Эдиқуд довдираб қолмади. У Москвага элчи жўнатиб, 3 минг олтин товон тўлашса қамални тўхтатишини билдирди. Ўлимни бўйнига олиб қўйган Москва боярлари зўр қувонч билан рози бўлиб, дарҳол олтинларни тўплашди.

Довруқли Эдиқуд катта ўлжа билан Олтин Ўрда пойтахти томон йўл олди. Ўлжалар, асирлар жуда улкан карвонни ҳосил қилди. Ҳар бир жангчига 40—50 асир рус тўғри келди.

Эҳтиёткор Эдиқуд олдиндан юборган айғоқчилар пойтахт қўлдан кетгани ва Тўхтамиш ўғли тахтга минганини хабар қилди. Амирлашкар айғоқчилари душман кучи ҳам устунлигини билдиришди.

Довруқли Эдиқуд лашкарига Идил (Волга) ва Ёйиқ (Урал) дарёлари оралиғида ўзи ташкил қилган улус томон юришни буюрди. Бу улус Нўғой хонлигини ташкил қилди. Унда Эдиқуд, кейин унинг йигирма ўғли узоқ йиллар ҳукмронлик қилишди.

Довруқли амир Эдиқуд 1419 йилда Тўхтамиш ўғиллари Каримберди ва Қодирберди қўшинлари

билан жангда ҳалок бўлади. Амир Темур лашкар-бошиларидан бири, манғит уруғидан чиққан амир Эдиқуднинг фожиали ўлими ҳақида тарихчилар шундай ёзишган: «Шундай қилиб, улкан ирода, қудрат ва жасорат эгаси, шунингдек, тадбиркор ва маккор, Олтин Ўрдани сиёсий тадбирлар ва куч билан қайта тикламоқчи бўлган Эдиқуднинг ҳаёти охирига етди».

Бирин-кетин тахтни эгаллаган Тўхтамиш ўғилларининг ҳукмронлиги ҳам узоққа бормади. 1395 йили Амир Темурбек берган зарбадан умуртқа поғонаси синган Олтин Ўрда таназзулга юз тутиб, Астрахан, Қозон, Қрим хонлиқларига бўлиниб кетди.

ИСЛОМ ОЛАМИНИНГ УСТУНЛАРИ

Бу дарвеш ўзининг ёқимли чеҳраси ва ширали товуши билан кишини ўзига беихтиёр жалб қиларди.

Темурбек ўзининг оромгоҳида ёнбошлаб ётганча унинг ҳикоясини зўр диққат билан тингларди.

— Яшиндек тез ва шиддаткор дегин. Яшиндек...

— Ҳа, Соҳибқирон. Султон Боязидни шундай деб аташади. Лўндасига айтсак, Йилдирим Боязид.

Темурбек хуфия ишлар бўйича сардор бекларидан бири бўлмиш дарвеш либосидаги бу жанговар зобитнинг ахбороти аниқ эканига имони комил эди.

— Мен унинг тўғрисида ҳамма нарсани билишим, ҳар қадамидан огоҳ бўлишим зарур, бек.

— Бош устига, Соҳибқирон. Қулингиз Боязид қўшини ва султон атрофидаги мулозимлар ўртасида ўз одамларига эгадур.

— Мамнунмен хизматингдан, бек. Бундай бағоят зарур юмушингга зарни аяма. Яқин орада...

Темурбек гапини чала қолдириб, сукутга чўмди. Ҳали эрта мақсадни очишга. Фақат ишоранинг ўзи ҳозир кифоя.

— Ўша жанг тафсилотларини яна бир бор так-
рорла-чи...

Хуфия ишлар сардори Темурни нима қизиқти-
раётгани ва нима безовта этаётганини яхши тушун-
ган эди. У Соҳибқиронда Боязидга нисбатан қан-
дайдир рашк ёки ғайирлик уйғонганини сезди.

Темурбек уни тинглар ва ўйлар эди. Кимнинг ҳар-
бий тажрибаси устун? Боязид ундан анча ёш бўлса
ҳам кўп муҳораба кўрган. Отаси, усмонли турклар
ҳукмдори Султон Муроднинг беҳисоб жангларида
бевосита иштирок қилган. У ўзини, айниқса, Косо-
во майдонидаги серблар билан бўлган ҳал қилувчи
жангда баҳодир ва саркарда сифатида кўрсатган.
Серб баҳодирини Милош Обилич шиддат ила янчар-
лар ҳалқасини ёриб ўтиб, жангни кузатаётган сул-
тон Муродга найза санчиб ўлдирганда Боязид дов-
дираб қолмади. Бош қўмондонликни ўз қўлига олиб,
серблар устидан порлоқ ғалаба қозонди. Отаси қони
тўкилган гиламни кўз олдида доим туришини бую-
риб, қотил Милошни топиб, ундан ўч олишга қасам
ичди. Яккама-якка жангда уни, граф Лазарони
ўлдирди. Ўн йил ичида Булғория, Македония, Фес-
салияни босиб олди. Юнонистонда машҳур Аргос
шаҳрини ер билан текислаб ташлади. Унинг сар-
кардалик маҳорати 1396 йилда Дунай дарёси соҳи-
лидаги Никопол шаҳри остонасидаги жангда рўй-
рост намоён бўлди.

Оврупо юрагида Боязид бутун христиан дунёси-
нинг сараланган қўшинига тўқнаш келди. Рим па-
пасининг байроғи остида венгерлар, немислар,
французлар, поляклардан иборат юз минглик лаш-
кар тўпланиб, Венгрия қироли Сигизмунд унга бош
бўлди. Француз рицарларига маршал Бусико, не-

мис рицарларига шаҳзода Фридрих Гогенцоллерн бош бўлиб, уларнинг бари Оврупода донғи кетган баҳодирлар, қиличбоз, мерганлар эди. Уларнинг руҳини кўтариш учун Рим папаси ўзининг оташин маддоҳлари — поп ва монахларни юборди. Жуда мукамал ва тўла-тўкис қуроланган рицарлар гердайиб, агар осмон узилиб тушса ҳам найзаларимиз билан кўтариб қоламиз, дейишди. Чиндан ҳам уларнинг найзалари, баланд туғлари қуюқ темир ўрмонни эслатарди. Аммо бу ўрмонни Боязид янчарлари бузиб ташлади. Даҳшатли жангда христиан баҳодирлари қанчалик жасорат кўрсатмасин, турклар шиддатига дош беролмади. Граф Наварский ва 24 шаҳзода асирликка олинди. Биргина Наварский учун Франция қироли 200 минг олтин дукат товон тўлаган эди.

Оврупо ларзага келди. Синалган баҳодирлар, салоҳияти баланд саркардалар мағлуб! Қирол Сигизмунд аранг қочиб қутулди. Энди ким шавкатли турк султонига рўпара келишга журъат этади?

Боязид эса кўҳна Рим империясининг меросхўри Византияга қўшин сурди. Бу қачонлардир жаҳонни титратган Цезарь, Помпей, Диоклетиан каби саркардалари билан машҳур Рим фарзанди Византия даҳшатга тушди. Пойтахти Константинопол турклар томонидан қуршов ҳалқасига олинди. Император Мануил Боязидга хирож тўлаш ва пойтахтда мусулмонларга эркинлик беришга ваъда қилди. Вақтинчалик битим тузилди.

Босфор қирғоғида иккита масжид, қаландархона қад кўтарди. Улар ёнида турк савдогарлари учун катта бозор очилди. Турклар қуруқлик ва денгиз томонидан Константинополни қуршаб олишди.

Император Мануил фурсатдан фойдаланиб, Оврупо подшолари ҳузурига сафар қилди. Боязидга қарши курашиш учун ёрдам сўради. Англия, Фран-

ция, Испания ҳукмдорлари уни зиёфат қилдилар-у, ёрдам масаласидаги гапни четга сурдилар. Французлар 600 рицардан иборат ашаддий христиан фидойиларини юборди, аммо улар туркларни яқиндан кўргач, жангга юраклари дов бермади. Москва князи Василий эса христиан оламининг эҳромига холи қудрат ёрдам учун митрополит Киприан бош бир неча рус князларини талайгина кумуш хазина билан жўнатди.

Византия ҳукмдори яна Оврупо бўйлаб садақа, ёрдам сўраб, ҳукмдорлар остонасига бош урмоқда. Аммо ким яшиндек тез ва шиддаткор Боязидга қарши бора олади?

— Шунинг учун ҳам Оврупонинг умиди ёлғиз сизда, Соҳибқирон!

Темурбек бирдан сергак тортди. Мана гап қаерда! Инглиз қироли Карлнинг унга мактуб йўллагани бежиз эмас. Венеция, Генуя, Испания ҳукмдорларининг одамлари атрофида изғиб қолганининг боиси ҳам шунда!

— Боязид Фарба, сиз эса Шарқда мусулмон оламининг устунисиз, Соҳибқирон!

Темурбек дарвеш либосидаги бекнинг чехрасида фахрли завқ ўқиди.

— Афсуски, бу олам икки подшога торга ўхшайди, бек.

ТОҒЛИ ҚОРАБОҒДА

Махфий даракчилар хабарлари бир-биридан ташвишли эди.

— Боязид Гуржистон, Арманистон ва Бағдодни ўз мулки деб ҳисобляпти.

— Маҳаллий ҳукмдорларни Сизга қарши оёқлан-тирмоқда.

— Гуржистон князи Малик Георгий исён кўтарди!

— Миср султони Фараж атрофида Боязид одамлари иш кўрмоқда.

— Боязид ашаддий душманингиз қорақуюнлилар сардори Қора Юсуфга илтифот кўрсатиб, унга олтин ва аскар берди.

Амирлар, беклар ва саркардалар кенгашида Темур сафдошлари мулоҳазаларини диққат билан эшитиб, узоқ тунлар миясида пишитган режасини баён қилди.

1400 йил баҳорида улкан қўшин Гуржистон сарҳадига яқинлашди. Князь Георгий урушга яхши тараддуд кўргани маълум бўлди. Москванинг буюк князи Василий Дмитриевич юборган қурол-аслаҳалар билан қуролланган жасур грузинлар қиличбозликда ҳам, мерганликда ҳам Мовароуннаҳр баҳодирларидан сира қолишмасди. Кичик тўдалар кутилмаган жойлардан ҳужум қилиб қоларди. Князь Георгий ҳеч тутқич бермай, ён-атрофда изғиб юрарди. Темурбек дастлаб ишни музокаралардан бошлади:

— Ё исломни қабул қиласизлар, ёки барчангизни кириб ташлаймиз. Ҳеч кимга шафқат қилинмайди.

Георгий рад жавобини берди. Шафқатсиз уруш ҳаракатлари давомида қалъалар бирин-кетин забт этилди. Ниҳоят Тифлис ҳам ғолибларга таслим бўлди. Қаттиқ қаршилик кўрсатган грузинларга шафқат қилинмади. Арманлар ҳам шундай қирғинга учради. Темурга иттифоқчи бўлган Ширвоншоҳ Иброҳим озарбайжонлар номидан унга олтин чодир тиктирди.

Грузин, арманларнинг бўйнига итоат ҳалқасини солган лашкар Қорабоғда қўр тўқди.

Соҳибқирон бу тоғли Қорабоғни биринчи марта лашкароҳ қилиши эмас. У Кавказда ҳар гал бўлга-

нида бу бебаҳо, хушманзара ва майсага бой жойда дам оларди. Қорабоғнинг кенг далаларида энди отлар қатори Ҳиндистондан келтирилган филлар ҳам ўтлашади. Бутун қиш бўйи кўкаламзор қиёфада яшнаб турувчи Қорабоғда беҳисоб чодирлар қад ростлади.

Темур шу жойда ҳинд сафаридан ҳали тўла дам олишга улгурмаган қўшинига ҳордиқ бериб, қишлагга қарор қилди.

Ҳа, лашкар бундай дамга ҳақлидир. У кўз олдига юриш машаққатларини келтирди. Набираси Пирмуҳаммад Ҳирот йўли билан бориб Мўлтонни ишғол қилди. Асосий қўшинга бош бўлган Темурбек эса Балх орқали Ҳиндикушнинг қорли чўққилари бўйича кетди. Изғирин совуқлар, тоғликларнинг пистирмалардан тўсатдан ҳужумларини қайтариш, чўққилардан ошиб тушишлар...

Темурбек ўрnidан туриб кетди. У анчадан бери битаётган «Таржимаи ҳол»ига қуйидаги фикрларни туширди:

«Подшоҳларнинг шухрати уларнинг ўз фуқароларига раҳмдиллигидадир. Қуръонда ҳам айtilганки, подшоҳ бирор гуноҳкорнинг гуноҳини кечирса, бу билан фуқаросига раҳм қилган бўлади. Менинг барча ишларимда ана шундай подшоҳлар менга ибрат бўлди. Мен яна эшитганманки, агар Парвардигор бирор кимсани улуғлаган бўлиб, бу одам барча қилмишларида ҳаққоният ва адолат билан иш тутиб, ўз фуқаросига раҳм-шафқатли бўлса, унинг қудрати янада ортади деб. Мабодо у подшо адолатсизлик ва шафқатсизлик йўлига оғадиган бўлса, тезда унинг қудрати ҳам синади...»

— Соҳибқирон! Суюнчи беринг, суюнчи!

Темурбек хаёлини йиғиштириб, бемаҳалда хузурига келиб, унинг оромини бузишга ҳақли бўлган ягона киши — Азизуддинни кўрди.

– Эвара кўрдинг, дўстим, эвара!

Темурбек дўстини қучоқлади. Шунда олтиш йиллик қадрдони, болалаги тимсоли бўлган амининг сочлари қировдек оқариб кетганига илк бор эътибор берди.

У олтин дастали Исфахон қиличини унга тутди.

Шу вақт ташқарида ноғоралар чалиниб, карнай-сурнайлар садоси янгради.

– Нима гап ўзи?

– Эваранг дунёга келгани шарафига бу, дўстим! Бутун қўшин оёққа туриб, қувончингга ҳамдам бўлмоқда.

Темурнинг қалбини алақандайдир ёқимли нарса қитиқлаб ўтди. Ҳаяжонланиб, елкасига тўнини ташлаганча ташқарига йўл олди.

Атрофда гулханлар порламоқда. Ғала-ғовур, кулги ва шодон хитоблар эшитилмоқда. Майсалар устига тўшалган юпқа қор атрофда ажиб манзара кашф этган.

Ҳа, қўшин унга ҳамдам. Шодлигини ўз шодлигидек қабул қилмоқда. Уларга ҳеч ким ярим тунда ўрнидан туришни, уни қутлашни буюрмаган. Демак, бундай қўшин билан дунёни забт этиш мумкин. Ҳеч қандай душмандан қўрқиш йўқ. Бундай садоқатли лашкар билан ҳар қандай саркарда ҳар қанча фахрланса арзийди.

Демак, уни Аллоҳнинг шамшири деб бежиз улуғлашмайди.

Бу фикрдан унинг илҳоми жўшиб кетди ва «Таржимаи ҳол»ига қуйидагиларни битди:

«Парвардигор Таоло биринчи инсон – Одам Атони яратганида, малойиклар у яратган биринчи мавжудотидан норози бўлиб, Аллоҳ Таолонинг бу иши яхшиликка олиб келмайди, деб қайғурганлар. Малойиклар худо яратган одам, шубҳасиз, ўзи кабиларни алдайди, берган ваъдаларини бажар-

майди, уларни ўлдиради ва ўзининг разил қилмишлари билан Аллоҳни инсонни яратганидан афсуслантиради, деб Парвардигорни ишонтирмоқчи бўдилар. Аллоҳ Таоло малойикларга жавоб бериб айтдики, инсон жаҳолат кўрсатишини аввалдан билиб, унинг чорасини кўриб қўйганлиги ва инсониятни яратиш билан улар орасидаги жинояткорларга керакли жазони берувчи қилични ҳам юборишни назарда тутганлигини айтди. Бу ҳикоятнинг маъносини яхшилаб ўйлаб ва мағзини чақиб кўрганимдан кейин Парвардигор гуноҳлари учун жазо берувчи қилич деб ўзи яратган одами-ятининг ҳокимларини назарда тутган деб тушундим...»

Темурбек енгил нафас олиб ёзишдан тўхтади. Ахир муҳрига куч — адолатда деган сўзларни нега ўйдирган? Шубҳасиз, бу Парвардигорнинг инояти.

Тонг отиши биланоқ Темурбекнинг чодирига намоздан сўнг эвара билан табриклагани мулозимлари, саркардалар, уламолар кела бошлади. Ҳар ким ўз ҳолича ҳукмдорга муносиб совға-туҳфаларини келтирди.

Уларни Темурбек номидан муҳрдор амир Шоҳмалик қабул қилди. Жарчи ҳар бир қутловчи номи-ни баралла айтганда Темур ичкарида гилам ортидаги тирқишдан уни кўрарди.

Соҳибқирон улар билан боғлиқ жанглар, воқеаларни кўз олдига келтирарди. Синалган жанговар сафдошларини зимдан кузатаркан, у бўлғуси катта юриш улар учун ҳам жиддий синов эканлигини ўйлади. Шунинг учун ҳам қурултой чақириш ва унда бўлғуси сафар тафсилотларини муҳокама қилиш зарур.

Боязид билан муҳораба жуда жиддий ва қалтис иш. У бутун давлат тақдирини ҳал қилади.

ТИНЧЛИК ВА ҲАМКОРЛИК ЙЎЛИДА

Ер курраси қўлимга,

Сиқсам ушалур.

Истасам йўлимга хонлар тўшалур.

Ойбекнинг «Темур» достониган.

Лашкар Дамашқ яқинидаги Кайхон Пу қишлоғида ҳордик чиқармоқда эди. Соҳибқирон чодиринда машварат бормоқда. Саркардалар лашкарнинг чарчагани ва янги сафарга тайёр эмаслигини очиқ-ойдин айтишди. Соҳибқирон уларнинг сўзларини бўлмай тингламоқда. Шу вақт чодирга валиаҳд шаҳзода Муҳаммад Султон кириб келди.

— Карвон бешикаст келди. Амир Темурнинг чеҳраси ёришиб кетди.

— Етти йиллик маошни шу бугун тарқатамиз. Ҳозирдан.

Саркардалар ўртасида жонланишни кўриб соҳибқироннинг кўнгли жойига тушди.

— Эртага бомдоддан сўнг машваратни давом эттирамиз.

Барча чодирни тарк этди. Валиаҳд бобосига янги зарб қилинган олтин ва кумуш тангаларни кўрсатди.

Остонада амир Азизуддин кўринди. У лашкар ўртасида юз бераётган воқеаларни бирма-бир завқ ичра ҳикоя қилди.

— Хитойдан хабар, — давом этди Азизуддин, — фағфур мусулмонларга кўп жабр-зулм ўтказаётган эмиш. Биз юборган чорвадорлар, деҳқонлар, савдогарлар-у ҳунармандлар қўшин заҳираси учун барча нарсаларни муҳайё қилибдилар. Дон-дун, чорва, ёғ, эгар-жабдуқлар ва тақалар учун омборхоналар тайёр.

Соҳибқироннинг бу хабардан юзи ёришди. Хитойга юриш учун тайёрланган режага мувофиқ йўл

устида жойлашган шаҳарлар ва қишлоқларда икки юз минг лашкар учун озик-овқат, кийим, курол-анжомлар ҳозирлаш учун уч йил муқаддам жўнатилган одамлари чакки ишламабди.

Амир Азизуддин харитани кўрсатиб ундаги белгиларга ишора қилди. Бу бўлғуси юришлар манзиллари ва стратегик режалар баёни эди. Тарихга «етти йиллик уруш» сифатида кирадиган бу режа ижроси ҳижрий 802 йил 8-муҳаррами (1399 йил 10 сентябрь)да бошланиши кўрсатилган эди.

Соҳибқирон обдон ўйланган, текширилган, қайта-қайта тузатиш ва ўзгартиришлар киритилган стратегик режага имзо чекиб, ўз муҳрини босди.

Соҳибқирон чодирдаги бахмал кўрпачада ёнбошлади кимнингдир йўтали эшитилди.

— Кирсун!

Бу таниш йўтал. Маъсудбек!

Соҳибқирон унинг ёнида дарвеш либосида ўрта ёшлардаги хушбичим кишини кўрди.

— Соҳибқироннинг умрлари боқий бўлсун, — дея у таъзим қилди. Сўнг асосий мақсадга кўчди.

* * *

Халаб шаҳри марказида жойлашган ички қалъа минораси ҳарбийлар билан гавжум. Муҳим кенгаш бормоқда.

Қалъанинг хуфия хоналаридан бирида саркардалар йиғилишган. Халаб ҳокими, жасорати билан таниқли лашкарбоши ўз фикрларини билдира бошлади.

Тасбеҳ ўтириб ўтирган, Сафеддан келган ёши улуғ саркарда сўз олди.

— Мен икки минг фидойи аскарим билан ёрдамга келдим. Жаноблар. Халабнинг ҳимояси учун жонимни беришга тайёрман. Аммо ҳамма ишни муро-саю мадора билан қилса бўлади-ку?

— Бу билан нима демоқчисиз, сардор? Индамай Темурбекка бўйсунайлик, демоқчимисиз?

Дамашқдан келган жангари лашкарбоши Шодан шундай дея атрофдагиларга савол назари билан боқди.

— Қизишма, Шодан, — деди босиқлик билан Темир Тош, — аввал сардорнинг мулоҳазаларини тинглайлик.

— Тўғри, тўғри, — бош ирғади саркарда Ибн Фаррух, — қари билганни пари билмас.

— Темурбекни Аллоҳ шамшири дейишади. Нима учун? Чунки у қаерга борса ўша ерда ғалаба қилади. Эрон, Ҳиндистон, Хуросон, Хоразм ва Сеистон уники. Нега шундай, менинг навқирон касбдошим Шодан? Бағдодга нима бўлди? Қани, бир ўйлаб кўринглар-чи?

Кекса саркарда шундай дея тасбеҳини ўгира бошлади. Ҳамма чуқур ўйга чўмди.

Дамашқдан етти минг жангга ташна аскар олиб келган Шодан бу сукутни бузди. Унинг жарангдор овози саркардаларни сергаклантирди.

— Яхши мудофаа баъзан ҳужумдан ҳам устун дейишади. Шаҳар деворлари тоғ ва пўлатдан қурилган, гувала ва пахсалардан эмас. Темурбек лашкари бу ерда йиллаб туриб қолиши мумкин. Худди қоққан қозикдек.

Даврада енгил кулги кўтарилди. Кенгашда иштирок этаётган тарихчи олим Низомиддин Шомий эса ёнида ўтирган саркарда Ибн Воҳидга аста шивирлади.

— Фикримча, биз эмас, тақдир бизлардан кулмоқда. Шодан эса сўзида давом этди.

— Темурбек аскари билан бизнинг аскарлар ўртасида ер билан осмонча фарқ бор. Қиличларимиз ва ўқларимиз Дамашқда, қалқонларимиз эса Мисрда ясалган.

— Ҳали уларга ҳам гал келади, — секин деди Шомий Ибн Воҳидга, — мен Темурбекни яхши биланмен.

Дамашқ, Хом, Баалбек, Сафед, Хомс ва Траблусдан ёрдамга келган араб саркардалари эса Шоданнинг гапларини диққат билан тинглашмоқда. Улар ҳали олдинда уларни нималар кутаётганини билишса эди?

Саркарда Ибн Фаррух фикрлари эса кенгаш қатнашчиларини иккилантириб қўйди.

— Аллоҳ шамширига дош бериш учун Аллоҳ қалқонига эга бўлиш даркор. Хўш, шундай қалқон топиладими бизда?

— Темурбек билан келишса бўлади. У комил инсон. Шодан ўрнидан ирғиб турди.

— Комил инсон? Шундай бўлса у нега Сивасда шафқат кўрсатмади?

Ибн Воҳид тажрибали саркарда сифатида Шоданнинг сўзларини тингларкан, ўзича жилмайиб қўйди. У йигирма йилдан ортиқ умрини жангларда ўтказган. Оддий навкардан мингбоши даражасига кўтарилган. Шодан эса ҳали ўттизга ҳам тўлмаган, лекин етти минг лашкарга қўмондон. Жуда тез кўтарилган. Лекин у каби тажрибаси йўқ.

— Ўйлаб кўрсак, бизда мунтазам кўшин ва мудофаага қодир жангчилар сони олтмиш мингдан ортиқ. Шунча кучга эга бўлиб, биз душман билан музокара эмас, балки жанг қиламиз. Гап шу!

Шодан шундай дея ўрнига ўтирди. Энди гал Ибн Воҳидга келди.

— Сивас ҳам тош ва пўлат деворлари билан Темурбекка бас келолмаган. Уларнинг қиличлари ҳам Дамашқ ва Исфaxonда тобланган эди. Хўш, оқибати нима бўлди?

Саркардалар бир-бирларига қараб қўйишди. Улар Сивасда бўлган барча воқеалардан хабардор эди-

лар. Темурбек турк султони Боязиддан кўрқмай унга қарашли Сивасни қамал қилди. Бу шаҳарда султоннинг ўғли шаҳзода Сулаймон ҳоким бўлиб қўшинларга синалган қўмондон Мустафобей эди. Қора қуюнли туркманлар қабиласи сардори Қора Юсуф ҳам ўз аскарлари билан унга ёрдамчи бўлди. Сивасда султон Боязиднинг тўрт мингдан зиёд жангчиларига бутун шаҳарнинг ёш-қари эркаклари мадад беришди.

Лекин Сивасга на унинг қалин ва пишиқ деворлари, на мудрофаачиларининг жасорати ёрдам бера олди. Темурбек қўшини шаҳарга ёриб кириб мудрофаачиларга омонлик бермади. Фақат Мустафобейгина тирик қолди. Шаҳзода Сулаймон биринчи бўлиб шаҳардан қочиб қолган эди.

Темурбек Мустафога кумуш пайса бериб, уни Бруссага — султон Боязид ҳузурига жўнатди.

Мустафонинг ўғли Малатия ҳокими бўлиб, у ҳам Қора Юсуф каби Темурбек қаҳридан қутула олмади. Малатия шаҳзода Халил Султон томонидан забт этилди.

— Фикримча, Темурбек билан музокара юртиш лозим. Урушиш ҳеч қачон қочмайди.

Кенгашда мунозаралар қизиб кетди. Охири шаҳарни мудрофаага тайёрлаш ва кучларни жамлашга қарор қилинди.

* * *

Соҳибқирон Халабдан келган дарвеш ҳикоясини зўр эътибор билан тинглади.

— Демак, мен Халаб остонасида йиллаб туриб қолар эканман-да? Бунга нима дейсан Маъсудбек?

Разведка раҳбари унинг кулиб турган чеҳрасига қараб Соҳибқироннинг саркарда миясида қандайдир режа туғилганини пайқайди.

— Сичқоннинг ўлгиси келса, мушук билан ўйнашади, Темурбек.

— Яна бир нақл ҳам бор, Маъсудбек. Синалмаган отнинг сиртидан ўтма.

Халабдаги дарвешлар пири эса Амир Темур оғзига қараб турар эди.

— Халабнинг ажойиботларидан кўп нарсалар эшитганмен. Жумладан, Халаб аҳолисини икки варвар (икки миллион) дейишади. У ерда саноат аҳлининг кўплигидан темир моддасидан юпқа ва ялтироқ тунука чиқарар эмишлар, тақсир.

— Халабда, — деди пир, — ипак ишлатиш саноати жуда юқори. Тўқимачилик корхоналарида қизлар ишлайди. Ишлаб чиқилган матони ўн қават қилиб офтобга тутилса ҳам офтоб кўринади. Наффисликда мумтоз матолар кўп Халаб хотунлари фаттон, чиройи билан машҳур бўлишади. Сарбозларингиз уларни кўрса, девона бўлиб қолади.

Соҳибқирон кулиб жавоб қилди.

— Кўрқманг, тақсир. Гилон хотинларининг ҳам жамолларини жозибадор кўрганам учун сарбозлар бебош бўлиб қолмасин деб тўхтамасдан тезроқ чиқиб кетганмен. Айтинг-чи, Халаб деворини девлар солган, Ҳоло Халаб ҳокими Темир Тош ҳам девлар жинсидан эмиш, унинг бўйи баланд бўлиб, ўйғон одам эмишки, мени бир кўли билан ёш болани кўтаргандек кўтарар эмиш. Мабодо қўшин билан Халабга киргудек бўлсам, Темир Тош мени еб қўяр эмиш.

Дарвешлар пири кулди.

— Бу каби сўзлар, муболағалар, афсонларни эшитиб қулоғим битган. Аммо Халаб шаҳрининг улуғлиги, дев ясаган ҳисори, дев жинсидан бўлган ҳокимини яқиндан кўрганман, биламан.

Соҳибқирон унинг ҳикоясини диққат билан эшитди. Миясида бир ажойиб режа туғилди. Шу

вақт қулоғига кимнингдир товуши эшитилгандек бўлди.

«Эй, Темур, сендан илгари ҳам бу дунёга кўп кишилар келиб-кетганини билиб қўй. Улардан ҳеч бир асар қолмади. Бу эски дунёда лак-лак одамларнинг ўлими, шу куз фаслида тўкилган дарахтларнинг баргича ҳам аҳамияти йўқдур. Ҳазон япроғини ҳеч ким ҳисобга олмагани каби ўликларни ҳеч ким ҳисобга олмайди. Ҳатто исмларини ҳам билишмайди. Магар бир одам ҳаётида ном қолдирган бўлса, унинг асари боқий бўлиб қолмай. Бу кунгача дунё халқи Чингиз деб билсалар, унинг дунёда ном қолдирганлигидандур. Сен ҳам куз фаслидаги дарахт япроғидек тўкилиб, йўқ бўлиб кетмайин десанг, ўз номингни дунёда қолдиришга ҳаракат қил! Ҳозирда қолга бир неча кунлик умринг ўтиб кетади. Сен ҳам бошқалар каби тупроқда ётасан. Ўша ётганча қанча йиллар тупроқда қолишингни Аллоҳнинг ўзи билади. Бир неча кунлик умрингни уйғоқликда ўтказгил, ғафлатдан сақланиб, дунёда ўзингдан кейин из қолдирадиган ном қозонгин. Мана бир минг йил ўтган бўлса ҳам Искандарни азаматлиги билан ёдлагайсан, бошқалар ҳам сени азаматлик билан ёдласинлар!»

Соҳибқирон сергак тортди. Халаб шаҳри фатҳи хусусидаги режаси илоҳий эканлигини тушунди. Аллоҳнинг ўзи унга ишора бермоқда.

Дарвеш эса сўзида давом этар эди.

— Халаб деворнинг баландлиги саккиз зироъ (6 метр) келади, ғишт, пўлатдан солинган. Сиз каби ботир кишилар учун Халаб ҳисори ўйинчоқдир. Шотуларни ёғочдан қилингани ҳам, арқондан қилингани ҳам Ҳисорга отланмоқларингиз учун хизмат қила олади. Ҳисорга чиқиш билан шаҳар дарвозасини очиб, сарбозларнинг кирмоғига йўл очасизлар. Шаҳарга киргандан кейин, шаҳар аҳолисини мол-жони

сарбозларга тааллуқ топмоғини уларга билдириб қўйинг. Бизнинг улушни ҳам.

Дарвешнинг сўзлари маъноли эди.

ХАЛАБДАГИ ЖУМБОҚ

Шаҳар соқчилари душман пайдо бўлгани ҳақида ноғора қоқди. Темир Тош раҳбарлигидаги араб саркардалари деворга чиқишди.

Амир Темур қўшини секин-аста дашт бўйлаб келмоқда. Отлиқлар ҳовлиқмай аста отларини йўртиб келишар, пиёдалар эса ортларидан эргашган. Улар унчалик кўп эмас. Наҳотки довруқли Темурбек қўшини шу бўлса. Балки кўраётганлари илғор қисмдир?

Саркардалар ҳайрон Темир Тош эса тажрибали саркарда сифатида душман ниманидир режалаштирганини қалбан ҳис этди.

Кеч бўлганда ҳам бошқа қўшин келмади. Эрталаб эса шаҳар мудофаачилари яна ҳайрон бўлишди. Душман бутун кечаси хандақлар қазиб қўр ташлаган жойни ўрабди. Мудофаа деворлари вазифасини ўтовчи қалқонлар билан тўсибди. Қизиқ, ким мудофаачи-ю, ким ҳужум-чи?

Орадан бир ҳафта ўтди. Лекин бўлак лашкар кўринмади.

Шаҳардаги ҳужум хавфи тарқади. Совчилар ҳам, аҳоли ҳам чўчимай ухлайдиган бўлди. Одамлар ўзларидаги қимматбаҳо нарсаларни қалъа хазинасидан қайтариб ола бошладилар. Душман шаҳарга кира олмайди. Темир Тош ҳайрон бўлди. Душман ҳужумни сира ўйламаяпти. Хандақ қазиш билан овора. Сони ҳам кўп эмас.

Қизиққон Шодан ҳужум қилишга шай. Кекса саркарда Ибн Фаррух эса кутиш тарафдори. Таж-

рибали лашкарбоши бу ишда қандайдир сир борлигини ўйлаяпти.

Шодан минг отлиқ билан дарвозадан чиқиб жанг қилишга рухсат олди. Халаб суворийлари душман отлиқлари билан тўқнашди. Аммо негадир улар астойдил жанг қилмай орқага қочишди. Иккинчи кун Шодан беш минг отлиқ билан яна жангга чиқди. Жуда кўп душманни ўлдирди.

Энди Темир Тош ҳам Шодан фикрига кўшилиб, душманга зарба беришга қарор қилди. Ўттиз минг отлиқ ва минглаб пиёдалар душман томон пешвоз чиқишди.

Жанг ниҳоят қонли ва шиддатли бўлди. Халаб жангчилари мардона жанг қилиб ғалабага эришди. Душман чекина бошлади.

Темир Тош ва Шодан отлиқлари уларни қувишни бошлади. Аммо бирдан пайдо бўлган филлар ва қаёқдандир келган отлиқлар уларни чор атрофдан ўрай бошлади. Тўфанглар гумбирлаб ажал селини ёғдира бошлади. Темир Тош душман ҳийласини дарров тушуниб, орқага қайтишга буйруқ берди. Аммо буйруқ кечиккан эди. Халаб қўшини орқага қайтадиган йўлда душман отлиқлари пайдо бўлди. Темир Тош билан Шодан зўрга шаҳар дарвозасига ёриб ўтди. Улар билан бир неча юз кишигина қолган эди.

Чекинаётган қўшин билан орқама-орқа келаётган душман шаҳарга кира бошлади.

Темир Тош билан Шодан арк қалъасига кириб олишди. Мудофаа бир ҳафта давом этди. Кўп жанглардан сўнг Темир Тош қаршилик бефойда эканини тушуниб, таслим бўлди.

Амир Темур уларни ҳурмат билан ёнидаги дастурхонга таклиф қилди.

— Сизлар бугун асир эмас, азиз меҳмоним бўлинглар.

Таомларнинг кети узилмас эди. Очiqқан ва толиққан Халаб саркардалари тўйгунча ичиб, ўзларига келгач Соҳибқирон улардан марҳаматли нигоҳини узмай ўз қарорини айтди.

— Сизларни Дамашққа жўнатамен. Ҳокимга айтинглр, менга таслим бўлсин.

СИРЛИ ТАБАССУМ

Темир Тош Дамашқ ҳокимига қисқа ахборот берди ва унга Амир Темур таклифини етказди.

— Амир Темур ҳозирда Хоразм, Туркистон, Хурросон, Зобулистон ва Ҳиндистондан тортиб то Табаристон, ҳар иккала Ироқ, Форс, Хузистон, Озарбайжон, Диёрбакргача бўлган жамики мамлакатлар устидан ҳукм юритиб турибдур. Шу кунларда Эрону Туронда унга бас келатурғон куч йўқдур. Маслаҳат шулким, оёғимизни итоат ва хизматкорлик ҳалқасига қўяйлик, унинг номига хутба ўқиттириб, пул зарб эттирайлик. Сўнг саййидлар, уламо ва бошқа машҳур кишиларимизни ва сила қилиб, беназир лашкар ва тунсуқотлар тортиқ этиб, унинг кўнглини овлайлик. Шу билан ажаб эрмас у уруш-талаш матосини йиғиштириб орқасига қайтиб кетса.

Дамашқ ҳокимининг авзои ўзгарди.

— Дев наслидан деб сени ким айтади, Темир Тош? Сен тилга олғон мамлакатлар қалъаларининг деворлари ва буржу боралари лой бирлан хом гиштдан қурилган. Бизники эса тошдан. Буни унутма.

Миср султони Носир Фараж билан бирга келган Ибн Халдун ҳаммининг диққат назарига тушди. Бу олимнинг шуҳрати шундай катта эдики, у жойлашган Одилия мадрасаси куну тун одамлар билан гавжум бўларди. Султон ҳузурида вазирлик даража-

сига кўтарилган аллома яратган китоблар машҳур. Зотан унинг таржимаи ҳоли ҳам афсонавий эди.

Валиуддин Абу Зайд Абдурахмон ибн Муҳаммад ибн Халдун 1332 йилда Тунисда туғилган. У яшаган оила Тунисдаги ўзига тўқ, бой-бадавлат хонадон эди. Болалигидан тиришқоқ, илмга ташна ва хушфеъл Ибн Халдун Куръони Карим, тафсир, ҳадис, фикҳ, нотиклик, адабиёт ва фалсафа билан шуғулланди. Илм дея кўп мамлакатларга, ҳатто Кастилияга ҳам борди. Ўша ерда шафқатсиз деб ном олган Педро қирол сифатида унга марҳамат кўрсатди. У Гренадада узоқ йиллар яшаб илм ўрганди.

Араб ва маврларга шафқатсиз бўлиб, испан ерларини улардан озод қилишга бутун умрини бағишлаган Педро бу арабга шундай эътибор билан қарашди муқаддас инквизиция ва Рим папасини ҳам ғоят ажаблантирган эди. Мусулмонларнинг ашаддий душмани жангари қирол ҳатто Ибн Халдунга Гренадада абадий яшашга, умрбод қолишни ҳам таклиф қилган эди. Худди шу жойда у умрининг асосий мазмунини ташкил этган «Китоб ал-Ибор»ни ёзиб тугатди. Кейин яна кўп йиллар дунё кезди, ҳурмат ва эътибор, қувғин ва зиндонларда, ёввойи бербера ўтовлари, кўчманчилар ўтовларида яшади.

1381 йилда у Қоҳирага келади. Султон Барқуқ уни яхши кутиб олади. Мадрасада мударрис, кейинчалик Қоҳирада қозикалон вазифаларида ишлади. Барқуқ уни ўз валиаҳди Носир Фарожга мураббий қилиб тайинлайди. Олимга ҳасад билан қарайдиганлар мағлуб бўлишади.

Барқуқ ўлгач, унинг ўғли тахтга ўтиради. Устозини вазир лавозимига ўтказди. Ана шу вазифада ҳам Ибн Халдун ўзини доно олим, беғараз ва олийҳиммат инсон сифатида кўрсатади.

Ибн Халдун ўз шогирди Султон Фаражга доно сиёсат ўтказиш бобида кўп тавсиялар берди. Амир

Темур ва турк султони Боязид хусусида ҳам. Отаси йўл қўйган хатоларни кўрсатди. Мана, бугун ҳам ўн беш ёшли султон ҳар галгидек ундан сабоқ олгани келганида гап Амир Темурга бориб қадалди.

— Устоз, бу одам ҳақида сиз нима биласиз?

Ибн Халдун ўйга чўмди. У бундан қирқ йил муқаддам Фас шаҳрида машҳур мунажжим Абу Али Бадис билан суҳбатини эслади. У Шимоли-шарқий томондан кучли лашкарбоши чиқиб, дунёнинг кўп ерларини забт қилишини айтган эди. У қачон пайдо бўлиши ҳақида ҳам жавоб берган эди. Ибн Халдун ўз устози ал-Обилийдан ҳам сўраганида у «Сенинг ўзинг яқинда бунинг гувоҳи бўласан» деди. Ҳатто Мағрибдаги машҳур авлиё Шайх Абу Ёқуб ал-Бодисий намозини тўхтатиб, Амир Темурнинг қачон пайдо бўлиши ва жаҳонгирлик фаолияти қачондан бошланишини айтиб берган.

Ибн Халдун гапирган сайин ўсмир султоннинг кўзлари катта очилиб борарди.

— Демак, Амир Темур енгилмас жаҳонгир эканда, устоз?

— Уни Соҳибқирон дейишади, султоним.

— Бўлмаса, нега амирларим у билан жанг қилишни исташмоқда?

— Чунки улар Соҳибқирон қиличи зарбини ўзларида синаб кўришмаган.

Султон бошини қуйи солди. Ибн Халдун бу ўсмирга ачиниш билан қаради. Улкан салтанат тоши унинг нимжон елкаларини эзиб ташламоқда.

— Тенгиз менга бир сирни айтди, устоз. Ишонган амирларимиздан уч киши яширинча Қоҳирага кетибди. Мақсадлари менга қарши фитна тайёрлаш экан.

Ибн Халдун ўйга чўмди. Миср султони хуфия хизмати бошлиғи Тенгиз анойи одамлардан эмас. Ер тагида илон қимирласа билади.

— Ундоқ бўлса Сиз зудлик билан пойтахтга бо-
ришингиз даркор, султоним. Мен эса Дамашқда
қолиб шаҳар мудофаасига бош бўламан.

Амир Темур лашкари кўриниши билан Мисрдан
келган мамлуклар ва бошқа жангари аскарлар дар-
возани очиб ҳужумга чиқишди.

Бундай дадил чиқишни кутмаган Амир Темур
лашкари саросимада қолди. Дамашқликлар мардо-
на олишиб душманлари сафларини ёриб киришди.
Икки ўртада шиддат ва қонли жанг оқшом тушгун-
ча давом этди. Носир Фараж шаҳардан кетишда
қолдирган мамлукларнинг кўпчилиги Халил Султон
суворийлари томонидан қириб ташланди. Жуда оз-
чилик мудофаачилар шаҳарга қайтди.

Соҳибқирон лашкари Дамашқни қамал ҳал-
қасига олди. Султон Фаражнинг шаҳарда қолган
мулозимлари муваффақиятсиз ҳужумнинг асосий
айбдори вазир Ибн Халдун дея овозалар тарқа-
тишди.

— Мағриблик Дамашқни Темурга топширмақчи.

Марҳум султон Барқда хизмат қилган черкаслар
Ибн Халдуннинг эски айбларини эслашди.

— У доимо султонга Амир Темур билан уруш-
масликни маслаҳат қиларди.

— Носир Фараж ҳам бекорга Дамашқдан чиқиб
кетмаган.

Ибн Халдун ал-Аблоқ қасрини ташлаб, ўз қарор-
гоҳини Ал-Адиб мадрасасига кўчирди. Сокин ҳуж-
рада яшай бошлади.

У бугун шаҳардаги Уммавийлар масжидига бом-
дод намозини ўқиш учун йўл олди. Кимсасиз кўча-
лардан ўтиб бораркан, алақандай енгиллик туйди.

Масжидга келганлар қаторидан ўрин олди. Бу
даргоҳда қиблага сажда қилаётганларнинг бари чин
юрақдан Аллоҳ билан мулоқотга киришган. Улар
Яратувчига чин ихлос ила ибодат қилишмоқда.

Бир ракатдан сўнг Ибн Халдуннинг назарида Аллоҳ пайдо бўлиб, ундан нима тилак сўраётгандай туюлди. Етмиш ёшга тўлган аёни бир чоғда у умрида биринчи бор шундай ҳолатга тушди. У Аллоҳдан нима сўрасин?

Беихтиёр кўз олдида Амир Темурнинг нурли сиймоси ярқ этиб кўринди. У билан учрашиш, унинг суҳбатидан баҳраманд бўлиш ва унинг илтифотига сазовор бўлиш истагини қалби айтди.

Кекса аллома намоз сўнгида шуни астойдил ният қилди. Бу нияти ижобат бўлишига чин юракдан ишонч ҳосил қилди. У ҳужрага қайтаркан, яна Дамашқ қамалга бардош беролмаслигини ҳам англади.

Қанча-қанча мустаҳкам шаҳарларни забт этган Соҳибқирон зарбига Дамашқ дош беролмайди. Аммо у султон амри билан шаҳар мудофаасига жавобгар. Ҳамма шунинг учун ҳам унга бўйсунишга мажбур. Мадраса сукутда. У ҳужрасига кириши билан у ерда уни пойлаб ўтирган Шоданни кўрди.

— Нега сиз лашкарга шаҳардан чиқиб душман билан жанг қилишга рухсат бердингиз?

Ёш саркарданинг вазоҳати қаҳрли эди.

— Мамлуклар шуни ишташди, навқирон дўстим. Ахир сиз ҳам шошқалоқлик билан Халабда неча минг кишини қурбон қилган эмасмисиз?

Шодан бошини қуйи солди.

— Темурбек сизнинг ёш жонингизга раҳм қилиб омонлик берганини унутдингизми?

— Бу менга бир умр сабоқ бўлди, тақсир.

Шодан шундай дея чиқиб кетди. Унинг кетидан яна бир арзгўй кириб келди. Қўлида қандайдир китоблар.

— Сизга бир совға келтирдим, ҳазрат.

Ибн Халдун ҳар куни китобфурушларни қабул қилади. Керагини сотиб олади, аммо бу одам келтирган китоблар чиндан ҳам бебаҳо хазина эди. У

узоқ йиллар излаб тополмаган Павел Орозийнинг «Тарих» китобини қўлида ушлаб турар эди. Лотинчадан араб тилига ўтирилган китобни кўриб Ибн Халдуннинг юзи мунгли тус олди. Ана шу китобни бундан беш йил муқаддам рафиқаси Ақида ва беш қизи бошқа қўлёмалар қатори Тунисдан Мисрга олиб келаётган эдилар. Улар тушган кема Ливия қирғоқларида довулга учраб чўкиб кетди. Ақида ва унинг беш қизини уммон ўз тубига олиб кетди. Ақида!

Ибн Халдуннинг кўзларида яна ёш қалқиди. Ақида умрининг бетакрор баҳори! У Мағрибнинг таниқли лашкарбошиси Муҳаммад ибн Ҳақимнинг қизи эди. Улар қирқ йил бирга яшаб икки ўғил ва беш қиз кўришди. Висол қувончлари, ижоднинг гоҳ машаққатли, гоҳ қувончли лаззатлари билан тўлган қирқ йил!

Ақида унинг ҳаётига баҳордек кириб келган эди. Ўша бир инсон умрига тенг қирқ йил баҳордек ўтди-кетди.

Ўша шум хабар етиб келган куни у оиласи учун Искандариядан, денгиз бўйидан олган ҳовлисида уларни бетоқат кутиб ўтирарди. Бу хабарни эшитиб девона бўлаёзди. У бошланг ҳолда шиппакни ҳам киймай, Қоҳира томон чопди. Саҳрода хушсиз йиқилди. Уни замбилга солиб олиб келишди. Нил дарёсида қайиққа солиб Қоҳирага элтишди. У ерда ҳам узоқ туролмай ўзига совға қилинган Файём қишлоғига кетди. Тамоман тарки дунё бўлиб ўша ерда туриб қолди. Шарқиллаб оқаётган ариқлар ёнида мағрур қад ростлаган палмаларнинг шамолда оҳиста шивирлашларига қулоқ тутиб жудолик ситамини тутди. Ўша ерда ҳаётининг асосий мазмуни бўлган «Китоб ал-Ахбор»ни ёзиб тугаллади.

Китобфурушнинг хитоби уни хаёл гирдобидан чиқарди.

— Соҳибқирон сизга мунтазир.

Ибн Халдун доводи раб қолди.

— Эрта тунда тайёр туринг.

Шундай дея у қўлларидаги китобларни унга узатди.

— Бир ўзимми?

— Ҳа, бир ўзингиз. Ёдингизда тутинг, Соҳибқирон айнан сизни кўрмоқчилар.

— Ибн Халдун китобфуруш орқасидан қараб қолди. Наҳот унинг тилаги шундай тез ижобат бўлса? Яна бир фикр миясида чақнади. Дамашқнинг тош ва пўлатдан ясалган деворлари ҳам Амир Темур одамларига чўт эмас.

Қандайдир таҳликали ҳам қувончли туйғу қалбини қитиқлаб ўтди.

Ибн Халдун кун қандай ўтганини ҳам, эрта бошланиб тун чўкканини ҳам сезмади. Ўша китобфуруш уни дарвозагача кузатди. Қандайдир кишилар уни қалъа деворига чиқариб белига арқон бойлашиб пастга авайлаб туширишди. Бу ерда эса уни отлиқлар кутиб турарди. Тун зулматида ҳеч ким Ибн Халдунни шаҳардан чиқиб кетганини билмади.

САРКАРДА ВА АЛЛОМА

Амир Шоҳмалик уни махсус чодирга таклиф қилди.

— Дам олиб туринг, тақсир.

Ибн Халдуннинг юраги орзиқиб кетди. Кўрқинч, умид яна алақандай фахрли қувонч қалбини тўлқинлантирди. Қачонлардир Мағриб султони уни ўз ҳузурига чақирганида, Кастилия қироли Педро, Фас ҳукмдори, Тунис султони, сўнг эса Миср султони қабули олдида у шундай туйғуни кечирган эди. Аммо

ҳозир буюк ва афсонавий Амир Темур олдида у қироллар ким бўлибди?

Амир Темур уни билибди, танибди. Шунинг ўзиёқ унга берилган юксак баҳо ва қадр эмасми?

Ибн Халдуннинг олдида дастурхон ёзилди. Тушда ҳам, оқшомда ҳам унинг олдида турли одамлар кириб ҳол-аҳвол сўрашар эди. Тансиқ таомлар ва шарбатларнинг кети узилмас эди.

Эртасига бомдод намозидан сўнг амир Шоҳмалик чодирга кирди.

— Соҳибқирон сизни кўрмоқчилар.

Лашкар чодирлари ортда қолди. Оқ мрамардан ишланган работ кўзга ташланди. Соҳибқирон қароргоҳи муҳташам безатилган. Чўғдек ял-ял ёниб турган гиламлар осилган, ерларга тўшалган.

Аллома эҳтиром ила бу муқаддас кошонага қадам қўйди.

Амир Темур кўрпачага ёнбошлаб ўтирибди. Олдида эса китоб. Ибн Халдуннинг юраги ҳапқирди. Бу унинг «Китоб ал-Ахбор»и эди.

Кўзлар кўзларга тўқнашди.

— Ассалому алайкум, улуғ амир!

Соҳибқирон ёнида турган таржимон нималарнидир деди. Кейин Ибн Халдунга қаради.

— Соҳибқирон сизни ёнларига ўтиришни таклиф қилмоқдалар. Бу сиз учун жуда катта эҳтиром.

Таржимон унга синовчан боқди. Кўзлари, юзлари таниш. Қаерда кўрган эди уни? Ҳа, бу ўша, бундан етти йил муқаддам Қоҳирага келган одам. Темурбекнинг элчиси ўлдирилганда тирик қолдирилиб, сўнг Самарқандга юборилган одам. Демак, Соҳибқирон ҳеч нарсани унутмайди.

— Китобингизни ўқидим. Аммо унда қандайдир чуқур мунг сезилади, мавлоно.

Ибн Халдуннинг юрагини яна жудолик ситами ўртади. Бу китобни у қай ҳолда ёзган эди! Ақида,

жондан азиз қизлари, набираси дардида! Улар ҳозир денгиз тубида ётишибди. Йиллар унинг дардини даволай олмади. Фақат шу китоб уни овутди, холос. Лекин юпанч бермади.

— Жудолик ситами не эканлигини мен яхши билламен, мавлоно.

Ибн Халдун беихтиёр кўзларига қалққан ёш билан Соҳибқиронга қаради. Икки дардкаш нигоҳ бир-бири билан тўқнашди.

— Суҳбатимиз узоқ ва давомли бўлади, мавлоно.

Ибн Халдуниг бутун вужуди қулоққа айланди.

— Сизнинг қарашларингизга кўра одамлар каби давлат ҳам ўзининг ҳаётий даврларига эга. Инсон умрининг табиий даври 120 йил. Давлатнинг табиий умри ҳам шундайми?

Амир Темурнинг бу саволи олимни ўйга солди. Демак, бу билан Соҳибқирон ўз давлати умрига ишора қилмоқда.

— Мен давлат умрини уч авлод умрига қиёс қиламен.

Унда биринчи авлод куч ёрдамида қийинчиликлар билан ҳокимиятни қўлга киритиб, ўзининг ёввойи табиатига кўра ҳаракат қилади. Яъни жидду жаҳд, ғазаб, қатъият ва сабр-тоқат билан иш олиб боради. Шу туфайли ҳокимият тепасида қолади. Иккинчи авлод мерос сифатида қабул қилинган ҳокимиятнинг меваларидан фойдаланиб, ҳашаматли ҳаётга кўникади, натижада аста-секин заифлаша бошлайди. Учинчи авлодда эса давлатни ташкил этувчи манбалар ҳисобланган хусусиятлар барҳам топади ва шоҳ курашчанлик қобилиятини йўқотиб, давлат учун ортиқча юк бўлиб қолади. Мана шу тариқа давлатнинг инқироз даври бошланади.

Соҳибқирон ўзи билан тенгдош аллома сўзларини тинглар экан, улар замиридаги ҳақиқатни теран аҳли билан англади. Алломанинг фикрлари билан

устозлари ва пирлари айтганларини ўзаро таққослади. Унда мудраб ётган тадқиқотчилик руҳи уриб кетди.

— Мавлоно, сиз жамият, уни бошқариш, ҳукмдор ва унинг фазилатлари хусусида бундан беш аср муқаддам ҳазрат Форобий билдирган фикрларни тўлдирибгина эмас, унга янги жило ва мазмун бахш этибсиз. Янглишмасам, китобингизда ҳукмдор бу жамият аъзоларидан бири бўлиб, бошқалардан баланд туради ва одамлар бир-бирларига зиён-заҳмат етказмасликлари учун уларни бошқаради, шохликнинг маъноси ана шу деб ёзгансиз. Янглишмадимми?

— Хотирангизга тасанно, улуғ амир.

Амир Темур алломанинг чехрасига самимий ҳайратни кўриб завқи ошди ва сўзида давом этди.

— Мавлоно, сизнинг давлатга доир яна бир фикрингизга қўшилган ҳолда уни ёдаки айтишга журъат қилурмен. Эшитинг, ёзганларингизни. Ҳукумат халқ манфаатлари учундир, демак, шу боис халқ уни ташкил этишга ҳақлидир. Бу ерда асосийси шуки, жамият ўз манфаатларини таъминлаш, ички фитна ва келишмовчиликлар, низолардан ҳамда четдан бўладиган ҳужумлардан сақланиш учун мувофиқ ва ҳамма нарсадан хабардор ҳукуматга, ташкилий уюшганлик ва тартибга эга бўлиши лозим. Хулосангиз шуки, ҳукумат оқил ва доно, тадбиркор ва ташкилотчи бўлмоғи лозим. Шундайми?

Ибн Халдун Амир Темурнинг чехрасидан домлага имтиҳон топшириб, ўз баҳосини кутаётган талаба нигоҳини уқди.

— Тасанно Сизга, улуғ амир! Мен ҳали ҳеч қачон ўзим билган ҳукмдорлар орасида Сиздек хотираси кучли одамни учратмаганман.

Амир Темур шодлигини яширмади ва сўзида давом этди.

— Буюк давлатлар маданият билан алоқаси оз бўлганлиги учун софликларини, ҳаракатчанликларини ва фаолликларини йўқотмаган кўчманчилар томонидан кўрилади. Давлатлар қурган миллатларнинг куч-қуввати манбаи танасида мавжуд қувватки уни Сиз, мавлоно, асабият калимаси билан ифода қилгансиз. Бу асабиятни қандай ифода этасиз?

Энди Ибн Халдун ўзини соҳибқирон олдида талабадек ҳис этди. У ҳали ҳеч ким унинг етти жилддан иборат китобини Амир Темурдек синчиклаб ўқиб, чуқур таҳлил қилмаганига иқрор.

— Асабият, улуғ амир, ўзининг энг кўп қавмини бирлаштирган, айнаи вақтда мафкуравий ва диний бирлаштириш шаклида кўрсатади. Асабият ислом даврида арабларда ҳам бўлганлиги каби анча аввалари ҳам бошқа тажовузкор ғайри муслим қавмларда ҳам юксалиш ва ҳокимиятни қўлда тутиб туришни таъмин этган.

— Офарин, мавлоно, энди сиз дам олинг, сўнг эртага, иншоолоҳ, суҳбатимизни давом эттиргаймиз. Айтганларингизнинг мағзини чақиб, ўз фикримни билдиргаймен. Шоҳмалик!

Ибн Халдунни қароргоҳига хурмат ила кузатиб қўйишди.

Аллома ҳаяжондан узоқ вақт ўзига келмади. У Аллоҳга шундай буюк инсонга рўпара қилганидан шукроналар айтди. Умр бўйи орзу қилган истагини, яъни дунёни ўзгартириш, халқларни бир ғоя ва бир эзгу мақсад йўлида бирлаштиришга қодир ягона инсон одамлар адолат шамшири, шариат қалқони дея улуғловчи ана шу суҳбатдошидир. Бундай имкониятни қўлдан бермаслик лозим.

Тўйимли тушлиқдан сўнг у қўлига қаламини олди. Миясида чақнаган фикрлар шиддати ила қўли қоғоз устида ўрмалаб кетди. Сўзлар худди сув каби қуйилиб келар эди. У ҳали ҳеч қачон бундай илҳом-

бахш дақиқаларни бошидан кечирмаган. Чунки ҳозир ёзаётганлари «Муқаддима» китобининг ғоявий-назарий асосларидирки, улар Амир Темурнинг эртанги фаолиятига ижобий таъсир кўрсатиши керак. Кўп йиллик меҳнатлари, изланишлари маҳсули бўлган ғояларини фақат угина — Соҳибқирон Амир Темургина ҳаётга татбиқ эта олади. Шунинг учун эртанги суҳбатга жиддий тайёрланиши лозим.

Алломининг қалами Самарқанд қоғози устида худди майдонга от сурган чавандоздек илдам чопа бошлади. У фикрларини ҳарфларга айлантирар экан, улар келгусида Шарқ ва Ғарб олимлари учун ўзига хос мактаб бўлишини хаёлига келтирмаган. Ибн Халдунинг аввало ҳанузгача фанларнинг фани деб номланиб келаётган фалсафа қаторида тарихнинг ўрни ҳақида ёза бошлади. Инсониятнинг тарихий тажрибаларини диний ва дунёвий тафаккур орқали талқин этиш даркор. Фаннинг икки жиҳати бор. Биринчиси қадимги мамлакатлар ва давлатлар ҳақида ҳикоя этувчи ташқи томони бўлса, иккинчиси тадқиқотларнинг бирининг тарихи ва янги фикрларни кашф этиш бўлган ички томонидир. Тарих дунё асослари сабабини аниқ излайдиган фан. Бу воқеалар ва уларнинг сабаблари ҳақидаги чуқур илм.

Аллома бир зум ёзишдан тўхтади. Косадаги шарбатдан хўплаб яна қоғоз узра энгашди. У ҳозир тарихнинг бошқа фанлар қаторидаги ўрни ҳақида ўз фикрларини қоғозга битади. Тарихий тадқиқотнинг умумий ва ички жиҳатларини унутмаслик даркор. Илмий таҳлилнинг ташқи томонига турли мамлакатлар, давлатлар, халқлар, уларнинг бошидан кечирганлари, тарихий воқеликлар кирса, ички томони бевосита ана шу воқеликларни тафаккур элагидан ўтказиб, унинг атрофида фалсафий фикр юритишдир. Мантиқий хулосалар чиқаришдир. Тарих бир дарахт бўлса, фалсафа унинг илдизидир.

Ибн Халдун тарихнависликдаги мавжуд анъанавий усулларни қоралади. Чунки уларда ўтмиш сохталаштирилади, воқеликлар, шахслар ҳукмдорлар манфаатига мослаштирилиб берилади. Ҳолбуки, тарих фанининг асосий мақсади ҳар бир миллат ва қавмнинг келиб чиқиши, уларнинг тараққий топиш йўллари, тарихий ривожланиш манбаларини чуқур ўрганиш миллатнинг ўйғонишига, ўз қадр-қимматини билишига ва истиқбол режаларини аниқ тузишига ёрдам беради. Тарихда адолат устуворлиги, тарих ҳақиқати ҳамиша бош мезон бўлиши, ҳар қандай воқеа ва ҳодиса таҳлили тўғридан тўғри муносабатни, одиллик билан ёндашишини тақозо этиши муҳим фазилатдир. Тарихнинг асосий вазифаси ва мақсади инсоният жамияти ва одамлар майдони бирин-кетин алмашиб келадиган воқеалар сабаби ва вазиятлар хусусиятларини тушунтиришидир.

Аллома бу фикрлари билан ўзи билмаган ҳолда тарихшуносликни фан сифатидаги ўрни ва мақомини, илмий-назарий меъёрларини яратди. Аммо зийрак Амир Темур буни дарҳол илғади. Туни билан мижджа қоқмаса ҳам тетик ва бардам ҳолда бомдод намозидан сўнг ҳузурига келган аллома чехрасидан ижоддан ҳориган, лекин мамнун тадқиқотчиники кўрган Соҳибқирон унга ҳавас билан қаради. Ибн Халдуннинг қоғозга туширган фикрларини эътибор билан тинглади.

— Тарих қанчалик ўтмиш ҳақидаги фан бўлмасин, инсон тафаккури ва ҳаёт тажрибаларининг маҳсули сифатида бугунги кун тафаккурининг таянчи, истиқболни белгиловчи маёқ вазифасини ҳам бажаради.

Амир Темур ёнида ўтирган тарихчи Низомиддин Шомийга савол назари ила боқди.

— Не дейсан, Низомиддин?

— Бағоят тўғри фикр, Соҳибқирон.

— Бўлмаса, менинг тарихимни ёзишда шунга амал қилғил.

Соҳибқирон нигоҳини Ибн Халдунга қаратди.

— Мавлоно, сиз менга китобингизда битилган бир хулосангизни тушунтириб берсангиз.

— Қулоғим сизда, Соҳибқирон!

— Дунёда икки миллат ҳоким бўлишга яратилгандир: бири араблар, бошқаси турклар. Бу фикрингизни қандай асослайсиз?

Ибн Халдун босиқлик билан умри давомида пишитган хулосалар, асослар, тарихий ҳодисалар таҳлилини баён қилгач, шундай яқун чиқарди:

— Сиз эмасми, Соҳибқирон, катта китобимдаги барча фикрларимга бир байтда яқун ясаган зот? «Биз ким, мулки Турон, амири Туркистон миллатларнинг энг қадими ва энг буюғи, туркнинг бош бўғини», деган.

— Офарин, офарин!

Амир Темур аллома гапларидан ёш боладек қувониб кетди.

— Мавлоно, сизни тушликка чорлайман. Мовароуннаҳр олимлари ҳам бўлишади. Суҳбатимиз узоқ ва давомли бўлади.

— Чиндан ҳам бу доимий суҳбатлар бир ойдан ортиқ давом этди. Ибн Халдун шу вақт мобайнида кўрган-билганларининг барини ёзма ва оғзаки тарзда Амир Темурга баён қилди. Бу орада Дамашқ шиддатли ҳужумдан сўнг Соҳибқирон томонидан эгалланди.

ЙИЛДИРИМ БОЯЗИД

Темурбек эвара кўрганлиги шарафига катта тўй тантаналарини бошлашга амр қилганидан сўнг чодирда махфий даракчиларни қабул қилди. Улар

Боязид шахси, турмуши, мулозимлари, халққа муносабати тўғрисида ахборот беришди.

— У жуда ақлли, тадбиркор ва уста сиёсатчи, — деди даракчилардан бири, — мен халқ ўртасида султон ҳақида юрган кўп ҳикояларни эшитдим. Бир куни Бурса шахри қозиси Боязидни жавобгар сифатида маҳкамасига чақирибди. Гап шундаки, бева қолган Бестина исмли юнон аёли қозига султон устидан шикоят қилибди. Боғининг бир қисмини султон ўз боғига қўшиб юборган экан. Қози олдида Боязид оддий фуқаро сингари тик турган, даъвогар аёл эса ўтирган. Қози Аллоҳ олдида барча мусулмонлар тенглигини айтиб, айбдор ким бўлишидан қатъи назар, шариат бўйича жазоланишини айтади. Беванинг ерини қайтариш, унга жарима тўлаш ҳақида Боязид ҳукм чиқаради. Султон эса бу ҳукмни ижро қилади. Бу воқеа қозининг эмас, балки Боязиднинг обрўсини ошириб, халққа машҳур қилди. Авом унга ишонади, унинг учун жонини ҳам аямайди.

— Бир куни, — деди иккинчи даракчи, — султон порахўрликда қўлга тушган қозиларни жазолаш учун уларни бир уйга қамайди. Уларни тириклайин ёқиб юборишни буюради. Аммо халқ бунга йўл қўймайди. Ўзинг доимо шариат қоидаларига риоя қилсанми? Турмушингда айбларга, нопок ишларга йўл қўймайсанми? Аввал ўзингга боқ, танангга ўйлаб кўр, — дейишади. Боязид уларнинг бу гапларидан сўнг қозиларни кечиради.

— Боязид масжидлар қуради, мусулмонларга ғамхўр. Саройига машҳур алломаларни тўплаган. Уламолар билан кенгашиб туради.

Темурбек беихтиёр ўзининг «Таржимаи ҳол»ига битган сатрларни эслади:

«Мен, — деб ёзган эди у, — доимо саййидларга эҳтиром билан қарардим. Уламо ва шайхларни эъзозлардим. Бу кишилар ҳар доим менинг мажли-

симда ишгирик этардилар. Уларнинг дин масалалари юзасидан айтганларини мен диққат билан тинглаб олардим ва аниқ бажарардим. Шунинг учун менга нисбатан халқнинг меҳри баланд эди ва ҳамма мендан миннатдор эди. Мазкур шахсларга муносабатимда подшоҳ Кустантиннинг воқеаси менга ибрат бўлди. Бу адолатли подшо бир кун лашкар йиғиб, Рай подшоҳи томон юриш қилган. Ўз лашкари билан бунинг мамлакатига келаётиб, Кустантин ногоҳ Рай подшоҳининг мажлисида саййидлар, уламолар ва шайхлар ҳозир эканлиги ҳақида эшитади. Бунинг билганидан сўнг Кустантин Рай салтанатини забт этишдан воз кечади ва лашкари билан тезда ортига қайтади. Ортига қайтганининг сабабини сарой аъёнлари ва лашкарбошиларига тушунтириб, Самовий деган донишманднинг китобида подшолар мажлисида диний арбобларнинг ҳозир бўлиши муҳим нарса эканлигини уқтиради. Ўша китобда айтилишича, агар подшонинг мажлисида диний арбоблар ҳозир бўлса, бу подшони ҳеч ким енголмайди, дейилган». Демак, Боязидни ҳам енгиш мушкул эканлиги аниқ.

— Боязид сизнинг ерларингизга ҳам кўз тикмоқда, — деди даракчи. — У сизга тегишли вилоятларга нома юбориб, хирож талаб қилди.

— Нима? — Темурбек ғазабини босиб, даракчига нигоҳини тикди. — Демак, мен унинг қарамоғида эканман-да?!

— Боязид мулозимлари Миср султони марҳум Барқуқнинг сиз ҳақингизда айтган гапларини тез-тез эслаб туришади. «Темур — бу чўл қуюни. Атрофни бузиб, янчиб ўтади-ю, кетади. Боязид эса шу ерда муқим туради».

Сиз ҳинд сафарига кетганингизда эса Барқуқ кулиб шундай деган: «Чўлоқ тулки жуфтакни ростлаб қолди».

Темурбек ичидан босиб келаётган ғазаб алангасини ўчириб бўлмаслигини сезди. Лаънати Барқуқ! У ўзи ҳинд сафаридан аввал Мисрга аллома Сова бошлиқ элчиларни юборган ва Барқуқдан итоат талаб қилган эди. Шунда Миср султони Боязидни паноҳ тутиб, элчиларнинг талабини рад қилди. Аллома Совани эса қатл этди. Ҳа, бу унинг юрагида турибди. Аллома қони интиқом талаб қилади.

— Боязид ашаддий душманингиз Қора Юсуфни ўзига яқинлаштириб, шаҳзода Сулаймон қўшинига сардор қилиб тайинлади.

Қора Юсуф! Етти йилдан бери Кавказ ўлкасида «қора кўз» қабиласи сардори, Қорақуюнлилар хонадони соҳиби бўлмиш бу туркман унинг оёқлари остида ўралашиб юрибди. Темурбек кетиши билан унинг отлиқлари бу жойда пайдо бўлиб, ҳоким бўлиб олишади. Қора Юсуф билан кўп тўқнашувлар кўнгилсиз тугади. Гоҳ Миср, гоҳ Боязид паноҳида у Темурбек ерларига ҳужум қилади. Қора Юсуф гўё тақдири азал юборган балодек унга нимадандир ишорат беради. Вақти келиб у оламдан ўтгач, шундай Қора Юсуфлар унинг давлатини, умр бўйи урушиб қўлга киритган ерларини парчалаб ташлашмасмикан? Даракчиларга рухсат берилгач, Темурбек мирзосини чақирди:

— Айтадиганларимни қоғозга тушир. Мен Боязидга мактуб битамен. Ёз, мирзо, ёз.

Темурбек ўйга чўмиб, Боязидга айтадиган гапларини яна такрор дилидан ўтказа бошлади:

— Сенинг олий зотинг барчага аён. Шундай одам билиб, ўйлаб иш тутмоғи лозим.

Христианларга қарши урушларинг ва порлоқ ғалабаларинг бизга маълум. Биз бу урушларингда сенга халал бермадик. Аллоҳдан ғалаба тиладик. Эндиликда эса жуда кибрланиб кетибсан. Ҳукмингни жиловдан чиқариб шундай фармонлар беряпсанки,

улар яхшиликка олиб келмайди. Ўз тинчинг ва оромингни бузиб, бошингга фалокатлар орттиряпсан.

Мирзо унинг айтганларини оҳиста қоғозга тушираркан, Темурбек миясига қуюлиб келаётган фикрлар оқимидан керагини айтишга интилди. Бу фикрлар албатта унинг таржимаи ҳолидан ўрин олади.

— Мен ўзимни Аллоҳнинг ердаги энг биринчи итоаткор бандаси деб билдим ва унинг ёки пайғамбарининг амрисиз бирор ишга қўл урмадим. Парвардигорнинг амрисиз ерда яшаётган халқларнинг биронтасига зиён етказмадим. Олий мартабадагиларга ҳам, фуқарога ҳам бирдек хайрият қилишга интилдим. Мен ҳеч қачон бировнинг мулкига эга бўлишга интилмадим ва шунингдек, ҳеч қачон кўпроқ бойлик орттиришга ҳам ҳаракат қилмадим. Мен ҳеч қачон бировга ҳасад билан қарамадим. Бу болада амир Ҳусайн билан бўлган воқеа менга ибрат бўлди: ўз фуқароларининг мол-мулкига нисбатан очкўзлиги пировардида уни ҳалокатга олиб келди...

Темур «Қизим, сенга гапираётиман, келиним, сен ҳам эшит» қабилда мактубни тамомлади. Боязидни у билан муносабати шундай бўлса охири бахайр бўлмаслигини уқтирди. Қора Юсуфни унинг илкига топширишини алоҳида таъкидлаб ўтди.

Боязиддан жавоб ҳам ўзини узоқ куттирмади. Унинг мазмуни ҳақоратга тўлган эди.

Йилдирим Боязид тинч мураса кўпригини ёндириб, уруш оловини ёқишга азму қарор қилгани энди аниқ бўлди.

ЯШИН ВА ТЕМИР

Эвара тўйи тантаналаридан сўнг Темурбек фармони билан қурултой чақирилди. Тажрибали лашкарбошилар бирин-кетин ўз мулоҳазаларини айта

бошладилар. Кўпчилик янги юришга қарши. Ҳиндистон сафари, грузин, арманларни итоатга келтириш учун жанглардан ҳориган лашкарга камида икки йил дам бериш керак.

Саркардалар яна бир нозик масалага Соҳибқирон диққатини қаратдилар. Боязид мусулмон. Турклар қон-қариндош. Уларга қарши жанг қандай изоҳланади?

Темурбек сабр-тоқат ила сафдошларини, тажрибали амирлари, бек, туманбошиларини тинглади. Кейин ўзи уларга қарата оташин нутқ сўзлади:

— Лашкар чарчаган. Тўғри. Сизлар ҳам толиққансиз, — деди у маърузасини якунлаб, — аммо душман ҳам тараддуд кўраётганини биласизми? Миср билан Боязид битим қилиб, улкан қўшин тўпламоқда. Биз уларнинг кучайишига йўл қўймаймиз.

Сизларга хушxabар айтай. Набирам Муҳаммад Мирзо карвони эртага етиб келади. Сизларга, лашкарга ўтган йил билан яна етти йил олдинга маош тўлаймен.

Темурбек саркардалари ўртасида жонланиш кўриб дадиллашди:

— Ҳаммангизга энди мукофотлар топшираман. Шоҳмалик!

Мухрдор амир ўрнидан кўзғалди.

— Ҳиндистон ўлжаларидан лашкарга ҳам мукофот ажратилсин.

Маош ҳақидаги хабар қўшинга яшин тезлигида тарқалди. Кўтаринки руҳ барчани қамради. Бу лашкар энди ўз ҳукмдори учун ҳар қандай ёвга қарши боришга тайёр эди.

Муҳаммад Султон карвони Самарқанддан янги зарб этилган кумуш тангаларни олиб келди. Сипоҳлар, навкарларнинг чўнтаклари тангага тўлди. Минглаб қўйлар, отлар сўйилиб, катта базм бошланди.

Қорабоғга жойлардан янги лашкарлар кела бошлади. Уларнинг сони тўрт юз мингдан ошиб кетди. Жанговар руҳи баланд қўшин султон Боязид тупроғига қадам босди. Сивас, Алеппо, Дамашқ, Бағдод уларнинг зарбига дош беролмай қулади. Зафар кучган лашкар 1402 йил баҳорида Анқара ёнида Боязиднинг асосий қўшинига дуч келди.

Ҳали ҳеч мағлубият аламини кўрмаган Боязид душманни хотиржам қаршилади. У Темурбекни мутлақ менсимаслигини кўрсатиш учун минглаб лочинлари ва този итлари билан ов уюштирди.

Темурбек рақибни туғдирган ажойиб имкониятдан усталик билан фойдаланиб, лашкарни қулай жанговар марраларга жойлади. Баҳайбат филлари ни олдинга ўтказиб, душман қўшинига даҳшат солди. Филлар устида ўточар қуролли мерганлар ўтирди. Тўфангсозлар эса ўз марраларида араваларга ўтирганча ҳужумга ишорани кутишди.

Миллиондан ортиқ пиёда ва отлиқ қонли жангни кутарди. Қачонлардир машҳур Рим императори Помпей Босфор подшоси Митридат билан жанг қилган тоғ ёнбағрида икки лашкар беаёв олишувга тарадуд кўра бошлади. Боязид лашкаридаги зарбдор кучни ўзининг куёви серб қироли Стефан Лазар ўғли қўмондонлигидаги кучлар ташкил қилган бўлиб, унда Оврупонинг машҳур рицарлари, ёлланма отлиқлар кўпчиликини ташкил қилган. Касби-кори уруш бўлган бу рицарлар бой ўлжа илинжида ёввойи саҳройи жангчиларга калондимоғ назар ташлаб туришар эди.

Темур жанг бошлашга имо қилиб, ўзи чодирига кириб кетди. Дарвеш қўшин сафидан чиқиб, Темурбек номидан лашкарни жангга чорлади.

— Ҳозийлар! — деди дарвеш. — Шунинг биланги, мунажжимлар осмонда қонли юлдуз ёғдусида Аллоҳнинг шамшири Темурбек исми шарифларини кўришди. Зафар сизларга йўлдош! Олға, ҳозийлар!

Филлар оғир қадамлар ташлаб турклар тарафга юра бошлади. Тўфанлар гумбуради.

Темур чодирда гўё ҳеч нарса сезмагандек шатранж ўйнай бошлади.

— Қани, юриш сендан, Азиз!

Амир Азизуддин ҳам ўйинга берилиб, жанг суронларини сезмасди. У шуни яхши билардики, Боязид сафидаги лашкарбошиларнинг энг зўрлари Темурга сотилган. Ҳинд ўлжасидаги жавоҳирлар энди ўз кучини кўрсатади.

Чиндан ҳам шундай бўлди. Жанг айна қизиган маҳалда Темурнинг асосий қўшини орқага чекина бошлаб, пистирмага душманни яқинлаштирди.

Боязид лашкаридаги рицарлар аввалдан тайёрланган тузоққа тушдилар. Ана шунда турк қўшинининг бир қисми Темур тарафига қочиб ўтди.

Боязид таянчи — сараланган рицарлар, серблардан иборат зарбдор куч қўмондони Стефан Лазар ўғли тажрибали саркарда кўзи билан Темур лашкари устунлигини, ҳарбий тактика жиҳатидан ғоят қўли баландлигини сизди. Стефан гарчанд бир қисм қўшин хиёнати бўлмаса ҳам Осиё лашкари обдан пухта тараддуд кўргани, саркардалари маҳорати туфайли барибир ғолиб бўлиши муқаррарлигига тан берди. У бу жангда Оврупо ҳарбий санъати Темур санъати олдида ожизлигини ҳам ҳис этди. У ётиб қолгунча отиб қол қабилида иш тутиб, сербларни ҳужумга ундади. Қайноғасини ҳимоя қилиш учун жон-жаҳди билан жанг қилди. Боязид қўшини иккига ажраб, тумтарақай чекина бошлади. Султоннинг атрофида атиги ўн минг кишилиқ янчарларгина қолди, холос.

Боязид оддан йиқилиб тушди. Уни безгак касали ўз хуружига олди.

Чодирда эса Темурбек шатранж ўйини билан овра эди.

— Шоҳ! — деди у тантана билан Азизга. — Сен мотсан, дўстим!

Шу вақт чодирга султон Маҳмудхон кириб келди. Бутун давлат ҳукмдори — Мовароуннаҳр хони бўлган саркарда Темурнинг олдига бўйнига арқон тушган султон Боязидни олиб кирди.

— Қабул қил совғамни, Темурбек!

Яшиндек тез ва шиддаткор Боязид кўзларини ергатикди.

— Аллоҳнинг иродаси шундай экан, султон, — деди Темур, — буни қарангки, Парвардигори олам ярим дунёни мен, оқсоққа, қолганини эса сен шапқўрга инъом этган эди. Аммо иккимиз ҳам қодири Расул олдида қандай аянчли ва ожиз бандамиз!

Оврупо рицарларининг кушандаси, қирол ва императорларни даҳшатга солиб, неча-неча донгдор ҳукмдорлар бўйнига итоат ҳалқасини осган яшиндек тез ва шиддаткор, музаффар султон Боязид Темурбек олдида бошини қуйи солди.

ИСАОМНИНГ БАҒРИ КЕНГ

Ислом динини қабул қилган серб маликаси Мария Оливерани унинг олдига олиб киришганида Темурбек унинг ҳусни тароватига тан берди.

Мария унинг олдида тиз чўкмоқчи бўлганида Темурбек бунга йўл қўймади.

— Исломнинг бағри кенг, малика. Биз аёлларни жаннат остонаси деб биламиз. Урнингиздан туринг. Биз сизни султон Боязид қароргоҳига юборурмиз. Эрингиз билан қўша қаринг.

Темурбекнинг имоси билан унинг танмахрамлари бир йигитни сафдан чиқаришди.

Мария уни дарҳол таниди. Бу йигит собиқ олмон рицари, мусулмонликни қабул қилган Юнус фаранг

эди. Бавариялик зодагон ўгли Иоханнес Шильтбергер эди.

— Юнус сизнинг ихтиёрингизда бўлади, малика.

Улар чиқиб кетишгач, Темурбек ўйга чўмди. Султон Боязиднинг севимли рафиқаси Мария унга бундан етти йил муқаддам дуч келган рус канизаги Людмилани эслатди. У ниҳоятда гўзал қиз бўлиб, Олтин Ўрда хони Тўхтамишга аталган экан. Рязань князи хушомад тарзида уни Тўхтамишга туҳфа қилган, лекин тақдир ўзгача ҳукм чиқарган экан.

Людмила зодагон руснинг қизи эди. Ўқимишли, зийрак ва меҳрибон.

Темурбек кўзларини юмди. Ўша рус қизи унинг хотирасидан сира ўчмаган. У билан ўтказган куну тунлари ҳамон ёдида. Ундан доимо гул ва қайин ҳиди уфуриб турар эди. Ҳозир Марияни кўриб тураркан, бу аёл нимаси билан турк султони Боязиднинг энг севимли рафиқаси даражасига кўтарилгани сири унга аён бўлди. Ўша рус қизи ҳам уни шундай севимли рафиқаси бўлиши, Сароймулк хоним ёнида кичик малика даражасини олиши мумкин эди. Аммо бешафқат ўлим уни ўзи билан бирга олиб кетди. Ўлим! У қанча-қанча сафдошларини сафдан чиқарди. Лекин у унга, Темурбекка, Соҳибқиронга шу кунга қадар шафқат қилиб келмоқда. Нима учун? Ва нега? У гоҳо ўзи билан ўзи гаплашар экан, тақдиридаги ажойибот-ғаройиботлар ҳақида ўйлар эди. Наҳот у Аллоҳнинг қиличи? Ислом қалқони? Ахир у оддий бир банда — Тангри қули Темур-ку? У ҳам инсон. Ота. Бобо. Нега унга тақдир етти иқлим ҳукмдори бўлишдек оғир вазифани юклади? Ана шу иқлимлар отаси бўлишдек шарафли ишни топширди? Беихтиёр ёдига шайх Шамсуддин, Амир Саййид Кулол башоратлари тушди. Етти иқлим ҳукмдори! Соҳибқирон! Кўз олдидан отаси Амир Тарағай, онаси Такина бегим, Ўлжой ўтди. Ўша бетакрор

болалик, ўтли ёшлик қани энди? Нима уни доимо янги-янги сафарларга ундайди? Бошқа қарияларга ўхшаб нега давру даврон сурмайди? Ахир ҳозир унинг довуғи Мағрибдан Машриққача етган. Шунча жангу жадаллардан сўнг у ахир осойишта кексалик гаштини суришга ҳақли эмасми?

Шундай хаёллари билан кўзларини уйқу элита-ётганини сезди. Бу ҳам қариллик аломати эмасми?

Темурбек аста ёстикқа бош қўйди. Кўзларини қандайдир булут босди. Олис-олислардан унга қандайдир товуш келди:

— Эй, Темур! Брахманнинг башорати тўғри. Фурсат ганимат.

У сесканиб кўзини очди. Чодирда осойишталик. Атроф тинч. Ҳеч қандай шовқин-сурон йўқ. Қандайдир бир туйғу уни ташқарига етаклади. Ташқарида аскарлар пешин таоми учун ҳозирлик кўришмоқда. Қўй гўштидан кабоб тайёрланмоқда. Паловнинг ҳиди анқимоқда.

У бир қўйнинг танасини ўтда пишираётган навкарларидан бири олдида тўхтади. Ёқимли ҳиддан иштаҳаси очилди. Навкар узатган ўткир пичоқни олиб, қизариб пишган гўштан қирқиб оғзига солди. Қандай мазали!

Танмахрамлар имоси билан хизматгўйлар лаганга солинган сарпанжани келтиришди. Кимдир калапоча. Кимлардир ҳасип... Яна, яна бошқаларни...

Темурбек улардан тотиниб чуқур хўрсинди. Ёдига устози Самир Тархон тушди. Улар машқлардан сўнг чўпонлар ўтовида янги сўйилган қўй гўштидан тайёрланган тандир кабобларни тановул қилишганда устоз икки-уч тишламдан сўнг қўлини артар ва унга, Темурга, иштаҳа билан гўшгларни паққос тушираётган ўсмирга ҳавас билан қараб қўярди.

Қани энди унда ўшандай иштаҳа бўлса? Бир-икки луқмада тўяди-қўяди. Қизик, инсонга беҳи-

соб бойликнинг нима кераги бор? Ўзи билан гўрига олиб кетолмайди-ку?

У бу фикрларни ўзи қаламга тушираётган таржимаи ҳолида албатта авлодларига етказади.

Яна бир ғоя унинг миясига шиддат берди. У ўттиз йилдан бери отдан тушмай, улкан салтанатни идора қилмоқда. Чингизхон маслаҳатчиси эса дунёни отда туриб забт қилса бўлади, лекин отдан тушмай уни бошқариб бўлмайди, деган эди. Бекор гап. У, Тангри қули Темур, етти иқлимни отдан тушмай идора қилиб келмоқда ва келаверади.

ЎФИЛ БЎЛГАН ҚИРОЛ

Узоқ турклар ўлкасидан элчиларнинг қайтгани ҳақидаги хабар бутун Мадридни ҳаяжонга солди. Герцоглардан тортиб граф, барон, маркизларгача барча зодагонлар уйларидаги суҳбат мавзуси ҳам ўша бир йил муқаддам қирол томонидан олис турклар элига, машҳур султон Боязид ҳузурига юборилган элчилар эди. У қандай хабарлар келтирди?

Ҳаммага ана шуниси қизиқ эди. Кастилия ва Леон қироли Генрих III дон Энрико ҳам ошиғич равишда барча ишлару маросимларни йиғиштириб, элчини қабул қилди. Ўз саройидан бўлак жойни кўрмаган, ҳали ҳеч қандай жангу жадалларда шамширини си намаган қиролнинг бутун вужуди қулоққа айланган. Эндигина 24 баҳорни қаршилаётган ёш ҳукмдор бутун Оврупони даҳшатга солган яшиндек тез ва шиддаткор Йилдирим Боязиднинг ҳалокати ҳақида эшитган, шунинг учун ҳам Боязид қароргоҳида туриб Анқара жангини ўз кўзи билан кўрган элчисининг ҳикоясига жуда муштоқ эди.

Элчи бир тиззасини букиб, рисоладаги таъзимни бажо келтиргач, орқадаги мулозимлари устига шойи

ёпилган аллақандай патнисларни қирол тахти олдига қўйдилар.

— Авваламбор, зоти олийларига, — деди элчи тантанавор оҳангда, — Темурбек тухфаларини топшириш шарафига муяссар бўлганимдан бахтиёрман.

Шундай дея элчи кумуш патнислар устидаги шойи пардани олди. Атроф гавҳару жавоҳирлар, ёқуту забаржадларнинг сеҳри жилосидан ёришиб кетди. Олтин-кумуш тангалар тўлдирилган қутичалар, қимматбаҳо заргарлик буюмлари, дасталарига дурлар тақилган ханжарлар, ажойиб Шарқ матоларидан ишланган буюмлар ёш қиролни ҳангу манг қилиб қўйди.

— Темурбек сиз, зоти олийларини ўз фарзандларидек кўришларини айтдилар...

Генрих III дон Энрико қаршисида товланиб ётган бойликка маҳлиё бўлганча элчининг сўзлари маъносини ҳам илғамади. Аммо унинг ёнида турган мулозимни камергер Рюи Гонзалес де Клавихо сергак тортди.

— Бу дегани, зоти олийлари, — дея шипшиди у қиролга, — Темурбек сизни ўзига тобе, вассал ҳукмдор деб билишга ишора.

Генрих III ажабланиб камергерга саволмуз тикилди.

— Бундан икки юз йилча муқаддам, зоти олийлари, — гапида давом этди камергер, — татар хони Чингизхон Хоразм ҳукмдорини «ўғлим» деб атагани учун икки ўртада уруш чиққан эди. Хоразмшоҳ Муҳаммад ўзини ҳақоратланган ҳисоблаб, Чингизхон элчиларини ўлдирган.

— Кейин эса, — бирдан гапга қўшилди элчи, — Хоразмшоҳ ҳам, давлати ҳам яксон бўлди.

— Ҳа, — деди ажабланиб ўзини Шарқ бўйича билимдон ҳисобловчи Рюи Гонзалес де Клавихо, — тарихда сабоқ бўлувчи воқеалар тез-тез такрорланиб туради.

Пойгақда товланиб турган бойликлардан кўзини узолмаган қирол кулиб юборди.

— Азизим Гонзалес, қани энди сени ҳам Темурбекдай бадавлат одам ўғлим деса, йўқ деярмидинг? Шундай давлатга эга ҳукмдор отага бола бўлишининг нимаси ёмон?

— Башорат этдингиз, зоти олийлари, — деди жонланиб элчи, — агар камергер жаноблари ўз кўзлари билан Темурбек юртини кўрганларида эди, буткул ўзга тасаввурга эга бўлурдилар. Минг бор эшитгандан бир бор кўрган маъқул.

Генрих III дон Энрико тахтдан тушиб, патнисдаги жавоҳирларни завқ ила қўлидан қўлига ола бошлади.

— Ҳақ гап бу, Гонзалес. Биласанми, элчи ҳам башоратгўй экан. Сен, Гонзалес, мени ўғли деб атаган «падари бузрукворимиз» Темурбек ҳузурига жўнайсан. Қирол тахтига ўтириб, элчига амирона нигоҳини қаратди.

— Қани энди, денгизчи Синдбаднинг ўн икки саёҳатидан ҳам қизиқроқ саргузаштларингизни эшитайлик, муҳтарам элчи! Сен эса, Гонзалес, диққат билан гапни бўлмай қулоқ ос. Эрта-индин жўнайсен ўша жойларга!

Элчи камергерга голибона назар ташлаб, ҳикоясини бошлади:

— Каминангиз Боязид қароргоҳида туриб бутун жангни кузатди. Ричард шерюрак мисоли ботир христиан рицарлари турклар сафида Темурбек қўшинига қарши жанг қилишди. Аммо уларнинг кўпчилиги мардона ҳалок бўлишди, қолганлари асирга олинди.

— Боязидни темир қафасга солиб Самарқандга жўнатишгани ростми? — сўради қирол.

— Йўқ, зоти олийлари. Воқеа шундай бўлган...

Темур чодирига асирга олинган Боязидни олиб келганда у рақибининг ҳолатидан қувониб чапак

чалмади. Ҳолдан тойган, сўниқ чехра Боязиднинг ҳолига ачинди.

— Соҳиби карамнинг ишлари бизга қоронғи экан, султон, — деди Темурбек. — Ярим жаҳонни у менга, оқсоққа инъом этган бўлса, ярмисини сенга ҳадя қилган эди. Аммо иккимиз ҳам Тангри олдида нақадар ожиз кимсалармиз.

Яқиндагина Темурбекка ҳақоратли номалар ёзиб: «Сен чўлоққа ғурурни ким қўйибди», «Чўл тулкиси», «Таги паст йўлбарс», деб чиранган Боязидни иззат-икром билан алоҳида чодирга жойлашди, ўғли Мусони ҳам ёнида қолдиришди. Бошига тушган мусибатдан хасталанган ва умуман руҳи синган турк султони отда юролмай қолгани учун унга махсус тахтиравон — эгар ҳозирлаб беришди. Султон Боязид ана шу эгар — тахтиравонда Самарқандга қайтиш йўлида вафот этди. У ўлими олдидан сўнгги ирода-сини баён қилди:

— Оиламга озор етказма. Шаҳримни вайрон этма.

Темурбек кўзида ёш билан унинг васиятини бажаришга ваъда берди. Буни қарангки, Темурбек мағлуб бўлган султоннинг аёллари — бутун ҳарамни озод этди. Султоннинг мотам маросимларини ўтказишда ҳам қатнашди. Боязидни ўз пойтахти Бурсада дафн этишди. Темурбек Боязиднинг тахтига унинг ўртанча ўғли Мусони ўтқазиб, орқасига қайтди. Биз, элчиларни, Боязид ҳузуридаги бошқа Оврупо вакиллари қатори иззат-икром билан сийлади, ўз туҳфаларини улашди, зоти олийлари.

— Император Мануилнинг дуо-илтижолари қабул бўлиб, Византия турк балосидан халос бўлди, — қиссадан ҳисса ясади қирол. — Буни қарангки, христиан дунёсига келган мусулмонлар қиёфасидаги балони Темурбек сиймосидаги мусулмонлар даф қилди. Во ажаб!

— Ажабланманг, зоти олийлари. Бундан етти йил муқаддам Темурбек қўшини Волга бўйидан Москвага яқинлашганда худди Византия императори Мануилга ўхшаб Москва буюк князи Василий Дмитриевич черковга бекиниб иконага сиғинган. Зодатон боярлардан тортиб оддий фуқарогача — барча черковларда ибодат қилишган. Темурбекдан қутуланишнинг бирдан-бир чораси — ибодат қилиш, деган ўшанда митрополит Киприан. Москва обдан, чиндилдан ибодат қилди ва балодан қутулди.

Камергер Рюй Гонзалес де Клавихо шундай дея элчига мағрур қараб қўйди.

— Балки авлиё Иоанн Темурбек қиёфасида оламга келиб бизларга назар ташлаётгандир, жаноблар, — деди Генрих III дон Энрико ўйга чўмиб. — Зотан ёввойи, саҳройи Осиёда Темурбекдай мард, олиҳиммат ва мурувватли ҳукмдор бўлишига сира ақлим бовар қилмайди.

— Каромат қилдингиз, тақсири олам!

— Испан тупроғида етти асрдан бери арабу маврлар ҳукмронлиги давом этиб келмоқда. Балки, биз ҳам авлиё Иоанн иноят этса, еримизни бу келгинди араблардан халос этармиз. Бундай муқаддас иш пулида мен Темурбекнигина эмас ва балки иблисни ҳам ўзимга, талаб этса, падари бузруквор этишга тайёрман!

Кастилия ва Леон қироли Генрих III дон Энрико камергерига нигоҳини қадаб сўзида давом этди:

— Рюй Гонзалес де Клавихо! Биз сизни Темурбек ҳузурига элчи қилиб жўнатишга азму қарор этгурмиз.

— Худо ёр бўлсин!

— Барчамиз Тангрига ибодат қилиб, чин христиан юрагидан сизнинг сафарингизга омад тилаб қолурмиз.

ҚОРАБОҒДАГИ МОТАМ

Муҳаммад Султон қўмондонлигидаги тўрт туман Кичик Осиёнинг ғарбий сарҳадларигача етиб борди. Бутун христиан оламини ларзага солган усмонли турклар хоқонлиги эндиликда Темурбек измига ўтди.

Худди шу ғарбда, Боязидга қарашли ерларнинг чегарасида мағрур Смирна қалъаси қад ростлаб турарди. Қалъанинг бир томони денгиз билан туташ бўлиб, унда кемалар ва қатор қайиқлар тизилган.

Бобосидек шиддаткор Муҳаммад Султон бу қалъани олишга жазм қилди.

Иоаннитлар тариқатига мансуб Родос рицарлари қароргоҳи бўлган Смирнанинг ҳукмдори жасур Вильгельм де-Мине эди.

Муҳаммад Султон элчиси унга хирож тўлаш ва Темурбекнинг Катта байроғини қалъа устига ўрнатишни таклиф қилди:

— Акс ҳолда жанг қиламиз, — деди элчи, — биз кўпчиликмиз. Бекорга қон тўкилишини истамаймиз.

Вильгельм атрофида турган рицарларга қараб кўз уриштиргач, кескин жавоб қилди:

— Урушсак урушаверамиз. Биз, авлиё Иоанн жангчилари ҳеч Муҳаммад умматларига бош эгмаймиз.

Муҳаммад Султон бобоси каби тадбиркор эканлигини қўшинга яна бир бор кўрсатди. У шошилмай қалъани чор атрофдан ўраб олиш ва денгиздан ажратиб қўйишни буюрди.

Бир ҳафтадан сўнг Смирна қалъаси мудофаачилари ўзлари учун нажот йўли бўлган денгиз тарафида тошлардан қад кўтарган тўғонни кўришди.

Оврупо рицарлари жон-жаҳдлари билан қаршилик кўрсатиш ва қуршовдан чиқишга интилишди. Қамалнинг ўн иккинчи кунини Вильгельм тариқат гроссмейстерига ёрдам сўраб одам юборди. Ўт очар

мушкетлар, замбараклар ва рицарларнинг кескир қиличлари ҳам қалъани сақлаб қололмаслигига унинг кўзи етган эди.

Ҳар тарафдан узун осма нарвонлардан кўтарилиб, қалъадаги рицарлар билан жанг қилаётган Мовароуннаҳр баҳодирлари зарбига дош беролмаган мудофаачилар ўн учинчи кун кечаси денгизга ёриб ўтдилар. Қирғоқда уларни Иоаннитлар тариқати гроссмейстри юборган кемалар кутарди.

Қалъада Темурбек байроғи ҳилпиради. Тез орада бу ерда Оврупо бой шаҳарлари Лесбос, Хиосдан савдогарлар таъзимга келишиб, қимматли совға-саломлар келтиришди.

Муҳаммад Султон улар сафида Генуя савдогарларини ҳам кўрди. Кўп ўтмай Византия императори Мануил юборган элчи ҳам унинг олдида тиз чўқди. Император ҳар йили турк султони Боязидга тўлайдиган хирожни энди Темурбекка тўлашини билдирган элчи олтин тўла халталарни унинг олдида қўйди. Муҳаммад Султон элчининг эҳтиром ила узатган номасини ўқиб эшиттиришга буюрди.

Савдогарлар, мингбоши-ю юзбошилар, жангларида суюғи қотган баҳодирлар машҳур Румо подшоҳининг миннатдорчилик билдирилган номасини зўр диққат билан эшитдилар.

— Христиан олами, — деди элчи чуқур таъзим ила, — Темурбекнинг буюк хизматларини минбаъд унутмайди.

Муҳаммад Султон шу жойда бобоси юборган чопарни ҳам қабул қилди. Темурбек валиаҳд набирасига тездан Самарқандга қайтишни буюрган эди.

* * *

Фаламислиги ва ўзбошимчалиги билан Темурбекнинг ғазабини қўзғатган грузин князлари, товламачи арман ҳукмдорлари Кичик Осиёдан қайтган

қўшин қаҳрига учради. Гуржистон ва Арманистонни яна бир бор қиличдан ўтказган Темур ўзининг Кавказдаги доимий маскани Қорабоққа қўр тўқди. Амиру беклар, мингбоши-ю ўнбоши ва оддий сипоҳ — навкаргача байрам кайфиятида эди. Гўзал тоғли дараларда дошқозонлар қайнайди. Юзлаб қўйлар сўйилиб, голиблар базми авжида.

Бой ўлжалар олган қўшин руҳи баланд. Ҳукмдор қайга чорласа ўша жойга от суришга тайёр.

Темурбек ўзини бахтиёр сезарди. Энди у тўла маънода жаҳонгир бўлди. Ашаддий рақиби майдондан кетди.

Энди бир ўзи ислом оламининг ягона устун!

У бахтиёр, мамнун сафдошларига боқади. Уламолар суҳбатини берилиб тинглайди.

Барча Соҳибқироннинг уламолар ўртасига қизиқ масалалар қўйиши ва уларни кўпинча мот қилиб ҳузурланишини биледи.

Темурбек уламолар суҳбатида илм фозиллари устидан ғалабасини ҳар қандай ҳарбий зафардан устун қўйишини ҳам билишади. Қайси эл, қайси юртни олмасин, ўша жойларнинг энг зўр уламолари, олиму санъаткорларини ўзига чорлаб суҳбат қилишни одат қилган Темурбек саркардаларига ҳам уларни ҳурмат қилишни буюргани маълум.

Гулханлар порлаб, куй-қўшиқлар бир-бирига уланган кунларнинг бирида шум хабар етиб келди.

Тахт вориси, валиаҳд шаҳзода Муҳаммад Султон йўлда касалга чалиниб, Қораҳисорнинг шарқидаги учинчи довонда жон таслим қилибди. Умининг 29 баҳорида — 1403 йил оламдан ўтибди!

Байрам мотамга айланди. Темурбек бошига тушган мусибатга ҳамдам бўлиш учун биринчилар қатори Мир Саййид Барака унинг чодирига етиб келди.

Темурбек ёшли кўзларини артмай пири ҳузурига чиқди.

— Чирогимдан айриддим, пирим, — деди у изти-
роб ичра.

Мир Саййид Барака бошидаги салласини ечиб
ҳўнграб йиғлади.

Темурбек пирини бағрига босиб, унга қўшилиб
йиғлади.

Саркардалар, қўшин бошлиқлари, навкарлар бу
икки буюк одамни оддий бандалар қатори биринчи
бор кўришар эди.

Ҳеч ким ўзини тийиб туролмай кўз ёшларини ар-
тишар эди.

Фарзанд доғи нималигини англамайдиган зот бор-
ми, ўзи?

Темурбек ҳам ҳамма қатори оддий банда экан. У
ҳам одам. Ота. Бобо. Ана шу лаҳзаларда лашкар
нима учун ўзларининг буюк ҳукмдорларининг «Мен,
Тангри қули Темур» дея амру фармонларида яши-
ринган ҳикмат маънисига етишишди.

МУКОФОТ ВА ЖАЗО

1404 йилда Темурбек Самарқандга етти йил да-
вом этган юришдан сўнг қайтишга фармон берди.

Суюкли набирасининг йили ўтиб, Муҳаммад Сул-
тоннинг онаси Суюк бека ўғлининг жасадини вақ-
тинча дафн этилган авлиё Ҳайдар мазоридан Самар-
қандга олиб кетишга ижозат берди.

Порлоқ ғалабадан сўнг бошига тушган мусибат
Темурбекка оғир таъсир қилган бўлса ҳам, у ўзини
оддий инсон — банданинг ҳис-туйғуларидан юқори
тутиб, ҳукмдорлик вазифасини бажариши лозим-
лигини тушунарди.

Ғолиб қўшинни, саркардаларни тақдирлаши, таб-
рик учун келган одамларни, турли эллар элчилари-
ни қабул қилиши лозим. Кимларгадир илтифот, баъ-

зиларга қаҳр сочиши керак. Ҳукмдорлик бурчи, та-
омили шундай.

Бутун Мовароуннаҳр унинг пойқадамини кутмоқ-
да. Самарқанд донғи бутун ислом оламига кетган
ғолибга мунтазир. Темурбек Зарафшон водийсига
келганда лашкарга тўхташни буюрди. У узоқ давом
этган сафарда шиддатли жангу жадалларда ўзини
кўрсатган оддий навкарлардан тортиб мингбошию
туманбошиларгача муносиб мукофотини олиб, сўнг
пойтахтга қадам қўйишни истади. Худди шу водий-
нинг кенг бағрида ҳарбий ўлжаларни тақсимлашни
буюрди.

Зарафшон бўйига юзлаб филлар, минглаб туя-
лар карвони етиб келди. Уларда олтин-кумушлар,
жавоҳирларга тўла сандиқлар кўзга ташланар эди.

Катта байрамга тарадуд қизиб кетди. Навкар-
лар, зобитлар, мингбоши, турли унвондаги бек-амир-
лар кўтаринки кайфиятда.

— Ҳеч ким ўлжадан, мукофотдан бенасиб қол-
масин.

Соҳибқирон буйруғига кўра оддий пиёда, суво-
ри ўнбоши, ўнбоши эса юзбоши ва улар ўз навба-
тида мингбошиликка кўтариладиган бўлди. Оти
жангда нобуд бўлган отлиққа бир эмас, балки ўн
тулпор совға қилинди. Икки отини йўқотганга йи-
гирма, тўрт отини йўқотган қирқта тулпор олди. Ай-
рим юзбоши ва мингбошилар бутун пода-пода йил-
қиларга эга бўлишди. Зотан ўлжа ҳам беҳисоб эди.

Лашкар шу кунга қадар бундай катта ўлжа ол-
маган эди. Турк султонларининг узоқ йиллар даво-
мида тўплаган беҳисоб олтин-кумушлари, жавоҳир-
ларидан иборат хазинаси, Гуржистон, Арманистон
ҳукмдорларининг қимматбаҳо тожлари, Султон Бо-
язиднинг муҳташам тахти, қуйма олтин, ёмбилар шу-
лар жумласидан эди. Ҳар бир сипоҳ, навкар, ўнбо-
ши ва қўшин бошлиқлари хизматларига яраша ўз

улушлари, мукофотларини олишди. Энг катта ўлжа Самарқанд саййидларига тантанали топширилди. Бу бутун мусулмон оламида муқаддас ҳисобланган халифа Усмон Қуръони эди. VII асрда учинчи халифа бўлган Усмоннинг фармони билан ёзилган Каломи Шариф безатилган фил устига махсус сандиқда Мир Саййид Барака бош саййидлар ҳузурига жўнатилди.

Мукофотлардан сўнг вазирлар ҳисоботи тинглашиб, ўлжалар тақсимоти бошланди.

Шаҳзодалар Темурбекка жавоҳирлар билан безатилган тожларни тухфа қилишди. Жаҳонгирга муносиб совға — филга ортилган султон Боязиднинг муҳташам тахти бўлди.

Темурбек голиб қўшини олдига қудратли ҳукмдорга хос дабдабали либосда тож кийган ҳолда чиқди. Ҳар бир саркарда, сипоҳ, сувори ўз улушини олишини кузатди. Олтин, кумуш, тақинчоқлар, дуру гавҳарларни улардан аямади. Зеро улар ундан ўз жонларини аямай жанг қилишган.

Голиб лашкарга Темурбек бутун сафар давомида йиғилиб қолган бир неча йилги маошини ҳам тўлашга амр қилди.

- Темурбек яшасин!
- Соҳибқирон марҳамати чексиз!
- Саховатда Ҳотам Той!

Темурбек ана шу байрамда ўз қаҳрини ҳам намойиш қилди. Махфий даракчилари маълумотига кўра, Самарқанд ҳокими порахўрлиги маълум бўлди. Барчанинг кўз ўнгида суд уни ўлимга маҳкум этди. Ҳокимга ҳомийлик қилиб юрган олий насаб амалдор Темурбек олдида тиз чўқди:

— Дўстимнинг гуноҳидан ўтинг, Соҳибқирон. Қанча хуни бўлса, шунча олтин тўлай. Фақат бир қошиқ қонидан кечинг.

Темурбек сергак тортиб раис-нақибларига қаради.

— Олиб боринг! — деди қатъий.

Самарқанд ҳокими қатори ўртага тушган амалдор ҳам дорга тортилди.

Куч — адолатда! Темурбек шиори ана шундай ва унга доимо бекаму кўст амал қилинади.

Соҳибқирон оддий фуқародан тортиб ҳокиму бекларга ҳам бирдек муомала қилади. Чунки у юрт отаси. Марҳаматда ҳам, қаҳрда ҳам бирдек.

Халқ ана шунинг гувоҳи бўлди. Мукофот ва ўлжа тақсимотидан сўнг катта базм бошланди.

Минглаб қозонларда гўшт қайнайди. Баковулар қўллари қўлларига тегмай хизмат қилишади. Кабобпазлар, новвойлар иши ҳам авжида. Улкан қўшинга тоғ-тоғ гўшт, нон етказишнинг ўзи бўладими?

Ҳеч нарса аялмасин! Барча маишат қилсин! Тўй-гунича!

Махсус мулозимлар Темурбекнинг ана шундай фармонини олишган. Подшонинг амри вожиб!

Чодирларда беклар, яланглиқда сипоҳлар базми авжида. Ғалаба мадҳини созандаю хонандалар куйлайди. Раққосалар хиром айлайди.

Темурбек содиқ барлос беклари, хос навкарлари қуршовида бепоён қароргоҳини кўздан кечиради. У қўшинидаги барча саркардалар, мингбоши, юзбошиларни шахсан билади. Вақтида улар билан суҳбатлашишга ҳам вақт топади. Темурбекнинг нигоҳини чодирлардан бири олдида шўх қийқириқлар жалб этди.

Даврада ёшгина йигитлар кураш тушмоқда. Атрофдаги томошабинлар иккига бўлиниб полвонларни руҳлантиришади. Мана, мўйлаби эндигина сабза урган йигит рақибининг елкасини ерга тегизди.

Темурбек завқ ва ҳавас билан ғолиб йигитга нигоҳ ташлади. У томошабинларнинг қийқириқлари садоси остида даврадан чиқди. Кўзлари ҳукмдорга тўқнаш келди.

— Исминг нима, ўғлим? — деди у мулойим оҳангда қаршисида тиз чўккан полвонга.

— Темур! — деди гурурланиб полвон ўрнидан туриб.

— Темур!!! — ҳайқиришди йигитлар.

Соҳибқироннинг қалбини қайноқ бир нарса китиклаб ўтди.

— Ўнбошинг ким?

— Темур!

Ўнбоши икки қадам олға чиқиб, таъзим бажо қилди.

— Юзбошинг-чи?

— Темур!

Темурбекнинг чеҳрасида табассум барқ урди. Қизиқ, қўшинида яна қанча Темурлар бор экан-а? Бунинг сабаби недур?

— Кўрдингми, — деди секин Азизуддин, — лашкар сени қанча севади. Лашкар ўз фарзандларини сенинг номинг билан атаган.

Темурбек дўстининг чеҳрасидан ифтихор ва муҳаббат уқди. Камтар, камсуқум дўсти одатда мақтовга тоби йўқ эди.

— Фолибга кимхоб тўн ёпинг.

Шундай дея Темурбек олтин тўла халтачани полвоннинг олдига ташлади.

— Яшасин Темур!

Бу кучли хитоб унгами ёки полвонга!

— Ислом шамшири, шариатпаноҳга офарин!

— Яшасин жаҳонгиримиз Темур!

Темурбек ўтган ҳар бир чодирдан шундай хитоблар янграрди.

Ҳа, бундай қўшин билан бутун жаҳонни олиш мумкин. Искандар Зулқарнайн оёғи етмаган жойларга ҳам бориш мумкин. Имони бут, эътиқоди зўр, жанговар тажриба кўникмасига бой бу қўшин зарбига ҳеч бир лашкар дош беролмайди.

Қизик, энди голиб Темурбек қўшини қай томонга от сураркин? Бу жумбоққа жавобни ислом оламидан ташқари Оврупо ҳукмдорлари ҳам зўр диққат билан кутишар эди.

БАХТИЁР ЖАҲОНГИР

«Мен Темурбекни бир урушдан қайтиб келишига гувоҳ эдим. Кўзим тушган ҳамон бу кишини дунёнинг энг ботир кишиси эканлигига ишонч ҳосил қилдим. Мен яқин тарихий даврлар орасида Темурбек каби қудратда, саховатда, давлатда мукамал бир подшоҳнинг дунёга келганини тахмин қилолмайман... Испания элчиларига Темурбекнинг қимматбаҳо ҳадялари йигирма хачирга юк бўлди. Ҳадялар орасида жуда гўзал масиҳий қизлар ҳам бор эди».

Султония епископи Жоан II нинг Париж миллий кутубхонасида сақланаётган хотираномасидан.

Кастилия қироли Генрих III камергери Рюи Гонзалес де Клавихо Темурбек юртида кўрган-кечирганларини кундалик дафтарида қайд этиш билан машғул.

Пойтахтга келганидан бери унга кўрсатилаётган иззат-икромдан хурсанд. «Минг бир кеча» эртакларидагидек ажойиб дунёда юргандек сезади ўзини. У кўрган Оврупо ҳукмдорлари саройи, Англия, Франция қироллари кошоналарининг биронтаси ҳам Самарқанд ҳашамати олдида ип эшолмайди. Ана шу шаҳарда у зиммасига юкланган масъул вазифани ниҳоят чуқур ҳис этди. У оддий қирол элчиси эмас ва балки бутун христиан оламининг Темурбек юртидаги фавқулодда ва мухтор элчиси, разведкачиси ҳамдир. Темурбек мамлакати иқтисоди, турмуши, маданияти, ҳарбий-сиёсий салоҳияти ҳақида аниқ

ва мукаммал тасаввурга эга бўлиши лозим. У, Клавиho, христиан дунёсини Темурбек қиличида ярқираган ислом қудратидан огоҳ қилмоғи даркор. Бу қудрат боиси нима? Қандай қилиб бу осийлик амирзода оламшумул шон-шуҳратга эришди? Бу мўъжизами ё тасодиф?

Клавиho ана шу саволларга жавоб излаб, бари билган-аниқлаганларини қоғозга тушира бошлади.

Темурбек ўз юрти фуқароларини ўн икки тоифага бўлган. Энг юқори табақалардан биринчи ўринда пайғамбар авлодлари саййидлар, шайхлар ва бошқа уламолар. Иккинчисида эса олимлар, илм-фан намояндалари, мударрис ва мактабдорлар туради. Муаррихлар ва мунажжимлар ҳам шу ўринга мансубдир. Ҳунармандлар, савдо-тижорат аҳли ҳам фахрий тоифага киритилган.

Клавиhoни ҳарбийлар ана шу тоифалардан кейинги ўринга қўйилгани ҳайратга солди. Оврупода саркарда, зобитлар қироллар биринчи ўринга қўйган синфга мансуб. Темурбекдек буюк саркарда эса биринчи ўринга уламолар ва олимларни қўйибди! Демак, фуқароларнинг руҳияти, ахлоқи, эътиқоди ва тафаккур доираси билан машғул уламолар, аҳли илм фозиллари фаолияти муҳим ва улар давлат эътибори марказида бўлиши лозим. Темурбек илм-фан соҳибларига хазина эшигини кенг очганидан ташқари, уларга ғоят марҳаматли. Клавиhoни мулозимлардан эшитган ҳикоя ниҳоятда ҳайратга солди.

Испания элчисини юртдаги тартиб, осойишталик, фаровонлик ҳайратга солди. Солиқлар деҳқон ҳосилининг ўн фоизидан сал ошади. Бўш ерни ўзлаштирганлар хирождан икки йилга озод қилинади. Клавиho дафтарига Самарқанд таърифини ёза бошлади:

«Бу ер ҳамма нарсага бой: ғалла ҳам, шароб ҳам, мева-чева ҳам, паррандалар ҳам, ҳар хил гўшт ҳам

мўл-кўл. Бу ернинг қўйлари йирик-йирик, думбалари катта бўлади. Думбаси 20 фунт келадиган қўйлар бор. Бунчалик оғир юкни одам қўлда зўрға кўтара олади. Қўйлар кўп ва арзондир. Бошқа моллар ҳам арзон. Фалла жуда ҳам арзон, шоли эса ошиб-тошиб ётади. Бу шаҳар ва унинг атрофидаги ерлар шундай тўкин-сочинки, ҳайрон қолмаслик мумкин эмас. Ана шундай бойликлари учун ҳам Самарқанд деб аталади. Унинг ҳақиқий исми Семизкент бўлиб, бадавлат қишлоқ деган маънони беради, негаки уларда семиз дегани катта, бой, тўла деган маънони билдиради, кент эса қишлоқдир. Ана шундан Самарқанд деган ном келиб чиққан».

Клавихо ўйга чўмди: Темурбек юртида ҳунармандларга ғамхўрлик катта. Бозорларда нарх-наво, савдо-сотик устидан назорат ўрнатилган. Харидор ҳақиға хиёнат қилганлар, ўғрилар қаттиқ жазога тортилади. Умуман, Темурбек юртида ўғрилик, қароқчилик йўқ. Карвон савдоси беҳатар. Карвонсаройлар кўп. Ҳар бир шаҳарда масжид, мадраса, мактаблар давлат ҳимоясида. Гадойчилик шармандали ҳол ҳисобланади. Майиб-мажруҳлар, ногиронлар давлат ҳисобидан таъминланади. Дарвешлар, қаландарлар учун махсус манзилгоҳлар қурилган.

Клавихо Темурбек давлатида мансабдорлар танланиши ва хислатларига эътиборни қаратди.

Темурбек саройида барча ишларни девон ҳал қилади. Девонбеги умумдавлат ишларини бошқаради. Тўрт вазир эса ўзларига белгиланган соҳаларга жавобгар. Вазир ҳаётий тажрибаси бой, руҳан покиза, илтифотли ва инсонпарвар бўлиши лозим. Хушомадгўй, лўттибоз, лаганбардор, ғийбатчи одамлар бундай мансабга сира яқинлаштирилмайди. Ҳар бир амалдорга номзод зотига, насабига қараб эмас, балки ишчанлиги, қобилияти ва истеъдодига кўра тайинланади.

Клавихо алоҳида диққатини Темурбек лашкарига қаратди. Лашкар ҳали Оврупога номаълум тартиб-қоидалар мажмуаси — Тузуқларга кўра идора этилади. Тузуқлар оврупоча тилга кўра устав дегани. Шунга кўра қўшин ҳаракат қилади. Бу ҳарбий устав — Тузуқларга кўра қўшин уруш вақтида мажбурий ҳарбий хизмат ҳисобидан тўлдирилади, тинчлик вақтида фақат кўнгиллилар олинади. Икки-уч хонадондан тўла қуролланган отлиқ олинади. Қўшин ўнлик, юзлик, минглик ва ўн мингликларга бўлинади. Қўшинга маош тўлаш тартиби ҳам диққатга лойиқ. Оддий сипоҳий ёки навкар маоши бир тулпор қийматига тенг. Баҳодир — капрал — уч тулпор, ўнбоши — сержант ўн тулпор қийматига тенг маош олади. Шуниси қизиқки, бу маош миқдори бозордаги нарх-навога, яъни кундалик харид моллари нархига кўра ошиб-пасайиб туради. Юзбоши — капитан ихтиёрида юз отлиқ маоши, мингбоши — полковник минг тулпор қийматига тенг ҳақ олган ҳолда захирасига яна қўшимча маблағ бўлади. Туманбоши — генерал уруш вақтида аҳолидан озиқ-овқат харид қилиши учун катта миқдорда маблағга эгадир.

Темурбек лашкарининг бошланғич бўғини ўнликлар уставга кўра сайлов асосида ўнбошиларни сайлайди. Ўнбошилар эса ўз навбатида зобитларни, яъни юзбошиларни сайлайди. Шу тариқа зобитлар корпуси эркин асосда жасур, аскарлар ўртасида обрўли командирлардан ташкил топади. Ҳолбуки, Оврупо қироллари қўшинида офицерлар, асосан, насл-насаби, зоти: дворянлигига кўра тайинланади, оддий фуқаро бундай унвонга яқинлаштирилмайди.

Темурбекнинг олий офицерлари — мингбоши, туманбошилар тайинланиши тартиби ҳам Клавихонинг эътиборини ўзига жалб қилди. Бу мансабга шахсан Темурбек ташаббускор, ҳарб илмида ўзини кўрсат-

ган, ҳийла-найранглар ишлатишга уста, душманга пистирма, тузоқ қўйиш, рақиб қўшини сафига парокандалик солишни биладиган, ўрни келганда душман саркардаларини турли йўллар билан ўзига оғдира оладиган тадбиркор ҳарбийлар қўйилади. Оврупода эса олий зот герцог, граф, баронлардан ташқари ҳеч ким бундай катта қўшин қўмондонлигига қўйилмаслигини ўйлаб Клавихонинг фикри тиниқлашди. Мана, гап қаёқда! Устав — мана шу Темурбек зафарларининг калитидир.

* * *

Камергер Рюи Гонзалес де Клавихо қоғоздан бош кўтариб, ўзига яқинлашган тилмочни кўрди.

— Соҳибқирон чорлаяптилар...

Клавихо мулозимларини оёққа турғазди. Демак, Темурбек Самарқандга келибди.

У девонбеги вакили билан ҳукмдор саройига ҳаяжонланиб қадам босди. Вакил унга қабул маросимини яхши тушунтирган бўлса ҳам у тиззаларига югурган қалтироқни боса олмади.

Қудратли Кастилия ва Леон ҳукмдори қирол Генрих III нинг мухтор элчиси, олий насаб дворян авлодига мансуб камергер Рюи Гонзалес де Клавихо уч марта ўнг тиззасини букиб, қўлларини кўксига қўйиб, Темурбекка таъзим бажо айлади. Шундан сўнг мулозимлар уни қўлтиғидан олиб, икки тиззасини ерга чўктиришди.

— Ўғлим қиролнинг аҳволлари қандай? — Клавихо мулойим оҳангда гап бошлаган кишига ҳайрат, қўрқув ва қизиқиш аралаш нигоҳини қаратди. Мана шу муҳташам тахтда ўтириб унга гапирган киши бутун Европани ҳайратга солган афсонавий Темурбек!

Клавихо жарангдор оҳангда айтилган сўзлар маъносига етди. Темурбек испан қиролини «ўғлим» деб атади. Бу демак, Генрих III унга тобе, қарам, вассал

дегани. Не илож! Буни тан олмай иложи йўқ. Қирол ҳам шунга рози бўлиб унга ваколат берган.

Клавихо жавоб тариқасида қиролнинг саломатлигини айтиб, унинг номаси ва совға-саломларини топширди. Темурбек тахтда виқор билан ўтирганча қаршисида тиз чўкиб турган элчидан нигоҳини узиб, вазирларига шодон хитоб қилди:

— Қаранглар, мана, ўғлим — Испания қиролининг менга юборган элчиларини кўрингиз! У, Испания қироли, дунёнинг энг четида туради ва бутун фаранг подшоҳларининг энг буюгидир. Улар, фаранглар, ҳақиқатан улуғ халқдирлар.

Темурбекнинг кўзида поёнсиз фахр ва ғурур порлади. Мана, ниҳоят оламнинг энг чеккасидаги эллар ҳам унга тобелик билдирмоқда. Олтинчи иқлим ҳам уники. Шайх Шамсуддин Кулол башорати амалга ошмоқда. У олтинчи иқлим мамлакатларининг ҳукмдори! Демак, жангу жадалларда кечган умри беҳуда эмас. Тўкилган қони, майиб оёқ, қўли, чеккан заҳматлари самараси бу!

— Ўғлим, — деди у мулойим элчига боқиб, — мен ҳам Испания подшоҳига ўзимнинг эҳтиромимни кўрсатмак истаймен.

Бу илтифот испан қироли совғаларини таомилга кўра уч кундан кейин эмас, балки шу заҳотиёқ кўриш ва сарой аҳлига тарқатишдан бошланди. Клавихони Чин хоқони ва Бобил ҳукмдори элчилари ёнига ўтқазди. Темурбек Чин хоқони элчисига қаҳрли нигоҳини қаратди.

— Ўзини Само фарзанди деб атаган Чин хоқони элчисини кўринг. Биласизлар, у нима деди?

Мулозимлар Соҳибқироннинг ўзини ғазабдан зўрға босиб турганини сезишди.

— Мен, Тангри қули Темур, олти иқлим ҳукмдори Чин хоқонига ҳар йили хирож тўлашим керак эмиш. Даъвосини кўринг!

Саркардалар ўртасида гала-говурлар кўтарилди. Мингбошию туман бошлиқлари, амиру беклар юзларида таажжуб ўйнади. Сичқоннинг ўлгиси келса мушук билан ўйнашади, деб бекорга айтишмаган.

— Элчига ўлим йўқ, дейдилар. Бўлмаса, бундай бўлмагур гаплари учун бу хитойни дорга тортган бўлардим.

Темурбек элчиларга қараб бирдан чеҳраси ўзгарди. Савол аломати ила девонбегига боқди. У дарҳол мулозимларга шипшиди.

Рюи Гонзалес де Клавихо Чин хоқони элчисидан пастда ўтирганидан Темурбекнинг жаҳди чиққанини улар тушунишди.

Клавихони юқори, фахрий ўринга ўтқозишди.

— Ўғлим, Испания подшоҳи элчиларига кимхоб тўн!

Клавихо ўзига кўрсатилган мурувват ва қимматбахо либосга эмас, балки яширин мақсадига эришганидан бахтиёр эди. Темурбекнинг жанговар ва зарбдор кучи Оврупога эмас, балки Хитойга от суради.

Бой ҳарбий тажриба, малака ва маҳоратга эга, мукамал қурооланган ва ҳозир Самарқанд атрофида шай турган бу хавфли қўшин агар Оврупога йўл олса борми? Парвардигорнинг ўзи бу ишни даф қилмоқда.

ҒАРОЙИБ ИЛТИМОС

Соҳибқироннинг илтифотидан руҳланган Клавихонинг мулозимларидан бири Хернан Санес Паласуэлас бир қадам олдинга чиқиб рицарчасига таъзим ила илтимос қилди.

— Менга зафар қиличингизни туҳфа этсангиз.

Барча ажабланиб турган жойларида қотиб қолишди. Бу қандай илтимос бўлди?

Амир Темур унга илтифотли назар ташлади. Кўркам, навқирон ва жасур. Унинг юзларида мардлик уфуриб турибди. Беихтиёр ёшлик йиллари ёдига келди. У ҳам шундай ёшда нималарни орзу қилмаган эди. Бу йигит орзуси унинг қиличи экан. Ола қолсин.

Хернан Соҳибқироннинг қиличини қабул қиларкан ундан кўз узмай турган Амир Темурга яна сўз қотди.

— Яна бир илтимосим бор.

— Гапиравер, ўғлим.

— Исми-шарифимга сизнинг буюк номингизни ҳам қўшиб олсам.

Тилмочнинг тили калимага келмай қолди. Бу қандай илтимос ўзи? Қандай журъат қилди бу рицарь! Ўзи киму Амир Темур ким?

Тилмоч қўрқув ва ҳадик ила унинг сўзларини таржима қилганда барчанинг, амирлар, шахзодалар, элчилар ва саркардаларнинг ҳайратларига ҳайрат қўшилди. Бу фаранг йигитнинг эси жойидами?

Уламолар ҳам ҳайрат бармоғини тишлашди. Ахир буюк ҳукмдорнинг номини кўтариб юришнинг ўзи бўладими? Юк оғирлик қилмайдими?

Барчанинг нигоҳи соҳибқиронда. У нима деркин?

— Меҳмон атоий худо дейдилар. Унинг илтимоси албатта вожибдур. Аллоҳ унинг дилига шуни солган бўлса нима дердик. Розиман.

Хернан шодликдан ўзини йўқотиб қўйди. Шиддат ила рицарлик таъзимини қайта бажо келтириб қилични эҳтиром ила ўқди.

— Номингизни шу шамшир каби шараф билан кўтариб юришга қасам ичаман, улуғ амир.

— Хернан чиндан ҳам ўз қасамига монанд яшайди. Вафот этгандан сўнг унинг Сеговия вилоятидаги Аревало қўрғончаси яқинидаги Рапариегос черкови ҳовлисига қўйилган қабр тошига қуйидаги сўзлар

битилди: «Бу ерда қирол Генрих III саройининг аъени ва унинг Амир Темур ҳузуридаги элчиси, марҳаматли рицарь Хернан Санчес дон Паласуэлос Тамерлан дафн этилган».

ЙЎЛБАРС БИЛАН ЮЗМА-ЮЗ

Бу хабар бутун Мовароуннахр бўйлаб қанот қоқди. Темурбек ҳазрат Аҳмад Яссавий қабрларини зиёрат қилармиш!

Ислом оламида ғоят табаррук зот сифатида ҳурматга эга Яссавийга Соҳибқирон алоҳида ихлос билан қарашини барча билади. Ўн йил муқаддам мелодий 1394 йилда Яссавий қабрига Темурбек амри билан улуғвор мақбара қурилган эди. Зиёратчиларга мўлжалланган улкан дошқозон ҳам амир томонидан тортиқ қилинди. Олтмиш пақир сув кетадиган бу дошқозонни уста Абдулазиз қуйган эди.

Самарқандга барча шаҳару қишлоқлардан юзлаб зиёратчилар йиғила бошлашди. Дарвешлар, қаландарлар, баҳодир саркардалардан иборат карвон йўлга чиққанида эса уларнинг узунлиги икки чақиримдан ошиб кетди. Темурбек оддий фуқаро либосида бир қўлида ҳасса ушлаб, оёқяланг карвон марказида борарди. Унинг ёнида Нақшбандий тариқати пири Мир Саййид Барака, кўп йиллик ус-този сафдош бўлиб кетмоқда.

Йўл узоқ ва машаққатли. Карвон чўлу биёбондан ўтиб, Сирдарёдан кечиши ва Тошкентдан Туркистонга бурилиши керак. Зиёратчилар юки йўқ.

Карвон олдида озиқ-овқатлар ортилган карвонлар бормоқда.

Соҳибқирон ҳаммасини олдиндан ўйлаб, зиёратнинг кўнгилли ўтиши учун барча чораларни кўриб қўйган.

Йўл-йўлакай тунги манзилгоҳларда Темурбек шахсан ўзи зиёратчилар аҳволидан хабар олмоқда. Қандай камчилик бор? Ким нимага муҳтож?

Минглаб зиёратчилар одми кийинган, ҳамма қатори тенг қудратли жаҳонгирнинг бундай марҳаматидан кўнгиллари тоғдек кўтарилди.

— Кимни Темурбек билан қиёслаш мумкин?

— Амиралмуслим Хорун-ар-Рашидни! У ҳам кечалари фуқародек ўлкани кезган, оддий одамлар ҳаётини ўрганган.

Улар Темурбекни улуғлашади. Унинг ёшлиги, жанговар ишлари ҳақида дostonлар айтишади.

Темурбек қулоғига чалинаётган бундай ҳамду санолар қандоқ ёқимли бўлмасин, олдинда турган муаммоларни ўйлайди. Ҳукмдор сира хотиржамликка берилиши мумкин эмас. Дўстларига қараганда фанимлар кўп.

Мункиллаб қолган пири Мир Саййид Барака эса унга Яссавий ҳикматларидан сўйлайди. Ривоятлар келтиради.

Хожа Аҳмад Яссавий 1103 йилда Сайрамда дунёга келган. Отаси шайх Иброҳим Ибн Маҳмуд, волидаси Қорасоч бўлган.

— Ҳазрат волидалари қорнида ётганларида го-йибдан товуш эшитадилар, — Мир Саййид Барака тасбеҳ ўгирганча Темурбекка тикилди. — Зикр айт, дебди ўша товуш ва ҳазратнинг мурғак вужудида титроқ сезибди.

— Мен сени ўғил қилдим, — дебдилар пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом. — Тўрт асрдан сўнг менинг издошим бўлиб халқни ҳақиқат йўлига даъват этурсан. Ўн тўрт минг мужтаҳид эса сенга ихлос ила хизмат этур...

Халқ ўртасида кенг тарқалган ривоятга кўра, Муҳаммад алайҳиссалом вафотларидан олдин умматларини тўплаб, уларга шундай дебдилар:

— Мен бандаликни бажо келтиряпман, энди омонат — ислом рамзини ким қабул қилиб олиб, менинг ғояларимни давом эттиради?

Шунда умматлар орасидан Арслонбоб чиқибди. Унинг хоҳиш-истагини эшитган пайғамбаримиз Аллоҳ билан маслаҳатлашиш учун унинг олдига кетиб, Тангрининг розилиги билан омонатни — хурмо данагини Арслонбобга топширган эканлар.

Орадан 477 йил ўтгач Арслонбоб етти ёшга тўлган Хожа Аҳмад Яссавий ҳазратларини чўлда учратиб қоладилар.

— Омонатимни беринг, буважон, — дейдилар ҳазрат.

Арслонбоб Тангрига шукроналар айтиб ҳазрат босган изни ўпадилар ва омонатни унга эҳтиром билан топширадилар.

Темурбек эҳтиром ила пир ҳикоясини тинглайди. Тобора чехраси ёришиб боради. Самарқанд муқаддас қадамжо! Чунки бу ерда муқаддас Усмон Қуръони турибди.

Ахир бу унинг эзгу орзуси эмас эдими?

Устоз пир яна уни «шариатпаноҳ» деб атади. Авлиё пир оғзидан бундай таърифни эшитиш нақадар улуғ бахт!

Туркистон сарҳадида уларни иззат-икром билан қарши олишди. Зиёратчилар Яссавий қабри узра қад ростлаган мақбарани кўриб, Соҳибқирон ҳимматига таҳсин ўқишди. Улар Темурбек Ҳиндистондан келтирган қимматбаҳо нефрит тошини ҳазрат Яссавий қабрида порлаб турганидан ҳайратланишди.

Қуръон тиловатлари, қаландарлар зикри, маддоҳлар маърузалари билан ўтган кунлар давомида Темурбек Яссавий ҳикматларини кўп эшитди. 63 ёшдан умрини хилватда ўтказган шайх битган мисралар мағзини чақди. Нега ҳазрат 63 ёшга тўлганида

қолган умрини ўтказиш учун ер остига тушгани ҳақида айтганлари унга қаттиқ таъсир қилди:

*Бешак билинг, бу дунё барча элдин ўтаро,
Инонмагил молингга, бир кун қўлдин кетаро.
Ота-она, қариндош қаён кетди, фикр қил,
Тўрт аёғлиқ чўбин от бир кун сенга етаро.
Дунё учун ғам ема, Ҳақдин ўзгани гема,
Киши молини ема, сирот узра тутаро.
Аҳли аёл, қариндош, ҳеч ким бўлмайгур йўлдош,
Мардона бўл, ғариб бош, умринг елдек ўтаро.
Қул Хожа Аҳмад, тоат қил, умринг билмам неча йил,
Аслинг билсанг обу гил, яна гилга кетаро.*

Бой садақа, эҳсонлар тақдим этилгач, зиёратчилар орқага қайтишди. Ёшлигида берган ваъдасини бажарганидан энгил тортиб, ўзини бардам ва қувноқ сезган Темурбек йўлда баҳодирларига шикор қилишга рухсат берди.

У беихтиёр ўша узоқ, бетакрор ёшлик йилларида эришган биринчи ғалабаси — Балхни олганини эслади. Ўшанда навкарлари зиёратчилар либосида шаҳарга яқинлашиб, кейин яна ҳарбийларга айланиб, шитоб ила Балхни эгаллашган эди. Ҳозир эса ўша ҳарбий ҳийлани эслаб ёшлиги қўзғади. Баҳодирларга хос кийиниб, қурол-аслаҳаларини тақди. Арғумоққа миниб лочинлар, ов итлари билан Сирдарё қирғоқларига етиб келди. Далаларда беданалар сероб, париллаб учади. Қамишзорларда эса битмас-туганмас парранда-ю йиртқичлар, ўрдак, какликлар мўл-кўл.

Энди зиёратчилар овқати ранг-баранг, мазали. Бедана кабоб, каклик қиймаси-ю барра гўшт шўрва, паловхон тўра...

Чўпонлардан бири қамишзорда йўлбарс оралаб, атрофни безовта қилаётганини айтди. Бу гап Темурбекда ёшлик шижоатини қўзғади.

— Ўша йўлбарсни ўзим овлаймен.

Саркардалар етмишдан ошган Соҳибқироннинг бу аҳдидан завқланиб кетишди. Юзлаб баҳодирлар унинг амрини бажариб, қамишзорга ёпирилишди.

Темурбек қўлида оғир найзаси билан рақибни кутди. Йўлбарс бўкириб қамишзорда кўрингач, Соҳибқироннинг кўзлари билан тўқнашди.

— Аллоҳу акбар!

Найза энди сапчишга ҳозирланган йўлбарсни ерга михлаб қўйди.

— Офарин, Соҳибқирон!

Темурбек худди ёнгинасида унга билдирмай яширинча уни қўриқлаган баҳодирга ўқрайиб қаради.

— Қандай журъат этдинг?

Баҳодир ундан вафодор кўзларини узмай дадил жавоб қилди:

— Қалбим амри билан, Соҳибқирон!

Темурбекнинг қалби товланиб кетди. Дил — дилдан сув ичади. Баҳодир юзбоши ёки мингбоши буйруғи билан эмас, ўз юраги, истаги билан шундай қилди.

— Исминг? — сўради энди юмшаб.

— Темур! — гурур ва фахр ила жавоб қилди баҳодир.

Темурбек ҳаяжонини яширолмай, қўлини йигитнинг елкасига ташлади.

— Ўнбошига айт. Сени хос навкарларим қаторига юборсин.

— Бош устига, Соҳибқирон!

— Энди бўлса, йўлбарснинг терисини шил, ўғлим.

Бутун карвон ҳукмдор ўлдирган йўлбарс терисини томоша қилди. Саркардалар табриги ёғилиб кетди. Зобиту мингбошилар қўлининг зарби йигитларникидан қолишмайдиган Соҳибқиронга ўз таҳсин-офаринларини айтишди.

СОҲИБҚИРОННИНГ СЎНГИ ЖУМБОҒИ

Сароймулк хоним бу гал эрининг чехрасида қандайдир сўлғинликни кўрди. Кечагина Конигилда хорижий элчилар шарафига берилган зиёфат чоғида ҳам Соҳибқирон негадир ўйчан эди. Гарчанд меҳмонлар олдида ўзини бахтиёр ва шодон қиёфада кўрсатса-да, у ҳозир юзида яққол сезилиб турган паришонлик изларини Сароймулк хоним назаридан яширолмади. Ўттиз беш йиллик турмуши давомида у Темурбекни обдан ўрганган. Эрини қандайдир чуқур ташвиш ё муаммо эзаётганини кўнгли сезиб турибди.

— Бир мушкулотга салкам эллик йилдан буён жавоб тополмайдурмен, бегойим, — шундай дея Темур хотинига меҳр тўла нигоҳини тикди.

— Бул не мушкулот, Сиз — ҳазратим, етти иқлим ҳукмдори, ечолмайдурсиз?

— Мен Тангри қули Темур ҳам оддий бандамен, бегим.

Сароймулк хонимнинг чехрасида таажжуб акс этди. Темурбек эса бу нурли сиймодан меҳр ила дардли нигоҳини узолмай, сўзида давом қилди:

— Эллик йилча муқаддам содир бўлгон бул воқеа ҳамон кўз ўнгимдадур. Баайни кечагидек, шикорга қизиқиб кетиб, йўлдан адашиб қолгон эрдим. Аксига қаттиқ ёмғир қуйиб берса бўлурми? Бир вақт йироқдаги тепаликка кўзим тушди. Ўшал ёққа отимни қамчиладим. Яқин борсам, анинг атрофида ўтовлар бор экан. Мен ана шу қамиш ўтовлардан бирига кирмоққа жазм этдим. Мезбонлар хушнуд ва самимий кишилар эркан. Дастурхон атрофида алар бирлан анча муддат суҳбат қурдик. Бул меҳрибон одамларга кимлигимни, бошимдан ўтгонларни сўзлаб бердим. Алар сўзларимни бағоят диққат или тинг-

ладилар. Кетар чоғимда эрса кишилардан бири шундай деди:

— Келажак пардаси ортидин, амир, сенга мадад кутилаётир. Пайғамбар авлодлари ҳаётингни ўз муборак паноҳларига олмиш, ул зотнинг ноибларидан бири сенинг ноибинг ва йўдошинг бўлмай. Бироқ у киши кимлигини фақат ўлимнинг олдида билгайсан, холос.

Темурбек кейинги гапларини алоҳида урғу билан айтди:

— Ул кишини ўлимим олдидангина билишимни алар қайдин сезгандурлар, бегим. Зотан, ўзлари ким эрдилар? Шунини билолмай доғдамен.

Сароймулк хоним эрига ажабланиб боқди. Оқ шоҳи кўйлаги, ёқут ва гавҳарлар билан безатилган тилақоши, сутдек оқиш юзлари ва тимқора шаҳло кўзлари билан «Минг бир кеча»даги Шаҳризодани эслатувчи бу малак ақл-фаросатда ҳам Шаҳризодадан сира қолишмас эди. Соҳибқирон унинг лабларидан учган ҳар бир сўзни инжу мисоли қадрлаши ҳам шундан.

— Ҳазратим, эсингиздаму, яна бир айтғон ажойиботингиз?

— Хизр алайҳиссаломни кўргонимми?

— Йўқ, ҳазратим. Мен жаннатмакон шайх Зайниддин Абубакр Тойободийнинг сизга сўзлаган башоратларини эслатадурмен...

Темурнинг хаёл кўзгусидан ҳув ўша, узоқ ва бетакрор ёшлигида шайхдан олган фотиҳаси ва туҳфалари ўтди. Абубакр Тойободий унинг белига камар боғлаб, бошига қулоқчин кийгизиб, кўзига «рости — русти» сўзлари ёзилган узукни тутқазиб, шундай деган эди:

— Ер юзинда бир одам борким, жамики ишларингда қўллагай, сени пайғамбарнинг ноиби, деб атагай. Алҳол сен ани кўра олмоғинг мумкин эмас, ле-

кин шундоғ пайт келадурким, анинг ўзи сенга бахт тўла назар бирлан қарағай.

Соҳибқирон бутун ҳаётини, кўрган-кечирганларини, ўзи билган, таниган кишиларни, пиру шайхлар, саййиду уламолар — барча-барчасини кўз ўнгидан ўтказаркан, шайх башорат қилган зотни улар ичидан топишга уринарди. Уни доимо қўллаб келган, унга бахт тўла назар билан қараган ким ўзи? Етмиш ёшга яқинлашган умри давомида қанчадан-қанча тақдир синовларидан эсон-омон чиқишида пушти-паноҳ бўлган зотни эслаши даркор. Таасуфки, ул киши фақат кароматли шайх Абубакрга аён эди, холос!

— Сиз менинг бир мушкулотимга иккинчисини қўшиб, лолу ҳайрон этмоқдадурсиз, бегим!

— Эсламоққа урининг, ҳазратим.

Сароймулк хоним яна қўшимча қилди:

— Сизни ҳамиша қўллаб келган пирларингиз, азиз-авлиёлар бисёрлар, Соҳибқирон! Башарти ўшал зотни топа олсангиз, қолғон жамики мушкулотингиз ўз-ўзидан ечилур, шояд...

Темурбекнинг бирдан чеҳраси ёришиб кетди. Мана, жумбоқ калити!

У беихтиёр хотинини қучоқлаб, бағрига босди. Тимқора сочларига бошини қўйиб энтиқди. Сароймулк хонимдан уни маст қилувчи ўша бўй, ўттиз беш йилдан бери вужудига алақандай тароват бахш этувчи сеҳрли тўлқин таралади. Ҳеч қандай нозанин уни ўзига бу қадар ром этолмаган асло!..

Кўзлари... Бу жоду кўзларда у яна кимнингдир нигоҳини кўрмаяптими? Шошма, шошма, ахир. Бу Камолойнинг нигоҳи эмасми? Камолой! Амир Қозонхоннинг набираси, кўз очиб кўрган биринчи хотини! Тўнғич ўғли Жаҳонгирнинг онаси унга қараб турибди-ку, ахир! Ё Раб!

— Яна не гап, ҳазратим?

Сароймулк хонимнинг мурожаати Темурбекни хаёл оғушидан чиқарди.

— Тақдиримда битилган ажойиботлардан ўзим лолмен, — деди у ўйчан ҳолда. — Баъзан етти ухлаб тушимга кирмайдурғон воқеалар юз берадур. Бундин икки йил муқаддам шайх Қутбул Орифин Садриддин Арзабийининг ҳузурига бориб, покиза ҳаёти билан маълум бир авлиёга хизмат қилишни истардим, дея ундан шундай кишини кўрсатишни сўрадим. Шайх менга Шаҳлон тоғига боришимни маслаҳат берди. Ул ерда қоядин чиқаётган бир булоқни топишим керак экан. Мен ул ерда сабр айлаб Қутбни кутмоғим, сўнг анга хизмат қилмоғим лозим эрди. Ул зот келиб, таҳорат қилиб, намоз ўқир экан. Филҳақиқат, тонг саҳарда булоқ бошига бир одам келиб таҳорат қилди-да, намоз ўқий бошлади. Мен ёнига бордим, кейин бетига қарасам — во ажабо! — бу ўзимнинг мирохўрим эркан. Бу одам уч кун бадалида булоқ бошига келиб, таҳорат қилиб намоз ўқиди. Учинчи куни мени қийнаётган шубҳадан халос бўлмоқ умидида ул киши билан сўйлашишга журъат этдим.

— Саййид Али ота! Мен сени хизматкорларим орасида энг ношуди деб билур эрдим, мана энди мартабанг шунчалик олий эканини кўриб турибмен. Бул шарафли мартабага қандай эришдинг?

— Салтанатнинг бошланишида, — деди у саволимга жавоб тариқасида, — «Қутб ул-ақтоб» сенга ёрдам беришни менга буюриб эрди. Мен анинг амрини адо этурмен.

Шул гаплардан сўнг мирохўрим иккимиз таҳорат қилдик. Кейин Саййид Али ота имом бўлди. Мен андан орқароқда туриб намоз ўқидик. Бул намоз менга ниҳоятда буюк сурур бағишлади. Сўнгра Қутб менга деди:

— Сен Аллоҳнинг меҳмонисан. Шул боис меҳмондўстлик юзасидан Парвардигор жамики тилагингни бажо келтиргай.

Бағоят хурсанд бўлиб, андин иймонининг тасдиғини сўрадим. Қутб жавоб айлади:

— Иймон Расулуллоҳга тегишлидир. У бир шаҳар бўлиб, ташқарисидагилар «Ло илоҳа илло Аллоҳ» дейдилар. Анинг ичидагилар эса «Илло Аллоҳу ла илаҳа» дейдилар. Бу шаҳарнинг номи «Боб алабвоб»дур. Бул шундай маконки, унда яшовчи банда ушбу калимаи таййибани ўқийдур: «Ла илаҳа иллоллоҳу Муҳаммадур Расулиллоҳ».

Шундан сўнг Қутб яна бир ракат намоз ўқиди. Мен ҳам анга қўшилиб турдим. Бир маҳал, навбатдаги саждадин кейин, бошимни кўтариб қарасам, Қутб ҳаёт калитини топшируб, охират бўстониға мурожаат этибдур. Мен бундан қаттиқ ғамнок бўлиб, шайх Садриддиннинг ҳузурига қайтиб келдим ва сафарда кечирганларимни унга батафсил сўйлаб бердим. Ул менга деди:

— Ҳокимият фақат Аллоҳнинг ердағи ноиби Қутбга тегишлидур: у «Қутб ул-ақтоб»нинг буйруғи ила буюк амирни қўлаб турадур. Қутб ўлгандан сўнг эса ҳокимият анинг қўлиға ўтар. Султон Боязиднинг салтанатини Худонинг бир бандаси қўлаб турурди. У ғойиб бўлди ва эмди анинг салтанати сенга ўтади.

Бу муўтабар қариянинг сўзларидан мен шундай бир мулоҳазаға келдим. Эндиликда шуҳратим ва қудратим энг баланд чўққиға чиқмиш. Менинг ҳам бошимға шундай кун келмоғи мумкин. Ҳар ҳолда мендин кейин ўрнимға одил подшо ўлтирса, деб ўйладим.

Темурбекнинг бу сўзларидан Сароймулк хоним юрағи увишиб кетди. Наҳот у севган ва бутун умр ардоқлаган одами қариликни бўйниға олса? Ўлим-

ни ўйлаб қолса? Сон-саноқсиз жангу жадалларда ажал отига қамчи урган Соҳибқиронга нима бўлди ўзи?

— Мен ҳам инсонмен, Тангри қули Темурмен,
— деди Соҳибқирон гўё унинг фикрини ўқигандай.

— Йўқ, сиз Темурбексиз!

Сароймулк хоним қалбидан отилиб чиққан бу нидо Амир Темурни сергаклантирди. Ҳа, у ҳақ. Соҳибқирон ҳеч қандай оддий инсон бўлолмайди. Бунга унинг ҳаққи йўқ. У ҳеч қачон инсон сифатида йиғлаши, дардлашиши, ғам-ғусса ё паришонхотирликка берилиши мумкин эмас. Аллоҳнинг ўзи унинг пешонасига шуни битган, ўзини етти иқлим ҳукмдори сифатида тутишини буюрган!

— Боязид ила муҳораба бошлағон кунда, — дея Темур хотинига меҳр ила боқди, — миямни ўлим ҳақидаги худди шундай фикрлар чулғай бошлади, хоним. Ўлсам мендин кейин салтанатимни ким бошқаради? Ўғилларимдан қай бири валиаҳдликка лойиқроқ, деган ташвишлар қалбимни қамраб, изтироб чектиради.

Сароймулк хоним қалбида яна нимадир узилгандек бўлганини сизди. Ўлим! У Темурсиз ҳаётини ҳеч тасаввур қила олмас эди. Соҳибқироннинг ўлишини, бир кунмас бир кун жон таслим қилиши мумкинлигини ҳеч қачон ақлига сиғдира олмаган. Темур бамисоли улкан бир чинор. Унинг соясида нафақат у — Сароймулк хоним, балки бутун салтанат осойишта яшайди.

— Ўшал муҳорабанинг биринчи тунинда кўрдим Расулуллоҳни! Улкан бир дарахтнинг остинда ҳордиқ олаётган эрмишмен. У ўзининг йирик япроқлари ила мени қуёш нурларидан яширармиш, анинг шохлари орасинда ҳар хил қушлар чирқиллашиб, ҳашаротлар ўрмалашармиш. Аларнинг бири менга соябон бўлғон шул дарахтнинг меваларидан баҳраманд эр-

миш. Мен ҳам анинг меваларидин татиб кўрдим. Лекин анинг айримлари ширин бўлиб, айримлари нордон эди. Шул уйқумда бир сирли овозни эшитдим. Гўё мен кўрғон, дарахт авлодларим эрмиш...

— Дарахт сенинг ўзинг, анинг шох ва япроқлари — сенинг авлодларинг, анинг мевасини егон қуш ва ҳашаротлар эса неъматингдин баҳраманда бўлаётган халқлардур, — деди ўша нидо!

Сароймулк хонимнинг вужудига титроқ югурди. Эрининг бу гаплари ҳозиргина миясида чақнаган фикрга мос тушгани уни даҳшатга солди.

Темурбек авваллари ҳам кўрган тушлари ва уларнинг оқибатлари ҳақида гапирган эди.

— Бир куни, — деган эди Темур унга, — тушимда атрофимни даҳшатли жинлар, тўнғизлар, бадбашара эркак ва аёллар, йиртқич ҳайвонлар ва қушлар ўраб турганмиш. Чўчиб уйғондим ва дарҳол пирим Зайнуддин Абубақр Тойободийга мактуб ёздим. Шайх жавоб айлади:

«— Тушингда кўрғонинг даҳшатли махлуқлар — сен қилғон ёмонликлардур, тезда тавба-тазарру қилиб, гуноҳларингни ювгил».

Пирим айтганларини дарҳол бажаришга киришдим. Орадин кўп ўтмай яна бошқа туш кўрдим. Бу гал гўзал боғда дам олаётган эмишмен. Ул ерда рангбаранг хушбўй гуллар, сархил мевали дарахтлар бўлиб, боғнинг ўртасидаги анҳор тўлиб оқар, қаердандур майин мусиқа оҳанглари эшитиларди. Бу тушимга пирим шундай таъриф берди:

— Расулуллоҳ шундай таърифлагон эрдиларки, ҳар бир кишининг елкасида шайтон туриб, одамни ёмон ишларга бошлаб туради. Сен ёмон қилмишларингга тавба қилиб, ўз шайтонингдин устун келғонсен. Ҳар бир мўмин ўз тавбаси ва яхши қилмишлари туфайли Аллоҳнинг мадади билан, ўз шайтонини енгиб турмоғи даркор.

Сароймулк хоним эрининг яна бир иқрорини ҳам унинг ўз оғзидан эшитган. Бу султон Боязид билан жанг арафасидаги кунлардан бирида кечган эди.

— Мен ўзимни Расулуллоҳ ҳукмига топшириб, — деган эди Темур, — намоз ўқидим-да, уйқуга кетдим. Тушимда бир саҳрода эрмишмен. Атрофимда тумонат одам. Йироқдин ёғду кўринди, мен у сари интилдим. Йўлда уч тўп қулга кўзим тушди ва парво қилмай ўтиб кетдим. Бир вақт олдинда кетаётган беш кишига етиб олдим. Ногоҳ қаттиқ бўрон кўтарилди. Алардин бири бу бўрон Расулуллоҳ осмонга меърож қилаётганини англатишини айтди. Мен яқинлашиб келдим ва бахтимга Расулуллоҳга рўбару келиб, таъзим қилдим. Беш кишининг бирида гурзи бор эди, Муҳаммад алайҳиссаломнинг амри ила у кишининг қўлидан қуролини олдим. Тушимда Расулуллоҳни кўриб, анинг июнотиға муяссар бўлғонимдин хурсанд бўлиб уйғондим. Шу кун тонгдаёқ султон Боязид бирлан жангни бошлаб, қўлимга оқ байроқни олиб, анинг бутун лашкарини саросимага солиб тарқатиб юбордим.

Сароймулк хоним эрига нигоҳини тиккан, унинг гапларини бутун вужуди ила тингларкан, кўз ўнгида у билан ўтган ўттиз беш йиллик турмушидаги воқеалар бирма-бир жонланарди. Аллоҳ танлаган, Расулуллоҳ назари тушган Темурбек билан уни боғлаган сирли ришталар нақадар пишиқ экан?

Ҳа, у севимли бегидан фарзанд кўрмади. Оҳ, нақадар оғир, тубсиз, на чеки, на охири бор армон унда! У ўзидаги бор оналик меҳрини, юрагида тўпланиб қолган улкан аёллик муҳаббатини ўзи севган ва ардоқлаган ёрининг фарзанду набираларига бахшида этди. Хеш-ақраболарининг фарзанду набираларига!

Нечук хомуш тортди гўзал кўзларинг, эй Қозонхон қизи!? Ахир бу ҳам Аллоҳ иродаси эмасми?

Тақдири азал, қисмат дафтари, Соҳибқирон ечолмай ётган жумбоқ калити ана шунда ётгандир балки?

— Нечук хомуш тортдингиз, хоним?

Темурбекнинг ташвишли хитоби хаёл гирдобига чўккан Сароймулк хонимни сергаклантирди. Қаёқдандир, олис-олислардан бир нидо эшитилгандай туюлди назарида:

— Сен Соҳибқироннинг сўнгги дақиқада ёдлайдиган, кўрадифон, кўлида жон таслим этадиган малагисан!

Темурбек хотинининг чеҳрасида бир зум самовий нурни кўргандек бўлди. Сароймулк хоним ичидан босиб келаётган фарёдини, кўзларига қуюлиб, ташқарига отилишга тайёр кўз ёшларини яшириш учун ўзини Темурбекнинг қучоғига отди. Нақадар даҳшат!? Демак, Темурбекнинг паймонаси тўлганга ўхшайди. Эвоҳ, энди усиз, салтанат юдузи, пуштипаноҳи ва суюкли ёри Темурбексиз қандоқ яшайди бу дунёда?

Сароймулк хоним Амир Темурнинг кўкрагидан бош кўтарганда кўз ёшлари қуриган, гўзал чеҳраси осойишта эди. Аммо зийрак Соҳибқирон бу осойишта чеҳрада яширинган мунгни қалбан ҳис этди. Қарийб қирқ йиллик турмуши давомида у хотинини жуда яхши ўрганган эди. Чеҳрасидаги ҳар бир жилава, нигоҳидаги ҳар бир ифода унга ғоят таниш, гарчанд у хоҳ ботиний, хоҳ зоҳирий бўлсин! Чунки унинг дили бунинг дилидан сув ичган. Дилидаги ҳар бир тўлқин қалбидаги дарду қувонч — бир-бирига кўзгудагидек равшан.

— Мушкулотларим ила дилингизни хуфтон қилфонга ўхшайдурмен, хоним.

— Сира ҳам, улуғ амир, — деди Сароймулк хоним одатдаги табассум ила, — етти иқлим ҳукмдорининг ҳар сўзи мисоли гавҳар. Пурҳикмат ҳикоя-

ларингиз хаёлимни андак қочирмиш чоғим. Ёстиқ-дошимнинг мушкулоти менинг ҳам мушкулотим эрмасми, ҳазрат?

Шундай дея Бибихоним қизариб кетган ёноқларини яшириш учун нигоҳини ерга қаратди. Темур узун ва бақувват қўллари билан унинг елкасидан ўзига тортди. Бибихоним унга сира ёлғон гапирмаган. Мана, аёлнинг вужуди титраяпти. Ҳу, ўша узоқ 1370 йилнинг унутилмас оқшомида, уни никоҳга олган кечасидек. Вафодори, садоқатда тенги йўқ ёстиқдоши ҳеч қачон унинг юзига тик боқмаган. Соҳибқироннинг тақдири хусусида ортиқча ташвишига не ҳожат? Токи ёнида ана шу бош хотини — Бибихоним, қалби саройи, кўнгли мулки, дил тўри хоними бор экан, у билан бирга шу ҳаводан нафас олар экан, давлат қуши салтанат тахтидан зинҳор учиб кетмагай! Салтанатнинг барча фуқаролари тилида ҳусну таровати ила дoston амиру беклар, вазиру саркардалар ўртасида ақлу заковати ила донг тартган Сароймулк хоним бор экан, етти иқлимга нур сочиб турган давлат қуёши сира сўнмагай!

Ўша сирли овоз, ғойибдан келган хабардан қалби тилка-пора аёл худди ҳозир эридан ажралиб қолаётгандек вужуди қалқиб кетди. Бу тожу тахт, бу давлат, шон-шуҳрати мангу бу салтанат — ҳамма-ҳаммасини у ҳозир жонидан азиз Темурбекнинг умрини сақлаш учун қурбон қилишга тайёр эди.

— Сизга не бўлди, хоним? — дея шивирлади Соҳибқирон.

— Ёшлик ёдга тушди, бегим...

Аммо Темурбек бу майин товушда аллақандай зўракиликни қалбан туйди.

— Ниманидир мендан яширяпсиз чоғим, хоним...

Темурнинг сўзларида илтижо оҳанги бор эди. Йўқ, йўқ. Сароймулк хоним бу сирни унга зинҳор айтолмайди. Буюк муҳаббати, ҳурмати ҳақи эвази-

га ҳам. Аёл бутун маҳорати ва фавқулодда ирода кучи ила эрини чалғитишга уринди.

— Қачон сиздан биронта сир яширғонмен, улур амирим? — деди эркаланган оҳангда. — Сиз билмағон сир борми ўзи бу оламда, Соҳибқирон?

Темурбекнинг хотинига қадалган нигоҳидаги синчковликни майин табассум эгаллади. Сароймулк хоним, одатда, одамларга таҳлика, гоҳида даҳшат, гоҳида эса меҳр-мурувват солғувчи эрининг юзига очиқ чеҳра ила боқди.

Соҳибқирон бирдан кўзлари чақнаб, қалби товганиб кетди. Унга ўша, башоратгўй сўзлар яна эшитилгандай бўлди. Унга ўша сирли, «бахт тўла нигоҳ» боқиб турар эди. Фақат ўлим олдидагина унга кўринадиган, борлиги ила намоён бўладиган сиймо қараб турарди.

Яна бир фикр уйғонди унда. Ахир у — Темурбек Кўрагон шу аёл туфайли тожу тахтга эришган ҳукмдор эмасми? Мана сенга тақдир жумбоғи!

Эр-хотин чехрасида қандайдир самовий бир нур жилваланди.

1404 йилнинг сентябрь тонги отмоқда эди.

САМО ЎғЛИНИНГ ДАЪВОСИ

Қадрдон устози Мир Саййид Барака вафотидан чуқур қайғуга чўмган Темурбек она шаҳри Кешда бир муддат ёлғизликда қолмоқни ихтиёр этди.

У баланд қояликда чодир тиктириб, ўша жойда вазирлари ахборотларини тинглади. Девонбеги Чин хоқони — Хитой императори юборган янги элчининг келганини маълум қилди.

— Чорланг, ҳузуримга!

Қотмадан келган паканагина элчи Темурбекка ҳукмдори номасини топширди.

— Биз шуни билдикки, — ўқиди тилмоч Хитой императори номасини, — сен, Темурбек бизга қарши юриш ўйлабсан. Бекор иш бошляпсан. Чунки Хитойга бориш учун жуда кўп тўсиқлардан ўтишинг даркор. Чексиз, ҳад-ҳудудсиз чўлу биёбонлардан кечишинг керак. Хитойда, сен биласан, ўн икки минг шаҳар бор. Ҳар бирида ўн икки минг қўшин шай туради. Биз, эндиликда Чингизхон давридагидек ночор хитойлар эмасмиз. Шунинг учун ҳам сенга яхши маслаҳат берамиз. Хавфли ишга қўл урма. Хатарли сўқмоққа йўл олма. Инон, сен мамлакатимизга етгунча шармандали тарзда ҳалок бўласан.

Темурбек элчига чодирдан чиқишни имо қилди. Ҳайрон бўлган элчи олдида Соҳибқирон дастрўмлини олиб пастга ташлади. Шу заҳоти атрофдаги барлос бекларию хос навкарлар баланд қоядан пастга қараб ўзларини ташладилар.

— Сен кўряпсанми, элчи, — деди Темурбек фахрилла, — одамлар ҳаётларини хатарга қўйсалар ҳам сира иккиланишмади. Халқим садоқатини кўрдинг. Мана шуларнинг барини юртингга қайтгач, ўзини, билмадим, не сабабдан Само ўғли деб атаган кимсага етказ. Унга яна айтгинки, мен Хонбалиқда баҳорда бўлиб, унинг фуқаролари садоқатини синаб кўрамен. Сенга бошқа жавобим йўқ. Хайр.

Хитой элчиси таъзим қилганча орқасига қайтди. Темурбек оғир қадамлар ташлаганча чодирига қайтди.

Хитой. Бу еттинчи иқлим мамлакати. Уни эгаллаш бутун орзусининг ушалиши демақдир. Бир олам икки подшога торлик қилади. Бу унинг сўзлари.

Кенгашган тўн тор келмас. Гарчанд у Хитойга юришни хаёлида обдан пишитган ва бунга қатъиян аҳд этган бўлса ҳам қурултой чақирини лозим. Кекса сафдошлари, амиру беклар фикрини ҳам олмоғи, уларнинг раъйига қарамоғи лозим.

Чодирда уни амир Азизуддин кутмоқда эди.

— Темур!

У дўстининг чеҳрасида ташвиш кўрди.

— Азиз, нима бўлди?

— Бир қўрқинч ҳол мени сенинг оромингни бузиб безовта қилишимга сабабдур.

— Айт, не ҳол? Биласан, ҳар мушкулингни осон қилишга қодирмен.

— Биламен, дўстим, — чуқур хўрсинди Азизуддин, — аммо бу мушкулни ҳал қилсанг минбаъд сендан миннатдор бўлур эдим.

— Азиз! Наҳот сенинг хизматингни, мен учун не-не жангларда кўрсатган жасоратларингни унутган бўлсам?!

— Йўқ, биламен. Сен олижаноб, мурувват бобидан тенги йўқ ҳукмдор ҳам инсонсен. Майли, қулоқ ос бўлмаса.

Дўст ачитиб гапиради. Сен доимо аччиқ ҳақиқатни хушомаддан афзал кўргансен.

Билки, савдо-тижорат аҳли, бозор, қисқаси, халқ урушга қарши. Хитой билан уруш оқибатидан барча хавотирда. Халқ ўртасида пайдо бўлган турли миш-мишлар бекорга тарқамаган. Башоратгўйлар ҳам пайдо бўлибди.

— Хабарим бор, дўстим, — кудди Темурбек, — бир чақалоқ туғилиб, уч марта «Аллоҳу акбар» деб қичқирмагунча ўлмас эканман. Шундай гўдак туғилиб, уч марта қичқиргани ҳам тўғри.

— Мен эса бунинг устига шунга ўхшаш қўрқинч бир туш кўрдим, Темурбек. Шуни айтиб сени огоҳ айлагани келдим. Тушимда сен билан бир ғор олди-дан ўтибмиз. Сен сўрадинг: Ким бу ғорда яшайди? Ҳеч кимдан садо чикмагач, менга қарадинг. Кейин мен шу ғорга кирибмен. Бир вақт қарасам, зулмат йўқолиб, гўзал манзилда турибмен. Зилол булоқ пас-тида оппоқ саллали ўн икки мулла ўтирибди. Чинор

соясиди эса оқ кийинган Юсуфдек хушрўй йигит тахтиравонда ўтирибди. У табассам ила мени қаршилади ва қўлимга бир қутича берди, шахсан Темурбекка топширишимни тайинлади. Кейин олдинда пайдо бўлиб, қутичани берибмен. Сен уни очиб, менга ҳайрон қарадинг. Мен қутичада атиги уч сўзни ўқидим. «Барчаси барбод бўлади». Чўчиб уйғондим. Тушимда сен саволомуз қараганингни эслаб ўйландим. Балки, Парвардигори оламнинг ўзи мени огоҳлантирмоқчи бўлгандир. Таъбиримча, оқ салла, оқ кийимли ўн икки мулла бу сен 12 тоифага бўлган давлатимиз. Тахтиравондаги йигит эса сенинг толинг. У Хитой билан уруш барча давлатни хароб қилди, демоқчи менинг фикримча.

Азизуддин яна чуқур хўрсинди.

— Раҳмат, дўстим, — Темурбек тўлқинланиб ўрnidан турди. У кўрпачада хомуш ўтирганча ўйга чўмган Азизуддинга изтироб ила тикилди. Наҳот ҳаёт, вақт шундай бешафқат? Алпқомат дўсти анча мункиллаб қолибди. Сочлари қировдек оппоқ. Қани, аввалги паҳлавон Азиз?

— Эртага Самарқанд сари кетурмен, Азиз. Ўша ерда бул тўғрида яна бафуржа гаплашамиз

— Йўқ, Соҳибқирон, — ўрnidан турди амир, — мен шу она шахримда қоламен. Беш-ўн кунлик қолган умримни тоат-ибодатда ўтказмоқчимен. Розиризолик тилагани ҳам келган эдим. Тузингга рози бўл, Соҳибқирон!

Темурбек қалқиб кетди. Тушими ё ўнги? Азиздан ажралиш? Ҳеч ақлга сиғмас аччиқ ҳақиқат!

— Наҳотки, мени ташлаб кетсанг, дўстим?

Азизуддин кўзлари ёшланиб, дўстини кучоқлади:

— Паймонам тўлаётганини бутун вужудим билан сезяпман, Темур. Энди қўлим қилични аввалгидек тутолмайди, қадрдоним. Аммо сени ёлғиз қол-

дирмайман. Набирам ёнингда, менинг соямдек орқангдан юргай.

— У қайси набиранг? Нечук билмаймен?

— Эсингдами, овдаги йўлбарс. Набирам Темурни кўриб, хос навкарларинг қаторига қўшганинг?

— Ҳа, эсимда. Ўшанда унинг кўзлари негадир иссиқ кўринган эди. Энди билдим. Нақадар камтар ва камсуқумсан, дўстим!

— Рози бўл, Темур. Энди мен кетишим керак.

— Мингдан-минг розиман, дўстим. Ўзинг ҳам мендан рози бўл.

Азизуддин қўлини кўксига қўйиб, таъзим қилди.

— Бил, Темур, хаёлим доимо сен билан. Ҳаққингга дуолар қилиб, Тангридан умрингга умр қўшишини илтижо қиламен. Хайр, омон бўл, бахтимизга!

Темурбек унинг ортидан хомуш термилиб қолди. Бирин-кетин эски қадрдонлари, йигитликдаги сафдошлари майдондан чиқиб кетмоқда. У эса ҳамон шу ҳаёт деб аталмиш улкан майдонда от сурмоқда. Азиз, Азизуддин! У билан беғубор болалиги, шиддатли ёшлиги хайрлашдим, балки?

ҚИСМАТ

Хитой императорининг қазоси ҳақидаги хабарни келтирган махфий ишлар сардори Темурбек чеҳрасида ўзгариш кўрмади.

— Қисмат! — деди у ўйчан.

Бу хабар унинг қарорини ўзгартирмаслигига сардорнинг ақли етди. Қурултой қатнашчилари Соҳибқироннинг сўзларини вазминлик билан эшитдилар.

— Биродарлар! Мана, тож кийганимдан бери қанча йиллар ўтди. Ўша узоқ давр ичида кўп гуноҳ ишлар ҳам қилдим. Хитойга юриш қилишимни сизларга маълум қилгаймен.

Темурбекнинг амри вожиб. Саркардалар бой ўлжа илинжида бир-бирларига мамнун боқишади. Темурбек дегани зафар, бой ўлжа дегани.

Урушларда синалган, суяги жангларда қотган, катта малака ва тажрибали йигирма туман суворилар фармони олийга мунтазир. Пиёда сипоҳийларнинг ҳам сон-саногии йўқ.

Улкан қўшин жанговар ҳолда саркардалар буйруғига шай турибди. Махфий кенгашларда сафар режаси ҳарбий жиҳатдан ишлаб чиқилган. Темурбекнинг набираси Халил Султон Мирзо ва Аҳмад Мирзо бошчилигидаги ўнг қанот қўшин Тошкент, Шоҳрухия ва Сайрамда қишлайди. Султон Ҳусайн Мирзо қўмондонлигидаги чап қанот қўшин эса Туркистон ва Сарбон шаҳарларида марра эгаллаб туради. Соҳибқирон эса марказий қўшин билан Оқсултонда жойлашади. Марказий қўшин туманларига тажрибали саркарда, амирлар — Шоҳмалик, Шайх Нуриддин ва Хўжа Юсуф бошчилик қилишади.

Шу режага мувофиқ лашкар 1404 йил 27 ноябрда Самарқанддан узоқ сафарга йўл олди.

Дастлаб юриш бехатар ва осойишта борди. Отлар илдам, аскарлар эса бардам кетишди. Кечалари қозонлар қайнаб, гулханлар порлаб турди. Аммо Тошкент шимолига ўтишганда қаҳратон қишнинг қаҳрли қиличи қинидан чиқди. Гарчанд лашкар қишки либосда бўлса ҳам, изғирин этни увиштириб, кайфиятни бузади. Лекин энг хатарлиси чўл бўрони эди. Очиқ чўлда қаттиқ совуқда, ерга қор тўшалган маҳалда у ғоят таҳликали. Бўрон бошланганда ҳаммаёқ оқ тусда, мағрибу машриқнинг фарқи қолмайди. Вақт ва макон тушунчаси йўқолади.

Қирғиз — қайсоқ чўлида қўшин ана шундай балонинг даракчиларига дуч келди. Бўрон кучайиб, изғирин қутурди. Бундай вақтда гулхан ҳам, иссиқ ов-

қат ҳам бўлмайди. Аскарлар отлардан тушиб, ҳалқа ҳосил қилганча фурсат кутади.

Темурбек қўмондонлигидаги марказий қўшин кўп юришларда тажриба орттирган, қаҳратон совуқ, жазирама иссиқларда чиниққани учун ҳам унча катта талафот кўрмай Ўтрорга етиб келди.

Қусқи пўстинларга ўралиб, телпақларини бостириб кийиб олган аскарлар тезда чодирлар қуришди. Гулханлар машғалдай порлади.

Қўмондоннинг эътибори шахсий намунада эканлигини яхши билган Темурбек Ўтрор шахридаги аркка кириб, иссиқ уйда яшашни ўзига эп кўрмади. У чодирини кўр тўкилган лашкаргоҳнинг қоқ ўртасига тиктирди. Худди шу ўтов шаклидаги чодирда у Дашти Қипчоқдан келган элчини қабул қилди.

Москвада христиан динини қабул қилиб, чўқинтирилган Қорахожа Тўхтамишхоннинг ишончли мулозимиди эди. Дам Москва, дам Литва ҳукмдорларига мадад сўраб, паноҳ излаётган собиқ Олтин Ўрда хони эндиликда сўнгги умидини Темурбекка тиккан. Қорахожа унинг номасини Ўтрорда Соҳибқиронга топширди.

— Довруқли Эдиқуд қандай? — сўради Темурбек ундан.

— У ҳозир Олтин Ўрданинг чинакам ҳукмдори. Қутлуғ Темур ўлганидан сўнг унинг ўғли Шодибекни тахтга ўтқазган ҳам шу амирлашқар Эдиқуд.

— Анави князь нима бўлди? — ниманидир эслаб бирдан сўради Темурбек. — Биздан паноҳ истаб ҳузуримизга бош уриб келган рус?

Қорахожа сергак тортиб, фикрини шиддат ила бир нуқтага жамлади. Ҳа, Соҳибқирон биледи, хотираси зўр, ҳеч ким ва ҳеч нарсани ёдидан чиқармайди. Бу унга синов.

— Рус князи Симеон Кирдяпа Москвада уч йил муқаддам ўлди.

— Қутлуғ Темур ва Эдиқудга биз амр қилгандик ўша князни хурсанд қилишни. Мен унга Москвани туҳфа этганмен. Фармонимни бажаришдими?

Қорахожа севинчини яширолмамай, хитоб қилди:

— Йўқ, Соҳибқирон. Эдиқуднинг ўзи Москвани олмоқчи.

Элчи Темурбекни Олтин Ўрда хонига қайраш фурсати келганидан қувониб, сўзида давом этди:

— Қутлуғ Темур ва Эдиқуд фармонингизни унутиб, князни хор қилишди. Унга ёрдам беришмади. Бечора князь ноилож Москва князига ўз ихтиёри билан бориб таслим бўлди ва хорликда ўлди.

Шайх Нуриддин Темурбекка қараб қўшимча қилди:

— Соҳибқирон! Бундай нонқўрликни жазосиз қолдириб бўлмайди. Ёдингиздами, бундан йигирма саккиз йил муқаддам Тўхтамиш, Эдиқуд ва Қутлуғ Темур сиздан паноҳ истаб келишганида уларни иззат-икром билан қаршилаганингиз? Уларга амир ун-вонини бердингиз. Силаб-сийпадингиз. Эвазига эса улар нон-тузингизга тупуриб, кўрнамаклик қилишди.

Амир Шоҳмалик тасдиқ ишорасини қилиб бош ирғади:

— Марҳаматингизни унутиб, амрингизга итоат этмаган нобакорлар оғир жазога мустаҳиқдур, Соҳибқирон.

Темурбек нигоҳини элчига қаратди:

— Қорахожа! Эшитдингми амирлар фикрини? Гарчанд Тўхтамиш уч бор хиёнат қилган бўлса-да, биз уни кечиргаймиз. Хонингга айт. Хитой сафаридан кейин биз унга Олтин Ўрда тахтини яна олиб берурмиз.

Элчи хурсандчилигидан ўзини Темурбек оёғига ташлаб, этагини ўпди.

— Мурувватингиз бениҳоя улуғ, Соҳибқирон. Биз ўлгунизмизча қулингизмиз, о тақсири олам! Адолатпаноҳ! Ислом шамшири!

Шайх Нуриддин ўзини кулгидан тия олмади:

— Сен насроний эканингни унутдинг, Қорахожа. Ахир, Москвада сени чўқинтиришгани ёдингдан кўтарилдими?

Элчи қизариб-бўзариб, букила-букила чиқиб кетгач, Темурбек ҳам хандон ташлаб кулди. Сўнг амирларга юзланди:

— Лашкарнинг кайфияти нечук? Негадир шодон қаҳқаҳалар эшитилмаяпти?

Шайх Нуриддин амир Шоҳмаликка саволомуз тикилди. У эса «жавоб бер» дегандек амир Хўжа Юсуфга нигоҳини қадади.

— Барча совуқдан безор. Ўнбошилардан тортиб мингбошиларгача йўлга чиқмаслик дардида, Соҳибқирон.

Темурбек ўйга чўмди. Ҳа, улар ҳақиқатни айтишди. Зотан, чиниққан лашкар нолиса, иш ҳақиқатан ҳам жиддий. Арслон изидан, йигит сўзидан қайтмас. Ортга йўл йўқ энди. Ўзга чора излаш лозим.

Амирлар зўр диққат билан ундан жавоб кутишмоқда.

Темурбек қарсак чалди. Хос навкарлар бошлиғи барлос беги ҳузурида қўл қовуштирди.

— Сартарошни чорланг. Бу ерга эмас, ўтов олди.

Ҳайратга тушган амирларга жавоб тариқасида эса шундай деди:

— Лашкар совуқдан қўрқаяптими? Демак, қўрқмаслигига ибрат лозим. Соч-соқолимни очиқ ҳавода олдираман.

Остларига тўқим ташлаб, гулханга яқин ўтириб олган баҳодирлар шу қаҳратонда бошланг ҳолда ўтовдан чиққан ҳукмдорларига ажабланиб қарашди.

Сартарош совуқдан жунжикиб, аста ўз ишини бошлади.

Ўнбошидан мингбошига қадар бу қизиқ ҳолни кўргани келганлар ҳурмат ва эҳтиром ила Соҳибқиронга офаринлар ўқишди.

Темурбек қўшин руҳи кўтарилганини сизди. Сартарош ишини тугатгандан сўнг мамнун ўрнидан турди. Шу вақт юзига ёқимсиз совуқ урилиб, бадани сесканди. Ҳеч кимга бу ҳолни сездирмай, ўтовга бардам қадамлар ташлаб кириб кетди. Бу не ҳол? Қарликми? Ички титроқ бутун вужудига ўрмалаб, ранги ўзгара бошлади.

Темурбек қарсак чалиб, навқарбошини чақирди:
— Дарҳол малҳам келтир!

Балки бу титроқ шундан тарқалиб кетар.

Хос навқарлар юзбошиси эҳтиром ила тутган косани бир-икки симирди. Аммо таъсирини сезмади. Косани бўшатса-да, май кучи билинмади. Титроқ бош оғриғига қўшилиб, дард кучая бошлади. Иситма кўтарилди. У фавқулодда ирода кучи билан қарсак урди. Ҳозир бўлган юзбошига зўр-базўр буюрди:

— Бибихонимни чорланг!

Кейин эса кўрпачага чўзилганча ҳушидан кетди.

Темурбек ўзига келиб кўзини очганда ёнида Сароймулк хоним ва табиб мавлоно Фазлуллоҳ Табризийни кўрди.

— Хайрият, — чуқур нафас олди Бибихоним, — мавлоно, бутун умидимиз сиздан. Шафқатли Тангри қўлларингиз билан шояд шифо юборса...

Мавлоно Фазлуллоҳ бошчилигидаги табиблар хилма-хил муолажалар бошлашди.

— Қўшин ҳолимни билмасин, — деди секин Темурбек суюкли рафиқасига.

— Бош устига, бегим, — деди илтижоли кўзларини узмай Бибихоним.

Аммо шум хабар яшин тезлигида ўтовдан ўтовга ўтган эди. Жой-жойларда беку амирлар хуфиёна мас-

лаҳатлар қура бошладилар. Ўттиз беш йилдан бери Темурбекнинг адолатли қўли остида димиқиб ётган фитна девлари гимираб қолишди. Чўлу бибонда адашиб ҳолдан тойган йўловчи йиқилишини пойлаб атрофда изғиган қузғунлар мисоли саркардалар, амиру беклар, шаҳзодалару уларнинг оталиқлари Соҳибқирон ўтови атрофида уймалашиб қолишди.

Кунлар кетидан кунлар ўтса ҳам дард енгиллашмай баттар хуруж қила бошлади. Бемор тўшаги устида куну тун мижжа қоқмай ўтирган Бибихонимнинг эса умид шамчироғи ҳали сўнмаган эди. У Тангрига тинмай илтижо қилиб, мўъжиза кутарди. Бу кеча ўша мўъжиза содир бўлди.

Темурбек қоқ ярим тунда чўчиб уйғонди. Қандайдир куч уни ўрнидан қўзғатди.

У елкасига тўнини ёпганича ўтовдан чиқди. Оёқлари уни қаёққадир олиб кета бошлади.

Ташқарида турган хос навкарлар ҳайратдан қошиб қолишди. Ҳукмдор бетоб эди-ку?

Кичик бир тепача устига чиққан Темурбек орқасидаги шарпага ўтирилди.

— Соҳибқирон!

У хос навкарлар ўнбошиси, дўсти Азизуддин набираси Темурни таниди. Дўсти ҳақ. У чиндан ҳам қоронғуда ҳам унинг сояси бўлибди.

— Қайтинг, Соҳибқирон!

Темурбек унинг товушида меҳрли илтижо сезди. Бу Азиз сўзлари... Наҳот ҳаммаси барбод бўлса? Ўша Азиз туши ўнгидан келган бўлса? Бугун ўзи алаҳсиб кўрган туши ҳам даҳшат.

— Бу қандай гап, улуғ амир?

Бибихоним чўчиб уйғонгач, Соҳибқирон изидан чопган эди.

— Қаҳратон қиш, изғиринли тунда касал ҳолингиз билан бу ерда туришингизда не ҳикмат бор?

Темурбек орқага қайтиб, тўшакка ётгач, бу саволга оҳиста жавоб қилди:

— Қўрқинчли туш кўрибмен. Ҳар икки чеккаси баланд қамишзор билан ўралган катта йўлда отимни елдириб кетаётган эдим, тўсатдан йўл четидаги қамишлар шитирлаб қолди, мен ўша томонга қарадим. Қарадиму ҳайратдан жиловни тортиб тўхтадим. Қамишзордан падари бузрукворимиз шитоб ила чиқиб келар эдилар. Мен ҳайрат ичида отдан тушиб, ота истиқболларига югурдим. Аммо падари бузруквор менга илтифот қилмай, олдимдан ўтиб бориб, отимнинг эгар-жабдуқларини ечиб олдилар ва келган йўлларига қайтиб, тўқайда ғойиб бўлдилар... Мен катта йўл устида гарангсираб яланғоч от ёнида турганим ҳолда уйғондим... Ҳушёр тортиб, аъзойи баданим титраб, қизиб кетаётган эди. Бу хосиятсиз туш даҳшатидан ташқарига чиққанимни сезмай қолибман. Паймона тўлғонга ўхшайдир...

— Яхши ният қилинг, амирим, дард бошқа, ажал бошқа. Шукр, саломатлигингиз тузук, — дея тасалли берди кўзлари нам Бибихоним.

Зийрак Соҳибқирон рафиқаси кўзлари намланганини пайқади. Бу ёшлар йиғига айланиб, кўнглини бузмаслиги учун оҳиста деди:

— Йиғидан не фойда, хоним. Тақдирни табдил қила бўлмас. Шукр, тонг ҳам ёриша бошлади. Посбонга буюринг, амир Шайх Нуриддин, амир Шоҳмалик ва амир Хўжа Юсуфлар эрталаб ҳузуримга кирсинлар.

Темурбек беҳол кўзларини юмди. У даҳшатли туши давомини айтмади. Бу тушида Амир Тарағайдан сўнг у Ўлжойни кўрди. Биринчи, кўз очиб кўрган, севган ёри унга ғамгин боқди.

— Бибихонимдан қаерим кам эди, бегим? Нега унга шоҳона масжид қурдингиз-у, менга ҳеч бир ёдгорлик қўймадингиз? Наҳотки шунга арзимасам?

Шундай дея Ўлжой ундан мунгли чехрасини ўтириб кета бошлади.

— Тўхта, Ўлжой! Кечир мени, гуноҳкор завжангни! Мен сенинг набирангта шу гуноҳим учун бутун тожу тахтимни қолдиргаймен.

Тобора ундан узоқлашиб кетган Ўлжойнинг ноласи эшитилди:

— Эвоҳ, энди кеч. Кеч!!!

Темурбек яна қичқирмоқчи бўлганида уйғониб кетди.

Энди киприкларига уйқу қўнмайди. Наҳот биринчи пири Шамсиддин Кулол янглиш башорат қилган бўлса? Ахир у унга етти иқлим подшоҳлигини ваъда қилган эди-ку?

Одамларнинг товуши Темурбекни хаёл гирдобидан чиқарди. Темурбек оёқ томонида пойгакда жой олган амиру бекларга кўзи тушди. Ҳол-аҳвол сўрашишгач, уларга сўнгги амрини баён қилишга бошлади:

— Маълумотингиз бўлгайким, Жаҳонгир Мирзонинг фарзанди Пир Муҳаммад Мирзони валиаҳд этиб тайинлайдурмен, токи Самарқанд тахти ва аркони давлат анинг ҳукми фармонида бўлгай. Мамлакат ва миллатнинг осойишталиги, қўшин салоҳиятининг мукамаллиги, раиятнинг хотиржамлиги борасида фойдали тадбирлар кўрсин. Бинобарин, сизлар ҳам итоат ва эҳтиром борасида унга байъат билдириб, салтанатни бошқаришга, эл-юртнинг тинчлиги, мусулмонларнинг осойишталиги учун ҳамжиҳат бўлиб кўмаклашмоғингиз лозим. Чунончи, сизларнинг ҳамжиҳатлик ва иттифоқ билан қилган ишларингиз узоқ-яқиндаги дўст-душманларга кўришиб турсин, токи ўзаро низоларга ўрин қолмағай. Билъакс, ўзаро низолар вужудга келиб, барҳам топгай. Инчунун, менинг кўп йиллик саъй-ҳаракатларим зоъега кетгай...

Амирлар, беклар ва юртнинг улуғлари, шу жойда ҳозир бўлган шаҳзодалар, маликалар ҳукмдорнинг бу васиятини мукамал бажаришга қасамёд қилишгач, амир Шайх Нуриддин гап бошлади:

— Агар амри олий вужудга келса, Тошканд, Самарқанд ва Ҳиротга хабар юборсак, токи фарзанди дилбандларингиз — шаҳзодалар зудлик билан етиб келиб, жаноби олийларининг ҳусни таважжуҳларидан баҳраманд бўлиб, гавҳарфишон насиҳатларингизни ихлос қулоғи билан тинглаб, итоат камарини белларига боғласалар, фойдадан холи бўлмас эрди.

Темурбек аста кўзларини очиб, амирларга маъюс назар соларкан, аввал кўрсаткич бармоғини, кейин ўрта бармоғини қўшиб кўрсатди-да, қўлини тушириб, кўзларини юмиб олди. Амирлар Соҳибқироннинг имо-ишорасига тушунмай, Бибихонимга савол назари ила тикилишди. Гўё уларнинг фикрини ўқигандек Темурбек кўзларини очиб энтикканча офиз жуфтлади:

— Вақт танг, бир ёки икки кунлик умр қолди. Афсус, уларни кўриш насиб бўлмади. Энди дийдор кўришмак қиёматга қолди.

Саркардалар, шаҳзода-ю беклар, барча қуролдошлар ҳайрат ичра Соҳибқироннинг ўлим арафасидаги иродаси ва жасоратига ич-ичларидан тасаннолар айтишди.

Ўлим билан неча бор юзма-юз келган Темурбек ҳаётининг сўнгги дақиқаларида ҳам ҳукмдорлик мавқеини ушлай билгани ва доно васият қила олгани ҳамманинг ҳам иродасига хос эмас эди.

Темурбек кўзини очиб, бир ишора билан мулло Ҳайбатулланинг Қуръондан сура ўқишини илтимос қилди.

Амирлар ҳайратига ҳайрат қўшилди. Қудратли жаҳонгир мусулмон банда сифатида ҳам ўзининг улуғворлигини кўрсатди.

Қуръоннинг сеҳрли суралари остида Темурбек жон таслим қилди. Шу тариқа, 1405 йил 18 февраль куни шом билан хуфтон намози ўртасида Мовароуннаҳр осмонининг порлоқ юдузи сўнди. Солномачи Шарафиддин Али Яздий тарих саҳифаларида Соҳибқирон, буюк бахт юдузи соҳиби, ҳумоюн — шавкатли, камкори офтоб давлати турк — турк давлатининг қудратли қуёши ҳамда он ҳазрат — улғвор шоҳ деб таърифлаган Амир Темур оламдан кўз юмди. Унинг сўнгги сўзи «Ла илаҳа иллаллоҳу Муҳаммаду Расулуллоҳ» бўлди.

СОҲИБҚИРОН ШУҲРАТИ ЖАҲОН НАЗДИДА

ГРАНД ТЕМУРБЕК

«Темурни Александр Македонский билан тенглаштириш керак. Бу таққослаш уларнинг ҳаёт йўллари ва эришган ютуқлари нуқтаи назаридангина эмас, балки уларнинг инсонийлиги, истило қилинган ерлари кўлами, жасурликлари ва уларнинг камсуқумликлари жиҳатидан ҳам ўхшашлигидир.

Александр Македонский юнон ва форс маданиятининг юксак ривожланиши даврида вояга етган ва Темурга қараганда маърифан юқори эди. Аммо Темур ундан саркарда ва забт этилган мамлакатлар ва элларнинг истеъдодли ҳукмдори бўлганлиги билан ҳам устундир. Александр маишатдан заифлашган халқларни ўзига бўйсундирган бўлса, Темур жанговар подшоҳликларни забт этди. Александр тахтда дунёга келди, Темур эса кулбада. Жаҳон саҳнасига чиқишдаги бу фарқдан қатъи назар, темирдек барқарорлик, фавқулодда ўз-ўзини бошқариш ва ҳушёрлик Темурни қудрат чўққисига кўтарди ва бу фазилатлар уни ҳаётининг сўнгги дақиқаларига-ча тарк этмади».

Гаммер.

Франция қироли Карл VI ва унинг сарой аъёнлари Узоқ Шарқ ўлкасидан Парижга келган руҳонийнинг ҳикоясини диққат ила тинглашди. Олис Султония архиепископи Жоан II номи тилларда дoston Темурбекнинг элчиси сифатида Францияга ке-

либди. Мусулмон подшоҳининг элчиси христиан руҳонийси эканлиги ажабтовур бир ҳол эди. Унинг таржимаи ҳоли ҳам сарой аъёнларини ғоят қизиқтирди. У Нахичевонда арманлар раҳнамоси бўлган. Султонияда епископ бўлиб турганида Амир Темур аскарлари томонидан асир олинган.

Жоан II қирол ҳузурига кирганда ўзининг бошидан кечирганларини эринмай батафсил баён қилди. У завқ ичра ўзини қай тариқа Темур ҳузурига олиб киришгани ва у билан қандай суҳбат бўлганини ҳикоя қилди:

— Мен Темурбекка очиқ гапирдим. Уни қонхўр, жаллод деб атадим. Ўша вақтда жуда очикқан, руҳсиз ва тушкун аҳволда эдим. Нима деяётганимни ҳам билмасдим.

Сарой аъёнлари бир-бирларига қараб, кулиб қўйишди. Бу руҳоний уларда ишонч туғдирмас эди. Гаплари ҳам ғалати, пойинтар. Аммо қирол уни зўр диққат ила эшитар эди.

— Мен ўлимни бўйнимга олиб шундай гапирдим. Аммо у гапларимга эътибор қилмай мени уч кун зиёфат қилишни мулозимларига буюрди. Уч кун амирлардан бирининг чодирда маишат қилдим. Сўнг мени унинг қароргоҳига олиб келишди.

— Мен қонхўр ва жаллодманми? — деб сўради.

Мен ўлимни бўйнимга олиб қўйганим учун унга ўз гапимни тасдиқладим. Аммо у пинагини бузмай менга ўз хизматига ўтишни таклиф қилди. Ва мен шунда Темурбекка тан бердим. Таклифига розилик билдирдим.

Архиепископ Самарқандда бўлгани, Темурбек саройи, оиласи билан мулоқот қилганларини эслади.

— Темурбекнинг бойлиги шу қадар кўпки, хоҳласа ер юзини олтин билан қоплай олади. Ўзининг бир шарбатхонасининг кунлик харажати бир минг мисқол олтинга тенг.

Қирол Карл VI ўзининг бўм-бўш хазинасини эслаб, хўрсиниб қўйди.

Унга қарашли мамлакатларнинг кенглиги шунча каттаки, одам унинг шарқидан ғарбигача бир йил тинмай юрмоғи лозимдир. Шу қадар кенг масофа ичидаги ҳудудлари шаҳар билан шаҳар ораси, мамлакат билан мамлакатлар ораси, иқлим билан иқлим орасида тинчлик ўрнатилган. Мусофирлар, карвонлар учун комил хавфсизлик таъминланган. Агар қайси бир жойда бир карвон қароқчи ҳамласига учрар экан, ўша ўлканинг амири Темурбекнинг амри билан ўлимга ҳукм қилинади. Темурбекнинг илми ва тушунчаси бўйича бир ўлканинг амири ўғри-қароқчилар билан ўзаро тил топишмаса, катта йўл устидаги карвонга ёки бир мусофир кишига ҳужум қилолмайди.

Бу киши қудрат соҳиби бўлгани учун бу кунгача бўлган урушларнинг барчасида ғалаба қозонган. Ҳеч бир подшоҳ ёки қалъа бу кишига қарши туролган эмас. Темурбек хоҳласа бир миллион кишини урушга ҳозирлай олади. Унинг йилқисининг ўзи икки миллион туёқдир. Унинг туялари беҳисоб. Ҳиндистонни олганидан кейин унда юз занжир фил пайдо бўлди.

Сарой мулозимлари орасида унинг ҳикоясини ҳаммадан кўра кўпроқ маршал Бусико диққат ила тингларди. У бундан бир неча йил муқаддам Никополь остонасида турк султони Боязид билан жангда асирга олинган ва катта пул эвазига озодликка чиққани учун унга бу ҳикоя жуда қизиқ эди. Уни кўпроқ Боязид тақдири қизиқтирар эди.

— Темурбек турк султони уни қандай ҳақорат қилганига қарамай унга шоҳларга хос ҳиммат кўрсатди. Пойтахтида яшашига рухсат берди. Зиёфатларида ёнига ўтқазиб, ундан иззат-икромини аямади.

— Темурбек чиндан ҳам аслзода — Гранд! — деди қирол ва оҳиста қўшиб қўйди: — Биз унга олтиндан ҳайкал ўрнатурмиз.

Архиепископ ҳам ниятини айтди:

— Мен Темурбек ҳақида рисола битамен. Уни Европа билиши керак.

Чиндан ҳам Темурбекка Оврупо халоскорига деган ҳайкал ўрнатилади. Жоан II хотираси ҳам ёзилади.

У ҳозирда Париж миллий кутубхонасида сақланмоқда.

БУЮК РИЦАРЬ ЁНИДА

1396 йил. Олмония. Рицарь Ҳодфриднинг Бавариядаги кўҳна қасрида аслзодалар базми қизимоқда. Ертўлаларда узоқ йиллардан бери сақланиб келаётган шароблар, қуюқ бовар пивоси ва бошқа ўткир ичимликлар меҳмонларнинг қулфи дилини очиб юборган.

Рицарь Ҳодфрид салиб юришига олиниши олдиндан дўстларига зиёфат уюштириб, бор бисотини тўкиб ташлаган. Тансиқ таомлар, анвойи ноз-неъматлар дастурхонга кетма-кет тортилиб турибди. Ҳамманинг кайфи чоғ. Олиҳиммат Ҳодфрид шарафига кўтарилаётган қадаҳларнинг кети узилмайди. Бутун Олмонияда ўзининг моҳир қиличбоз, чавандоз ва мерганлиги билан танилган Ҳодфридга барча ҳамду сано айтди. Бу рицарь муқаддас насроний динининг душмани, турк султони Боязидга қарши салиб юришга даъват этган Рим папаси Бонифатсий IX нинг улуғ чақириғига биринчилардан бўлиб «лаббай» дея жавоб берди. Бинобарин, унинг зиёфатига узоқ-яқиндан кўплаб донгдор аслзодалар ташриф буюргани бежиз эмас.

— Империя сиз каби рицарлар ила ҳар қанча фахрланса арзийди, азизим Ҳенрих! — дея ўрнидан турди барон Шильтбергер.

— Мен шу қадаҳни музаффар сафаринг учун ичамен. Яшасин Ҳодфрид!

— Яшасин зафар! — бараварига ҳайқиришди рицарлар қадаҳларини баланд кўтариб. Барон Шильтбергер Ҳодфрид билан қадаҳ уриштирди:

— Ҳенрих, энди бир илтимосим бор, — Ҳодфрид қадаҳини бўшатиб, унга юзланди.

— Қулоғим сенда, Зигфрид.

— Ўғлим Иоҳаннес сен билан кетса...

Биласен, у балоғат ёшида. Жасорат кўрсатиб, қаҳрамон бўлмоқни истайдур, кун-тун салиб юришини ўйлайди. Мен анинг раъйини қайтаролмаймен.

Ҳодфрид отасининг сўзларини жон қулоғи билан тинглаётган ўсмирга, ҳавас ва ғурур тўла нигоҳини ундан узмаётган Иоҳаннесга синовчан боқди. Тийрак кўзларига, бақувват гавдасига тикилиб, бош ирғади:

— Мен кўзларингда ажиб келажагингни кўраётирмен, Иоҳаннес. Биз Шарққа юрамиз, навқирон дўстим! Бу юришда сен менинг яроқбардорим бўласен.

— Раҳмат, азизим! — деди барон Шильтбергер тўлқинланиб. — Ўғлимни сенга, сени эса Парвардигорга топширдим.

Уларнинг суҳбатига диққат билан қулоқ солиб ўтирган рицарь Вилгельм де Мине ўрнидан турди.

— Қимматли барон, — деди у Шильтбергерга қараб, — ўғлингизнинг қўлини сиқиб, унга рицарлик фотиҳасини бермоққа руҳсат этгайсиз.

Вилгельм шундай деб, кумуш дастали ханжарини ўсмирга узатди:

— Дранг нах остен! Биз Шарққа юрамиз! Мальун сарацинлар, Муҳаммад умматларининг юрагига даҳшат соламиз!

Вилгельм бақувват қўлини ўсмирнинг елкасига ташлади:

— Биз сен ила жанг майдонида ҳали кўп учрашамиз, Иоҳаннес! Шуни унутмаки, сен шавкатли тевтон рицарлари авлодидансен. У номга зинҳор доғ туширма! Омин!

Ўсмир рицарнинг ўғитларини ғоз қотганча тинглади. Ўшанда у ҳам, Вилгельм ҳам улар ҳақиқатан яна учрашишларини, бироқ бу учрашув олти йилдан сўнг буткул ўзгача вазиятда, олис юртда рўй беришини ҳатто хаёлларига ҳам келтиришмаган эди.

Барон Шильтбергер эса бу икки шавкатли рицарь унинг ўғлига кўрсатган эътибордан таъсирланиб кетиб, кўзларига ёш олди.

— Ой бориб, омон қайтгил, ўғлим! — деди у қувончдан юзлари қизариб, кўзлари порлаётган ўғлининг пешонасидан ўпар экан, — тез кунларда яна дийдор кўришармиз деган умиддамен, бўталоғим!

Бароннинг нигоҳида фарзандига нисбатан чексиз меҳр-муҳаббат товланарди. Бу оқкўнгил олмон зодағони ўғлини олдинда тақдирнинг қандай даҳшатли ва гаройиб синовлари кутаётганини билганди эди!!!

Шу тариқа, 1396 йилнинг куз фаслида Иоҳаннес Шильтбергер муқаддас салиб юришига отланган Олмониянинг олти минг рицари сафидан ўрин олди.

ШАҲЗОДА МУСОНИНГ МУРУВВАТИ

Қадимги Рим империяси — Помпей, Цезар, Антоний, Август, Диокентиан юртининг меросхўри бўлган Византия эндиликда насроний дунёсининг шон-шавкати, фахри ва ғурурига айланган эди. Шу табаррук заминни қамал қилишга журъат этган малъун туркларга қарши юришга Рим папасининг

таклифи билан Мажористон қироли Сигизмунд бош қўмондон қилиб тайинланди.

Сигизмунднинг олтмиш минг кишилиқ қўшини Дунай соҳилида қўр ташлади. Бутун Овруподан тўп-ланаётган салибчилар худди шу жойда унга қўшила бошлашди. Кўҳна Дунай ўз соҳилида бундай улкан лашкарни тарихда кўрмаган эди. Фарангистондан Маршал Бусико ва Бургундия герцогининг ўғли граф Наварра бошчилигида рицарлар, Польша, Италия, Испания, Богемия, Валахиядан 35 минг киши Мажористон қироли лашкарига қўшилди. Олмон рицарларининг 6 минг кишилиқ қўшини ҳам Сигизмунд лашкари сафини тўлдирди. Шу тариқа Дунай соҳилида насронийларнинг юз минг кишилиқ лашкари жанговар тартибда қирол кўригидан ўтди.

— Худо учун! Авлиё Денис учун!

Шундай хитоблар ила рицарлар дарёни кечиб ўта бошлашди. Туркларнинг таянч қалъаси — Никопол шаҳри томон силжиётган қўшин сафида юзлаб поллар ва роҳиблар ҳам баралла ҳайқириб, лашкарга жўшқин руҳ беришар эди:

— Худо учун! Авлиё Георгий учун!

Шиддатли жанг узоқ давом этмади.

Мудофаада турган турклар рицарларнинг зарбига дош беролмай, шаҳар ичига чекинди, кўплари ҳалок бўлди ва асирга олинди. Рицарларнинг темир ҳалқаси шаҳарни қуршовга олди.

— Бутун Оврупонинг нигоҳи бизда, шавкатли рицарлар! — деб хитоб қилди қирол Сигизмунд. — Муқаддас Римга таҳдид солган усмонли туркларга кимлигимизни кўрсатиб қўймоқ фурсати етди, шунқорларим!

Рицарлар қамалдаги шаҳар остонасида дастлабки ғалаба шарафига зиёфат бошлашди.

— Магар осмон устимизга қулаб тушса ҳам ани найзаларингизу қалқонларимиз билан ушлаб қол-

моққа қодирмиз! — дея-баралла ҳайқирди фаранг маршали Бусико.

Кайфи ошган рицарлар сафида Ходфриднинг йўғон овози алоҳида ажралиб турарди. Яроқбардор Иоҳаннес эса устозидан садоқатли нигоҳини узмай, унинг фармойишларини зудлик ила адо қиларди.

— Дранг нах остен! Хайл Олмония!

Иоҳаннес бойлик, шон-шухрат ва шавкат учун жангга ошиққан рицарларнинг ғалабасига ишонар, тез кунда ота қасрини кўришдан кўнгли тўқ эди. Бутун Оврупонинг фаҳри ва таянчи бўлган рицарлар қўшини мукамал қуролари, зирху совутлари ҳамда жанговар салобатлари билан ҳар қандай кишининг юрагига ғулғула ва қўрқув солади. Отлиқларнинг ўзлари ҳам, отлари ҳам бошдан-оёқ зирхга бурканганки, унга қилич ҳам, гурзи ҳам ўтмайди.

Қамалнинг ўн бешинчи куни узоқдан турк лашкари кўринди. Урушга чанқоқ фаранг рицарлари асир туркларни чопиб ташлаб, қонга бўялган қиличларини кўтарганча хужумга отилишди.

— Худо учун! Авлиё Георгий учун!

Рицарлар турк суворилари ва улар ортидан келётган пиёда сипоҳларни қисқа фурсатда қириб ташлашди. Улкан ва шиддатли темир оқим орқаўнга қарамай олға интиларди.

Тоғ ён бағрида эса рицарлар қаршисида турк султони Боязид Мурод ўғлининг асосий кучлари пайдо бўлди. Яшиндек тез ва шиддаткор Йилдирым Боязид Рум пойтахти Истамбул қамалини тўхтатиб, Никополга етиб келган эди. Жанг ниҳоятда кескин ва қонли бўлди. Турк янчарлари ва суворилари сафида серблар ҳам бор эди.

Иоҳаннес ўз устози ёнида жанг оловида, беаёв олишувда бевосита қатнашиб, уруш даҳшатини ҳам қалбан, ҳам жисмонан яққол ҳис этди. Ота қадрдони Ходфрид одан гурсиллаб қулаганида эса жон-

ҳолатда қичқириб юборди. Аммо ўзи ҳушига келмай туриб, турк суворисининг сиртмоғи бўйнига тушди.

Султон Боязид бошчилигидаги турклар донгдор рицарларни тумтарақай қилиб қувганига, барон, маркиз, шаҳзода ва бошқа кўплаб аслзодаларни асир олганига ўсмир шахсан ўзи гувоҳ бўлди. Оврупо ҳукмдорларининг фарзандлари-ю қариндошлари бўлган ҳамда ўз жони учун товон тўлашга қодир бу асирлар сони 400 дан ошиқ эди. Минглаб оддий аскарларнинг эса саноғи йўқ. Ҳаётини сотиб олишга қодир бўлмаган мана шу асирлар қатори Иоҳаннес ҳам қатл майдонига келтирилди. Эгри шамширини яланғочлаб турган янчарлар битта арқонга боғланган асирларни бирма-бир қатл қила бошлашди. Навбат Иоҳаннесга ҳам етди? У бераҳм жаллодга юзланди:

— Алвидо, ота! Меҳрибон волидам! Азиз сингилларим! — Гуё унинг қалб ноласи, ўсмир фарёдини худо эшитгандек туюлди.

— Бу ахир болақай-ку? Султон фармонига кўра йигирма ёшга тўлмаган асирлар ҳаёти сақлаб қолинажак!

Жаллод эгри шамширини пастга туширди. Иоҳаннес ёш тўла кўзларини ўз халоскорига тикиб, ичида худога шукроналар айтди. Унинг нажоткори шаҳзода Мусо Боязид ўғли эса ўсмирнинг елкасига қўл ташлади:

— Бул насроний ўғлон исломни қабул қиладур ва менинг маҳраимим бўладур.

ЯШИННИ ЮТГАН ТЕМИР

1396 йилнинг сентябри Олмон рицарининг яроқбардори Иоҳаннес Шильтбергер тақдирида туб бурилиш ясади. У ислом динини қабул қилиб, мусулмонча исм олди. Энди уни султон саройида Юнус

фаранги деб чақиришарди. Муслмонликни қабул қилган серблар ҳам унинг қаторида хизмат қила бошлашди.

Орадан йиллар ўтди. Лекин Никополдаги жанг — XIV асрнинг энг йирик муҳорабаси Юнус фарангининг ёдидан чиқмади. У жуда катта тарихий воқеа гувоҳи бўлганини яхши тушунарди. Аммо яна бир катта воқеага гувоҳ бўлиш, яъни XV асрнинг улкан жанги — султон Боязид билан Соҳибқирон Амир Темур ўртасида Анқара остонасидаги муҳорабада иштирок этмоқ ҳам тақдирида борлигини хаёлига сиғдирилмас эди.

1402 йилнинг ёзида Юнус фаранги шаҳзода Мусонинг зарбдор қўшини таркибида Чибукбод воҳаси томон йўл олди. Анқаранинг шимоли-шарқ тарафидаги бу воҳада қачонлардир Рим императори Помпей Шарқ ҳукмдори Митридат билан жанг қилган. Ана шу тарихий майдонда яна икки улкан лашкар бир-бири билан рўпара келди. Турклар қўшинининг сараланган серб жангчиларидан иборат ўнг қанотига султон Боязиднинг қайноғаси Стефан Лазаревич қўмондон бўлди. Сербларнинг аксарияти ўточар қурооларга ва катта ҳарбий тажрибага эга эди. Қўшиннинг сўл қанотига Боязиднинг ўғли шаҳзода Сулаймон Чалабий, марказга эса султон Боязиднинг ўзи қўмондонлик қилди. Марказнинг жанговар ўзаги мукамал қурооланган шаҳзодалар Мусо, Исо ва Мустафонинг янчарларидан ташкил топди. Боязиднинг яна бир ўғли — Маҳмуд Чалабий захирадаги отлик қисмларга раҳбар эди.

Амир Темур лашкарига биринчи бўлиб серб отликлари ҳужум бошлашди, Сулаймон Чалабий отликлари ҳам улар ортидан эргашди. Сербларнинг қўли балан қелиб, Амир Темур лашкарининг сўл қаноти чекина бошлади. Юнус фаранги шаҳзода Мусонинг яроқбардори сифатида барча қатори жанг

қилди. У энди кучга тўлган, йигирма бир ёшли навқирон рицарь сифатида ўзини кўрсатиб, саркардани мамнун этди. Жанг эса тобора қизиб борарди. Миллионга яқин аскарлар ўзаро қилич чопар, найза санчишар эди. Анқара жанги халқлар жангига айланиб кетди. Турк, серб, татар, олмон, валах, ўзбек, қипчоқ, мўғул, гуржи, туркманлар — ҳамма-ҳаммаси икки томонда ҳаёт-мамот жангига кириб, жон бериб, жон олишар эди. Аср муҳорабаси Соҳибқироннинг буюк зафари билан якунланди. Жаҳон тарихчилари эса уни «Яшин (Йилдирим)ни ютган темир (Темур) жанги», деб баҳолашди.

«АМИР ТЕМУР – БУЮК РИЦАРЬ!»

Тор-мор қилинган турк қўшини саркардалари ва султон Боязид ўз ўғиллари билан бирга асирга олди. Шаҳзода Мусо ва унинг яроқбардори Юнус фаранги ҳам ўшалар қаторида эди.

Соҳибқирон ўз одатига кўра мардона жанг қилиб, асир тушганларни афв этиб, озодликка қайтарди.

Юнус фаранги доврўғи оламини тутган Амир Темурга зўр қизиқиш, ҳайрат ва чуқур эҳтиром ила боқарди. Бу навқирон нигоҳ Соҳибқирон назаридан четда қолмади. Юнус нимаси биландир бевақт, айна йигирма ёшида оламдан ўтиб, бағрини доғлаб кетган тўнғич ўғли Жаҳонгирни эслатди. Юнуснинг фаранги эканлиги бу қизиқишни янада оширди ва Соҳибқирон уни девонга тилмоч вазифасига тайинлади.

1402 йилнинг декабрида Амир Темур насроний рицарларининг Эгей денгизи соҳилидаги сўнги таянчи Смирна қалъасини қамал қилди. Юнус фарангини элчининг тилмочи сифатида музокара учун қалъага юборишди. Муқаддас Юҳани мазҳаби ри-

царлари ҳимоясидаги Смирна қалъаси жуда мустаҳкам мудофаага эга бўлган. Яшиндек тез ва шиддаткор Йилдирим Боязид етти йил юриш қилганда ҳам уни ололмаган. Соҳибқирон элчиси амир Шоҳмалик ва Юнусни қалъанинг кутволи — комендант-ти ҳузурига олиб киришди.

Шоҳмалик Соҳибқироннинг сўзсиз таслим бўлиш ҳақидаги таклифини баланд овозда айтди. Рицарлар қуршовида турган кутвол такаббуруна унга назар ташлади. Аммо Юнус фарангининг соф олмон тилида, устига-устак, баварча лаҳжадаги таржимасидан сесканиб кетди. У шоҳона либосдаги тилмочга қаттиқ тикилди. Барча рицарлар ҳам унга ажабланиб қараб қолишди.

— Сиз кимдурсиз ўзи?

— Соҳибқирон Амир Темурнинг мулозими бўламен, тақсири олам!

Кутволнинг ҳайрати тобора ошиб борарди. Қандай қилиб бу ёввойи сарасинлар ичида соф бавар лаҳжасида гапирувчи одам топилиб қолди?

Юнус фаранги ўзига она юртини эслатиб турувчи бу даргоҳда таниш чехраларни кўриб, ҳаяжонини яширолмади. Айиқса, кутвол ундаги тугённи жунбишга келтириб юборди.

— Дранг нах остен, Вилли амаки!

Кутвол титраб кетиб, тилмоч томонга икки қадам ташлади. Унинг белидаги камарга осифлиқ кумуш дастали ханжарга қараганча лол қолди.

Вилгельм де Мине ўзи қачонлардир барон Шилтбергернинг ўғлига туҳфа этган ханжарни таниган эди.

— Майн гот! Иоҳаннес? Биз сени аллақачон ўлиб кетган деб, черковга шам ёқғон эрдик-ку! Наҳотки бу сен бўлсанг?

Юнус фаранги ўзини зўрға босиб, бош ирғади. Ўртага тушган сукутни амир Шоҳмаликнинг жарангдор овози бузди:

— Юнус! Бу ватандошларингга олийҳиммат Соҳибқироннинг марҳаматидан юз ўгирмасликни яхшилаб тушунтир. Акс ҳолда қиличларимиз ишга тушса, нима бўлмоғи ўзингга аёндуру.

Иоҳаннес бўғиқ овозда унинг сўзларини таржима қилар экан, ўзидан ҳам самимий маслаҳат қўнди:

— Таслим бўлсангиз, рицарлик номусига сира доғ туширмайдурсиз, Вилли амаки! Чин рицарь сўзини берамен! Амир Темур ростдан ҳам буюк зот ва буюк рицарь!

Рицарлар ўртасида шовқин-сурон кўтарилди. Бу осийлик ёввойи қандай қилиб ўзини рицарь, деб атайди. Қандоқ ҳадди сиғди бу сарасиннинг шундай улуг номни булғамоққа?

Вилгельм амирона овозда қўлини баланг кўтарди:

— Биродарлар! Қаршингизда чиндан ҳам аслзода олмон дворяни барон Иоҳаннес Шильтбергер турибди. Тақдир зайли ила у, Никополь жангидин завол топмагон рицарь душман томонда туриб қолибдур.

Тинчиган рицарлар унга ажабланиб тикилиб туришарди.

— Ҳукмдорингга айт, Иоҳаннес! Биз сўнгги томчи қонимиз қолгунча олишурмиз. Сен ҳақиқий рицарлар қандоқ ҳалок бўлмоғини ўз кўзинг билан кўрасен, кейин буни халқимизга етказсанг ҳам ажаб эрмас! Кутвол, рицарларга қарата хитоб қилди:

— Жаноблар! Аслзода барон Шильтбергер, биродаримизга эҳтиром кўрсатинг!

— Вилли амаки! Ўйлаб кўрингиз! — деди юрак-юракдан Юнус.

— Рицарлик сўзимиз битта ва шулдир! Алвидо, Иоҳаннес!

Шоҳмалик ва Юнус фаранги ғоз қотган рицарлар сафи орасидан ўтиб, қалъани тарк этишди. Икки ҳафталик жанглардан кейин эса Смирна узра Со-

ҳибқироннинг туғи ҳилпиради. Юнус фаранги Амир Темур девонида мирза, тилмоч ва алоҳида топшириқлар бўйича ишончли мулозим сифатида обрў қозонди.

Соҳибқироннинг нигоҳи одам танлашда сира янглишмаган. Юнус ҳам ўз навбатида бутун Оврупода машҳур бўлиб кетган бу Мовароуннаҳр ҳукмдорига меҳри тушиб қолганини юрак-юракдан сезарди. Собиқ олмон аслзодаси беш вақт намозни сира канда қилмай, атрофидаги амалдору саркардаларнинг эътиборига тушди. Испания, Англия, Византия элчиларини кутиб олиш ва улар билан музокаралар давомида Юнуснинг хизматлари шундай бўлдики, уни Соҳибқироннинг ўзи бир неча бор тақдирлади. У билан шаҳзодалардан Шоҳрух Мирзо айниқса кўп мулоқот қиларди. Амир Темурнинг бу кенжа ўғли художўй ва китобсевар бўлиб, Юнусдан олис ўлкалар ҳақида сўраб-суриштиришдан ҳеч эринмас эди. Юнус фаранги Соҳибқирон яратган боғлардаги зиёфатларда, тантанали маросимлар ва тўйларда Амир Темур ҳақида кўп ҳикоялар эшитарди. Мана, бугун Ўтрордаги базмда ҳам у Соҳибқирон амирлари даврасидаги гапларни диққат билан тингламоқда.

Саркардалар ўз ҳукмдорларининг оддий навкардек камтарлиги тўғрисида ҳикоя қилишарди.

Туманбоши Шайх Нуриддин барчани оғзига қаратган.

— Соҳибқирон ўта эҳтиёткорлиги ва мулоҳазакорлигига қарамасдан, Искандар Зулқарнайн каби таваккалчилигига қойилмен. Ҳинд сари юришини эслайсизларму? Кунлардан бирида Ганг дарёсининг қарши соҳилида ўн мингга яқин ҳинд пиёда ва отлиқ жанчилар турғонини эшитган бу зот бор-йўғи минг кишилик хос навкарлари бирлан дарёдин сузиб ўтиб, душманга ташланди, уларни тумтарақай қочиб қолмоққа мажбур этди.

Саркардалар бири олиб, бири қўйиб уч йиллик ва етти йиллик урушларда Амир Темур кўрсатган шахсий жасорати ҳақида гапира кетишди. Юнус бу ҳикояларни диққат билан тинглар ва ўйлар эди. Бу гаплар хушомад ва лаганбардорлик эмаслигини Юнус фаранги яхши биларди. Шунинг учун ҳам у қалбида ёқимли бир туйғудан энтиқди. У ана шундай ҳукмдорнинг мулозими.

Қарс икки кўлдан чиқади. Лашкарнинг муҳаббати ва садоқати бежиз эмас. Зотан, Соҳибқирон мард йигитлардан ташкил топган яхлит қўшинига отадек меҳрибон. Ҳақиқий ота. Чунки бундан 35 йил муқаддам Мовароуннаҳр озодликка чиқиб, эркин нафас ола бошлаганда халқ ўша йили дунёга келган чақалоқларга мустақил ва ҳур давлатнинг асосчиси Темур номини берган эди. Ана ўша Темурлар бугун лашкарнинг асосини ташкил қилган.

Хитой сафари олдидан ҳам Соҳибқирон қўшин гамини еб, кўп чора-тадбирлар кўрди. Энг катта қийинчилик лашкарни озиқ-овқат билан таъминлаб туриш эди. У бундан саккиз йил муқаддам чегара шаҳар Қорашарда аҳоли сонини ошириш ҳақида буйруқ бериб, 40 минг отга эга бўлган бир неча минг оилани кўчиртирди, уларга ўша ерда деҳқончилик ва савдони ривожлантириш, қалъалар қуриш ва илжи борица кўплаб озиқ-овқат захиралари ғамлаш ҳақида кўрсатма берди.

Хитойга элтувчи йўллар ҳақида кенг маълумот тўплади, тоғлар ва чўллардан ўтиш учун қулай шароитлар яратди. Сафар режаси ҳам пухта ишланган эди. Соҳибқирон Тошкентдан Қорашарга ўнг қанот жангчиларини юборишни мўлжаллади. Улар Қашқар орқали Оқсув, Кучар ва Бунурга бориши ҳамда Қорашарни қўлга киритиши лозим эди. Бу қўшин илғор қисм саналиб, Қорашарни эгаллагач,

асосий кучларни кутиб олиши белгиланди. Амир Темур оғир юк ортилган аравалар билан Ўтрордан Фулжага, у ердан эса Юлдуз дарёси орқали Музтоф қияликларининг жанубий қисмига йўл олиши керак эди. Лашкарга қулайлик яратиш ҳамда юриш учун, зарур нарсаларни харид қилиш учун йўлларидаги қишлоқ ерларига турли хил мол карвонига эга бўлган савдогарлар таклиф қилинди. Соҳибқирон улардан минглаб отлар, қурол-яроғ, умуман, юриш учун керакли барча жиҳозларни сотиб олиб, таъминланмаган жангчиларга улашди. Шу билан бирга мингбоши-ю туманбошиларига жангчиларнинг аҳволи ҳақида аниқ маълумот тўплашни, иложи борича кўпроқ озиқ-овқат ва яроғ-аслаҳа олишни, юриш пайтида аскарлар ҳеч нарсадан қийналмасликлари учун барча шароит яратишни буюрди. Соҳибқирон қарийб элик йиллик жангу жадалларда орттирган тажрибасига суяниб, бу юришни ташкил этишда бор маҳоратини ишга солди. У ҳатто қўшин орқасидан уруғлик дон ортилган минглаб аравалар боришини, кейинчалик қўшин қайтишида фойдаланиш мумкин бўлиши учун қулай ерларга дон экилишини ҳам назарда тутган эди. Бундан ташқари, кутилмаган шароитлар учун мингдан ортиқ урғочи туя лашкар орқасидан бориши, мушкул ҳолларда уларнинг сутидан озуқа сифатида фойдаланиш ҳисобга олинган эди.

Ўтрорга келишган кундан бошлаб ҳар оқшом Соҳибқирон амир лашкардан қўшиннинг аҳволи ва кайфиятини сўраб-суриштириб турарди.

— Мана, чинакам буюк рицарь! — дея баралла хитоб қилганини ҳам сезмай қолди.

Ўтрорда Амир Темур билан охирги кунгача бирга бўлиб, кўрган-кечирганларини қайд этиб борди. Буюк ҳукмдор ҳақида кейин, насиб этса, юртига қайтганда катта асар ёзишини ният қилди.

Соҳибқирон вафотидан кейин Юнус Шоҳрух Мирзо билан Ҳиротда, сўнг эса Мирзо Улуғбек ҳузурида — Самарқандда, кейин Абубакр Мирзо хизматида бўлди.

Бавариянинг бу ажойиб ўғлони — Иоҳаннес Шильтбергер Соҳибқирон ва унинг ўғиллари ҳамда набиралари хизматида кўп умрини ўтказди. Ва ниҳоят унинг ҳолис нияти амалга ошди. Иоҳаннес Шильтбергер она юрти — Баварияга қайтишга мурасар бўлди. Ўттиз йиллик айрилиқдан сўнг ота-онаси, опа-сингиллари ва ёру биродарлари билан дийдор кўришди. Кейин эса Амир Темур ва унинг ҳарб санъати ҳақида хотиралар ёзди, Соҳибқирон номини бутун Оврупога танитди. Иоҳаннес Шильтбергер биринчи олмон темуршуноси сифатида тарихга кирди.

СОҲИБҚИРОН ФЛОТИ

*(Темурбекнинг «Таржимаи ҳол»и форсча матни
«Мен, фотиҳ Темур» қўлёзмаси лавҳаларидан)*

Амир Темур 1402 йилда Туркия султони Йилдирим Боязидни енгиб Смирна (Измир) қалъасини эгаллагач, денгизга йўл очган эди. У Шарқий Рим империяси — Византия пойтахти — денгиз маликаси деб шуҳрат топган Константинополни забт этиш фикрига тушади. Шу хусусда у душмандан дўстига айлантирган султон Боязид билан суҳбатлашади. Ундан маслаҳат сўрайди. Ана шу ҳақида Темурнинг ўзи ёзиб қолдирган хотиралар Соҳибқироннинг юз йилдан сўнг «Буюк Ипак йўли» таназзулга юз тутиши ва салтанат истиқболи денгиз йўлига чиқишига боғлиқлигини даҳога хос сезгирлиги билан англаганидан дарак беради.

Воқеалар баёни Темур тилидан, айна қўлёзманнинг ўзидан айнан келтирилади.

Мен: «Бизантиум улуғ бандаргоҳ (порт) эмасми?» — деб сўрадим. Йилдирим Боязид: «Тўғри, улуғ бандаргоҳдир», — деди. Мен: «Бу бандаргоҳга кирган кемалар қайси йўл билан кирадилар?» — деб сўрадим. Йилдирим Боязид: «У кемалар Миср ва Фаранг мамлакатларидан кирадилар, лекин уларни киргизиш ёки киргизмасликка бизнинг қўлимиз етмайди», — деди.

Мен: «У кишиларни сизнинг мамлакатингизга келиб-кетадиган йўллари йўқми?» — деб сўрадим. Йилдирим Боязид мусбат жавоб бериб: «Бизантиум билан бизнинг мамлакат орасида қатнаб турган кемалар қайиқ навъидандур. У қайиқларга қўшин юклаб бўлмайди. Иккинчидан, Миср ва Фаранг мамлакатларидан Бизантиумга келиб кетадиган кемалар бизнинг соҳилларимизга яқинлашмайдилар», — деди.

Мен: «Бу мамлакатда кема ясамоқлик имкони йўқми?» — деб сўрадим. Йилдирим Боязид: «Икки навъ ёғоч лозим. Унинг бири баллут ёғочидир, бу бизларда йўқ, иккинчиси жангал санавбари (қарағай)нинг ёғочи, кемаларнинг ўқ ёғочи шундан ясалади», — деди.

Мен: «Буларни бошқа ёғочлардан яшаш мумкин эмасми?» — деб сўрадим. Йилдирим Боязид: «Катта кемаларнинг ўқ ёғочини табриз ёғочларидан қилиш мумкин бўлса ҳам қаттиқроқ шамол келганда, унинг синиб кетиш хатари бор. Аммо жангал санавбарининг ёғочи фаранг мамлакатларида кўп топилади, жуда чидамли бўлади. Ҳар қандай зўр шамолда эгилса ҳам синмайди. Табриз ёғочларидан кеманинг танасини яшаш мумкин, фақат уч ҳафтадан ортиқ сувда туришга чидамайди. Ўртасидан ёрилиб кетади. Баллут ёғочи эса, эллик йилгача сувда турса ҳам ҳеч нарса бўлмайди, жуда чидамлик», — деди.

Мен: «Эллик йил чидамаса ҳам қўшинни Биантиумга етказа оладиган кема бўлса, қолганини фатҳдан кейин кўрамиз. Бунинг учун табриз ёғочидан ясалган кема ҳам бўлади. Чунки қўшиним дарё ичидаги ишининг ҳаммасини бир-икки кун ичида тамомлай олади», — дедим. Йилдирым Боязид: «Мен сизнинг амрларингизга итоат қиламан. Буюрсангиз, бажараман», — деди.

Йилдирым Боязид билан суҳбатимиз шу ерга етганда Нахчевонда Султония катлакўзи Шомдан қайтиб келди, деб хабар беришди.

Катлакўз — (каталикос)нинг форсча лаҳжасидир. Шарқ мамлакатларида масиҳий усқуфини (епископини) католикос дер эдилар. Мен уни фаранг подшоҳига элчи қилиб юборган эдим. Бу одам илгари Нахчевонда турар эди. Чингиз авлодларидан бири ўз пойтахтини Озарбайжондаги Султонияга кўчиргандан кейин Масиҳий катлакўзини ҳам Султонияга кўчиришган эди. Ўша вақтдан тортиб катлакўз Султонияда туришга муқаррар бўлиб қолган. Мен Шомга келганда Султония катлакўзи ҳам Шомга келган эди. У ерда менга «Фаранг мамлакатлари билан тижорат алоқа қилсангиз сизнинг юртингиз учун кўп фойдалиқ бўлар эди?» — деб арз этган эди.

Мен ундан: «Фарангилар мамлакати деб қайси ерларни айтасан?» деб сўрадим. Султония катлакўзи фарангилар мамлакати зулмат дарёси (Ўқунус Атлас)нинг соҳилларида яшайдилар», — деди. Мен ундан: «У мамлакат халқларининг қандай моллари бор?» — деб сўраганимда: «Фаранг қавмларининг ҳар жинс бизоатлари бордир. Хусусан моҳирлик билан чиннидан қилинган буюмлари Чин бизоатидан ҳам марғубдир», — деди.

Шомда фаранглар тилида сўзлайдиган ва уларнинг хатларини ёзиб-ўқийдиган кишилар кўп эди. Фарангилар тилида мактуб ёзилиб, ҳадялар билан

юборилишига буюрдим ва Султония усқуфига бу мактубни ҳадялар билан олиб бормоғини маъмур қилдим.

Мактуб мазмунида: Фаранг тужжорлари (савдогарлари) бизнинг мамлакатимизга молларини олиб келиб сотмоқлари мумкин бўлганидек, бизнинг савдогарлар ҳам сизларнинг мамлакатларингизга молларини олиб бориб сотсинлар, бу билан икки мамлакатнинг эҳтиёжотлари йўлга қўйилади деган эдим. Султония усқуфи мактубим билан ҳадяларимни фаранг подшоҳига етказиб бориб, унинг ёзган жавоби билан ҳадяларини олиб келган эди.

Султония усқуфи Румга етиб келганда мен Киликия йўли билан Бизантиумга бормоқ қасдида эдим ва кемалар ясатмоқчи эдим. Бу мақсаддан огоҳ бўлган усқуф менга: «Дунёнинг энг яхши кемалари Фарангда ясалади, лозим кўрсангиз, нақадар кема бўлса мис билан ясалмоғи мумкин. Фарангларда мис йўқ бўлгани учун у кўп қадрлидир: Ҳолбуки бизларда миснинг аҳамияти йўқ», — деди. Мен: «Фаранг подшоҳи нечта кема бера олади?» деб сўрадим. Султония усқуфи: «Фарангда шу қадар кема кўпки, бир минг дона талаб қилсангиз ҳам бера олади», деди. Мен бир минг кеманинг озлигидан баҳс этганимда Султония усқуфи шарҳ этиб: «Фаранг кемалари улуғ ҳажмдаги кемалардир. Ҳар бир кемага беш юз киши жойланади. Фаранг подшоҳи беш юз кема берганда ҳам сизнинг барча қўшинингизга кифоя қилади», — деди.

Мен: «Фаранглар қайси нав мисдан фойдаланадилар?» — деб сўраганимда Султония усқуфи: «Ҳар қандай мис улар учун маъқулдир. Фаранглар мисни эритиб, ҳар бизоатларида ишлатиб, лозим нарсаларни ясайдилар. Уларнинг кўп савдогарлари Шом, Рум бандарларидан мис олиб, ўз кемаларига юклаб Фарангистонга олиб кетадилар», — деди.

Султония усқуфининг маълумотига биноан, қўл остимдаги мамлакатларга, хусусан, Эрон ва тоғлик ўлкаларга — мис маъданлари бор юртларга эълон қилдим: «Ҳар ким мисни яхши нархи билан сотиб фойдаланмоқчи бўлса, Рум ёки Шомга юкласин», — деб хабардор қилдим.

Султония усқуфини иккинчи дафъа мактуб ва ҳадялар билан фаранг подшоҳи ҳузурига юбордим. Мактубнинг мазмунида: «Менинг қўл остимдаги ўлкаларда туганмас ҳолда мис моддалари бор. Нақадар талабларингиз бўлса, етказиб бермоққа қодирман. Унинг эвазига биринчи даражалик кемалардан беш юзтасини Рус бандаргоҳида менга етказиб беришларингизни кутаман. Кемаларнинг дарғалари менга хизмат қилиб қолгудек бўлсалар, уларни яхши ойлик билан таъминлайман», — деб билдирган эдим.

Усқуфни йўлга солганимдан кейин ўзим Киликияга бориб, ундан Бизантиумга бормоқчи (Амир Темурнинг «Эрон» дегани Рай, Исфаҳон ва Қуш деган шаҳарлар. Ҳозирги пайтда бу шаҳарлар Симнон, Домфон, Шоҳруд дейилади. Тоғли ўлкалар деб Озарбайжон, Курдистон, Кирмонарни кўзда тутган) бўлдим. Мен Бизантиум тўғрисида муҳим хабар ва маълумотларни тўплаб, Бизантиум билан Рум ўлкаси (Туркиянинг Осиё қисми)нинг орасидаги кенглиги олти юз ёки етти юз зироага етар-етмас (тахминан 450—525 метр) кенгликда воқеа бўлган бўғознинг чуқурлигини (қадим замонларда бу бўғоз хўкиз-сигирларни у томондан бу томонга олиб ўтказмоқ учун таъсис этилган эди. Чунки хўкиз-сигирлар сувда сузиб ўтар эди) аниқладим.

Босфор бўғози Истанбул билан Осиё орасида хўкиз-сигирларнинг ўтишига мўлжаллангани учун «Бос-озор», яъни хўкиз-сигир деб аталади.

Бу маълумотларга қараб: «Хўкиз-сигир ўтган гузоргоҳдан нима учун қўшинимни ўтқизолмайман?»

деб таажжубланар эдим. Бизантиумга жунашимда Йилдирим Боязидни ҳам ўзим билан бирга олиб кетдим. Бунинг заминиди икки нарса бор эди, бири, собиқ подшоҳни ўзимга ҳамсафар қилганимда унинг эътиборини сақлаган бўлсам, иккинчи тарафдан, Рум халқининг менга қарши исён кўтаришларидан эҳтиёт учун қўлимда гаров ўрнида тутган бўлардим.

Сафаримиз дарё кўринган бир жойга борганда Бизантиум шаҳри ғарб томондан кўринди. Шаҳар билан қўшимини турган жойдаги бўғознинг оралигини олти-етти юз зироа тахмин қилган эдим. Бўғознинг мен турган шарқ томони ҳам илгари вақтда Бизантиум қўлида бўлиб, ўша вақтдаги Рум салотинлари бу ерларни озод қилганини, бу кунда эса Бизантиумнинг шарқда бирор қарич ери бўлмаганлигини сўзлаб бердилар.

Мен асосий мақсад юзасидан Бизантиум шаҳрини кўргани борганимда куннинг тўртдан бир қисси ўтган эди. Офтоб (кун) менинг орқа тарафимдан шаҳарга тушар эди. Шунинг учун икки минг ёки бир минг беш юз йилдан буён бойлигини йиғиб ётган бу шаҳарни яққол кўриб турар эдим. Зотан мен, шаҳарни яхшироқ кўриш учун бир тепаликнинг устида эдим. Турган жойимдан шаҳарга кўз ташлаганимда, шаҳарнинг кенлигидан унинг охири кўриб бўлмас эди. Шаҳарнинг ўртасида бир халиж (қўлтиқ) кўринар эди. Уни «Олтиншоҳ» халижи дер эдилар. Халижда ҳам мингларча қайиқ шаҳар атрофидаги нақлиёт ишларини адо қилиш билан машғул эди. Шаҳар кўчаларига олтиндан гулдаста қилиб қўйибдилар, уларнинг устига тушган қуёш аксидан кўзлар қамашарди. Бу олтин гулдас-таларнинг ҳар бирини Бизантиумга ҳукмронлик қилган ҳар қайси подшоҳлар ҳар бири калисонинг (черковни) устига хослаб, ўз номига атаб қўйган, ё бир савмаа (монастир) ясаб олтин билан безатган

экан. Бу биноларда мингларча таркидунё қилган эркак-хотинлар яшашаркан, шу билан бирга ҳар бир калисо ёки савмаанинг ўзига хос хусусий вақфлари бўлиб, ўша вақфнинг даромади билан идора қилинаркан.

Баъзи савмааларнинг эркак ёки хотиндан иборат зоҳид-зоҳидалари умр бўйи шу калисо ёки савмаадан ташқарига чиқмасдан ўлганликлари учун унинг жасадини табаррук қилиб, ўша ерга кўмиб қўйишаркан. Шунинг учун ҳар бир савмаанинг ичида ўзига хос қабристон бўлади. Бизантиумнинг баъзи савмааларида ҳайвон гўшти ейилмаскан. Бу монастырларда бир юз йигирма ёшга кирган кишилар кўп топилади, деб сўзлашадилар.

Калисоларнинг бойлиги тўғрисида шундай дейдилар. Баъзи калисолар ичида уч харвор (бир эшак юки) мужавҳарот билан ясалган салиб (хоч) ёки қандил ва олтин қадаҳлар бўлар эмиш (диний маросимларни адо этиш вақтида муқаддас шароб қуюлар эмиш, бу қадаҳ исмини Бизантиум — юнон тили билан колус деб атайдилар).

Мен бу шаҳарни томоша қилиб юрган кунларимда маълумот берувчилардан баъзилари: «Агар сиз бу шаҳарни забт қилсангиз, фақат калисоларнинг ўзидан юз харвордан ортиқроқ олтинга молик бўласиз. Бундан ташқари, Бизантиумнинг аксар қасрларида ганж (хазина)лар бўлганидек, шаҳарнинг кўп оилаларида ҳам хусусий хазиналар бор. Бу хазиналарнинг кўпи махфий ҳолда сақланади. Дафина қилинган ерларнинг баъзиси қасрлар ичида бўлса, баъзилари ташқарисида бўлади, дер эдилар.

Ўша тепалик устида менга сўзлаган кишининг гапига қараганда, Бизантиум шаҳри аҳолиси икки табақа бўлармиш, бири — хўжайин, яна бири — ғулом (хизматчи) экан. Хўжайин номлик кишилари умрида иш қилмасдан еб-ичиб, ухлаб, ўйин-кулги билан

ҳаёт кечирар экан, ҳатто юзларини ҳам ғуломлари ювиб қўяр эмиш. Иккинчи табақадаги хизматчилари қул — чўрилардан иборат бўлиб, отадан бола, онадан қизига қадар ҳаммаларига қуллик ворис бўлиб келар экан. Умрлари тугагунча хўжайинларининг хизматларида қарам бўлиб яшар эканлар. Шаҳарнинг бутун ҳаракатлари, тижорат ишларининг ҳаммасини қул-чўрилар бажарар эканлар.

Бир минг беш юз ёки икки минг йилдан буён ўз қўлларини сувга теккизмаган бундай хўжайинлар тоифасини ёғочдан қилинган инсон, деб тушунишни, уруш тўғрисида уларнинг қўлидан ҳеч иш келмаслигини сарбозларимдан бири гапиради ва бундайларнинг бирор минг нафарини асир олиб қўя қолишини айтди. Қул-чўрилар асрлар давомида озодликдан маҳрум бўлиб келганлар. Агар озод бўлишларини эшитсалар, муҳокама қилмасдан таслим бўладилар. Мана шу нуқтаи назардан қараганда Бизантиумнинг забти жуда осон. Буни оғирлаштириб турган нарса — фақат атрофнинг дарё билан ўралганидир. Агар бир тарафи очиқ бўлганда ҳам унинг олиниши жуда осон бўлар эди, деб хулоса чиқардилар.

Мен тепалик устига, ёнимга Йилдирим Боязидни ҳам олдириб келдим. Ўша тепалиқдан кўриниб турган Бизантиум шаҳрини кўрсатдим ва юқорида тўпланган маълумотларимга асосланиб унга айтдим: «Бизантиум шаҳрида хўжайин табақалари қўлларини ишга урмас, ҳарбий ишлардан узоқ эканлар. Қул-чўрилар бўлса, озодликка муҳтож бўлганлари учун таслим бўлишлари аниқ экан. Фақатгина шаҳар атрофини ўраб олган дарё мушкуллик туғдирар экан, холос. Сен буларга қўшни Рум мамлакатининг подшоҳи бўлатуриб, нима учун бу шаҳарни тасарруф қилишга ҳаракат қилмадинг?» — дедим.

Йилдирим Боязид: «Эй Амир, мен сизга бу масала тўғрисида бирмунча сўзларни илгари ҳам арз этиб ўтганман. Ҳозир унинг ташқарисида, шуни ҳам билдирмоқчи бўламанки, бу шаҳарнинг ичидаги хўжайин табақаларнинг урушолмаслигини биламан, лекин шаҳар бир неча давлатнинг қўшинлари томонидан мудофаа қилинади. Бу шаҳар бойлигининг кўплигидан улар хорижий мамлакатлардан бирмунча қўшин афродларини ижарага олиб келиб, шаҳарларини мудофаа қилдирадilar. Шаҳар қўшини (мудофаачилари) бир неча мамлакат халқлари қўшилувидан ташкил топган», — деди. Мен: «Бу хорижий мамлакатга тобе қўшинлар нима исм билан юритилади?» — деб сўрадим.

Йилдирим Боязид: «Бу қўшиннинг ҳаммаси масихийлар, жумладан, Венезиа исмида бир қўшин, ломбард аскарларидан яна бир қўшин ташкил топган бўлиб, Суvas сарбозлари номида яна бир қўшин ҳам бордир», — деди.

Мен бу мамлакатлар исмини олдин эшитмаганим учун уларни қайси ерлардан эканлигини сўрадим. Йилдирим Боязид ишорат бармоғи билан ғарб томонни кўрсатиб, «Бу тарафда, дарё йўли билан бир неча ҳафталик, қўриқ йўл билан бир неча ойлик узоқликда жойлашган мамлакатларнинг халқларидан, ижара муқобилликда аскар бўлиб келган. Уларга ким кўпроқ ойлик берса, ўша соҳиби номидан уришадилар. Уларнинг ичида ботирлик билан ном қозонган кишилар ҳам хийла бор. Демак, Бизантиум подшоҳининг Венез, Ломбард, Сувесликлардан ташкил топган қўшинлари бор», — деди.

Мен Йилдирим Боязид билан тепалик устида суҳбат қилиб турганимда Бизантиум ҳудудларига кашшофлик учун юборилган қўмондоним Туқотнинг кемаларидан тутун кўтарилганини кўриб қолдим.

Йилдирим Боязид: «Эй Амир, сиз юборган кашшофларнинг кемаларига ўт қўйилди, деб тасаввур қиламан. Бу ўт қўйишдан маълум бўладики, Бизантиум подшоҳи сизни бу ерга келганингиздан хабар топибди», — деди. Мен: «Кемаларнинг ўзи ўт олган бўлади», — дедим.

Йилдирим Боязид: «Йўқ, эй Амир, ўт сув юзидан сизнинг кемаларингизга туташган. Ана қаранг, кемаларингиз қайтмоқдалар», — деди.

Дарҳақиқат, Туқот қўмондонлигида синов учун юборилган кемалар қайтмоқда эдилар. Улардан икки адад кема, бошқалари каби орқасига қайтолмас эди, ўша кемадан тутун кўтарилиб турар эди.

Йилдирим Боязид: «Эй Амир, шубҳасиз, душманлар кемаларингизга ўт қўйишди», — деб такрорлади. Вақт пешин бўлиб қолган эди. Тепадан тушиб, ўз масжидимга бориб, намоз ўқидим. Масжиддан чиқаётганда ҳаяжон билан турган Туқотни кўрдим, ундан нималар бўлганини сўрадим.

Туқот жавоб берди: «Эй Амир, биз ҳеч қандай ҳодисага учрамай, илгарилаб бормоқда эдик, Исқалъалар ва шаҳарнинг қасрлари қаршисидан ўтиб, тўппа-тўғри Олтиншоҳ халижининг оғзига етиб борганимизда бир кема чиқиб, бизга қараб келди. Бизга яқин келиб, дарёга нимадир — бир нарсани ташлади. Кейин кеманинг куракчилари курак уришни ўзгартириб орқаларига қайтиб кетди. Биз, дарёга ташланган «нима» тарафга бордик. Олдинда бораётган икки кемамизга ўт таъсир қилиб куйди. Мен, бу ўтни бошқа кемаларга ҳам таъсир қилмаслиги учун орқага қайтдим. Ўт тушган кемаларни ўчирмоқ учун қанча сув сочиб ҳаракат қилсак ҳам ўчириш имкони бўлмади. Сув сочилса ҳам ўчмаган ўтни умримда кўрмаган, эшитмаган эдим».

Туқотдан, ўт кетган кемалар нима бўлганини сўраган эдим. «Икки кемамиз сувни устида куйди,

унинг устидаги кишиларимизни қутқазолмадик, ўлди», — деди.

Шундан сўнг «Йилдирим Боязид билан бир неча нафар маҳаллий кишиларни, ақл, дониш, соҳибларни ҳузуримга олиб келинглари!» — деб буюрдим. Улар ҳозир бўлгандан кейин ҳар бирларини ўз атрофимда ўтиришларига ер кўрсатдим. Сўнгра, икки адад кемамиз куйганини, сув сочиб ҳам ўчиролмаган ўтнинг асрорини сўрадим. Ҳаммадан аввал Йилдирим Боязид жавоб берди: «Эй Амир бу ўт таркибини Бизантиум уламоларидан бири тузган. Икки минг икки юз йилдан буён Бизантиум шоҳларининг наздида қаттиқ бир сир-асрор ҳолинда сақланиб келади. Ҳар бир Бизантий подшоҳи вафотидан илгари тайинланган валиаҳдига ўша нусхани кўрсатиб, ундаги сиррий ҳуруфларни ўргатади. Таркиб қилиш асосларини таълим бергандан кейин бу асрорни ҳеч кимга билдирмаслик учун аҳд қасамини олади.

Сўнгра, мендан кейин бу тахт сенга қолади, бу тахтни сақлайдиган икки омилнинг бири шу «ўт»нинг таркиби, бунинг билан дарё орқали сенга тажовуз қиладиган душман кемаларини куйдириб ташлайсан. Иккинчиси бўлса, шаҳарга кириладиган ердаги дарёга тортиладиган занжирлардир. Борди-ю, бу таркибни қўлдан берса ё унинг асроридан ўзингдан бошқани огоҳ қилсанг, душманнинг сувда ўчмайдиган ўтни яшашга имкон топиши билан ўз тахт ва салтанатингни ярмини қўлдан берган бўласан. Ҳар вақт занжирларни сақлаб қололмас экансан, давлатнинг қолган ярмини ҳам қўлдан берган бўласан, деб васият қилади», — деди.

Мен: «Ундай бўлса, Муовияни Бизантиумни фатҳ қилдирмаган ҳам шу асрор экан-да», — дедим.

Йилдирим Боязид: «Мен Муовияга нима бўлганидан хабарим йўқ, аммо бир минг икки юз йилдан

буён ҳар ким Бизантиум шаҳрини тасарруф қилмоқни қасд этса унинг ушбу ўт билан занжирлар монелигига учраганини биламан», — деди.

Мен: «Бир минг икки юз йилдан буён бу ўтнинг сири очилмаганига таажжуб қиламан», — дедим.

Мажлисдагилардан бири: «Бизантий подшоҳларининг қайси бири бўлмасин, тахтга ўтирмасдан бурун бу асрордан ғофилдир. Ўша нусхада ёзилган хат билан тилини шаҳзоданинг ёшлигида ўргатиб қўйилади», — деди. Мен у одамдан: «У нусханинг хати каби тили ҳам бошқами?» деб сўрадим. У одам: «Бале, шаҳзодалар у нусхадан ғофил бўлгани ҳолда унинг хати билан тилини ўрганаверади. Эски подшоҳ ўлгандан кейин, хазинада сақланган нусхага ҳам эга бўлади. Ҳар вақт бу ўтни тайёрлаш лозим бўлса, ўша подшоҳнинг ўзигина ўчмайдиган ўтни ҳозирлайди», — деди.

Мен: «Фаразимча у ўт нусхасини подшоҳдан бўлак одам ўқиёлмаса ҳам унинг асбобларини ҳозирламоқ, ясамоқ, ёндирмоқ учун ёрдамчи одамларга ҳожати тушади. Бу ҳолда унга қатнашган кишилар бу асрордан воқиф бўлиши мумкин бўлади-ку?» — дедим.

Султон Йилдирим Боязид жавоби шундай бўлади: «Ўтнинг моддаларини хос подшоҳнинг ўзи ҳозирлайди. Ҳозирланган ўтни ишлатиш учун бошқа кишиларга топширади», — деди.

Мажлис хийла узоқ давом этиб тарқалди. Сўнгра кун ботишидан илгарироқ бир вақтда Бизантиум шаҳрини кўздан кечирмоқ учун дарёнинг қирғоғидаги тепанинг устига бордим. Офтоб ғарба бўлгани учун қуёш нури кўзимга халал берар, шаҳарни кўролмас эдим. Аммо шимол, жануб тарафларини яхши кўриб турар эдим. Кўзим шаҳарни таъқиб этиб турса ҳам фикрим сувда ўчмас ўт билан машғуликда эди. Фикримнинг бормаган шаҳри, кўрмаган

кўчаси, чиқмаган тоғи қолмади. Бирдан ўз мамлакатимда сув билан ўчмайдиган ўт борлиги кўзимга кўриниб қолди. У эса Бодкубо (Боку)да эди. У ерда ёниб турган ўт башар ақл топгандан буён ёнмоқда эди. У ўт ҳам сув билан ўчмагани учун маҳаллий кишилар ўтнинг ҳароратига тоқат қилолмай яқин боролмас эди. Фақат улуғ ўтнинг чеккасида пайдо бўлган ўтларни тупроқ билан ўчиришарди. Ўчирилган ўт бир неча муддат ёнмаса ҳам ернинг остидаги хусусий манфазлари билан ўша жойга келиб, улуғ ўтнинг таъсири ва шуъласи билан яна ёниб кетар эди.

Ҳамон-ҳамон ўша ўт ёниб турар, ўчмас, ҳеч ким ўчирилмаган ҳам эди. Инсонлар ўт билан таом пиширмоқни билмаган замонларда, ўтдан фойдаланмоқни шул Бодкубо (Боку) ўтида таомларини пишириб емакка одат қила бошлаган эканлар. Ўз қўл остимдаги Бодкубо ўтини хотирлаб туриб, Биантиум шаҳрига назар ташладим. Бояги фикримнинг охирги қарори ўлароқ, «Биантиум кўлидаги сувда ўчмас ўт Бокудаги ўтнинг жумласидан экан, бу ҳам тупроқ билан ўчса керак!» деб хаёлимдан ўтказдим.

Мен гурубдан кейин ҳам ўша тепаликда эдим. Шаҳарнинг чироқлари ёнмоқда эди. Шом намозининг вақти ўтмасин, деб тепадан пастга тушиб намоз ўқиганимдан кейин, бир луқма таом едим. Қўмондонларим келиб, кетганларидан сўнг ётмоққа ҳозирлик кўрдим. Бошимни ёстиққа қўйиб: «Биантиумнинг ўтларини тупроқ билан ўчиросак, унинг зўр сипоҳига чора топган ва унинг таъсиридан қутулган бўламиз», — деб ўз-ўзимга сўзлаб қўйдим.

Ўтни тупроқ билан ўчириш масаласи мени ниҳоятда қизиқтириб қўйгани учун кўз юммадим. Туюқотни чақиртирдим. У келгандан кейин: «Сен эртага беш адад кема билан Биантиум шаҳрини икти-

шофи учун яқинлашиб борасан. Ўзингни Олтиншоҳ халижига қасд қилган каби кўрсатасан. Кемаларингнинг ҳаммасига тупроқ юкланган бўлиши керак. Мен тепаликдан сизларни кўздан кечириб тураман», — деганимда Туқот ўртада бир англашилмовчилик бўлмасин деган гумон билан сўради: «Эй Амир, кемаларингда тупроқ бўлсин дедингизми?» — деб таажжуб билан мендан жавоб кутди.

Мен такроран: «Ҳа, кемаларда тупроқ бўлсин, — дедим ва тушунтирдим: — Сен, кемаларни йўлга солмасдан аввал кемалар ичини кўп миқдорда тупроққа тўлдириб оласан, Олтиншоҳ халижига борганимда, аввалги кемалар келиб, сенга ўт ташлайди. Сен ўтга яқин бориб, кишиларинг билан ўтга тупроқ сочасан. Чунки мен ўша ўтни тупроқ билан ўчса керак, деб ўйлаяпман. Фақат кишилар билан жуда чаққон ҳаракат қилиб, оз вақтда кўп тупроқ сепиб, ўтни ўчирмоққа кириш», — дедим. Қўмондон Туқот: «Хўб, эй Амир, буюрганларингизни бажараман», — деди.

Эртасига эрталабдан қўшин учун лозим ишларимни тугатиб олиб, дарё ва шаҳарни яхши кўриб турадиган тепага бордим. Офтоб нури орқа тарафимда бўлгани учун дарё, шаҳар ва бошқа жойларни жуда яхши кўриб турар эдим. Туқотнинг беш адад кемаси Олтиншоҳ халижининг оғзига етиб борди. Туқот менинг топшириқларимни жой-жойида ижро этмоқда ва ўзини халижга кирмоқчи қилиб кўрсатмоқда эди. Аввалги куни халиждан чиққан Бизантиум кемасининг суръат билан Туқот кемаларига томон келиб турганини кўрдим. У Туқотнинг кемаларига қаратиб, бир нимани отди. Отилган нарса дарё сувига тушиб, Туқотнинг кемалари сувга ташланган нарсага қараб бораверди. Яқин борганларида ўт ёнди. Булар ҳам ёниб турган ўтга тупроқ сепа бошладилар. Тупроқ сепиш суръатини тезлаштириб,

Ўтнинг ҳудудидан ўтдилар. Туқотнинг кемаларидан бирига ўт туташган эди, унга ҳам тупроқ сепиб ўчирдилар. Туқотнинг кемалари менинг буйруғимга биноан, халижга кирмаслиги лозим эди. Уларнинг вазибалари фақат Биантиум ўтларини тупроқ билан ўчиш-ўчмаслигини тажрибадан ўтқизмоқ эди. Тажрибамиз муваффақиятли натижа берди, беш адад кема соғ-саломат қайтиб келди.

Мен у куни бир минг икки юз йиллик асрорни очолмаган бўлсам ҳам унинг Бодкубо (Боку) ўтининг жумласидан эканлигини билиб олдим, тупроқ билан ўчириш имкони борлигига ишондим.

Шу куни аср вақтида Йилдирым Боязиддан бир табрикнома олдим. Унда бундай мазмун бор эди: «Эй, Амир, сиз Биантиум салтанатининг асрорини ва у султоннинг устунини бузмоққа бир чора топсангиз Биантиум шаҳри, қаср-боғлари, хазина ва жавоҳирлари сизники бўлади». Боязиднинг табрикномасидан бирор соат ўтгандан кейин кабутар воситаси билан бир хабар олдим. Унда шундай хабар берилган эди: «Рум мамлакатининг Мағнисия ўлкасининг амири Тугул Сорухон Сариқамиш курдлари ва Рум татарларининг тоифасидан ташкил қилинган бир қўшин менинг устимга ҳамла қилмоқчи эканликлари» билдирилган эди. Мен бу хабардан таажжубланмадим. Одатан ташқаридан келган бир подшоҳ бир мамлакатни тасарруф қилиб, подшоҳини асир олгандан кейин, у ернинг эски амалдорларидан баъзилари исён қилишлари мумкин эди. Албатта, Рум иқлими каттадир. У ерда жуда кўп умаролар ҳам бор. Жумладан, у Сорухон — амири Сариқамиш, Рум татарларининг амири каби улуғ тоифалар устида турган умаролар кўпдир. Мағнисия амирининг одамлари кўп бўлмаса ҳам кўп давлатманд киши эди. Унинг боболари томонидан икки юз йиллик мансабдорлиги бор.

Мағнисия амирлигининг исёнига Йилдирим Боязиднинг ишорати ҳам бўлса керак, деган бир шубҳа туғилар эди. Балки бу туғённинг сабабкори Боязиднинг ўзидир. Қолган тоифа амирларига ҳам Мағнисия амири билан бирлашиб иш кўрмоқларини буюрган бўлса керак, деб гумон қилдим. Шунинг учун Йилдирим Боязидни чақиртириб келдим. Унга: «Сенинг далданг билан Мағнисия амири туғён қилиб, тўрт тоифа бирлашибди. Мен уларнинг жазоларини беришга боришимдан илгари сени шу ерда ўлим билан жазолаб кетаман», — дедим.

Йилдирим Боязид Мағнисия амирининг туғёнидан бутунлай беҳабар эканлигини сўзлаб, қасам ичиб сўзини қувватлади ва бундай деди: «Тугул ёрдамга келиб мени қутқазолмаганидан кейин фурсатни ғанимат билиб, бутун Рум мамлакатига подшоҳ бўлмоқ хаёлига тушгандир. Нимага деганда Мағнисия умаролари ҳаммавақт Румга султон бўлмоқ орзусини дилларида сақлаб юрадилар. Аммо Усмон хонадони султонлари қудрат эгалари бўлганликлари учун у орзуларига етолмас эдилар. Бу кун эса, ўша хаёлларига бир йўл очилган каби сезгандирлар, Тугул Рум подшоҳи бўлмоқ учун туғён бошлаган бўлса керак», — деди.

Мен Боязиднинг сўзига эътиқод қилгандай кўришиб туриб, яна унинг устидан буюк бир текширув юргизмакни мўлжаллаб, унга айтдим: «Хўб, сўзинг тўғри бўлиб, Тугулни ташвиқот қилмаган бўлсанг, унга қаратиб бир амр ёзасан. Мактуб мазмунида қўшинни тарқатиб, менинг ҳузуримга келмоғини талаб қил ва менинг номимдан билдиргинки, агар қўшинини тарқатиб ҳузуримга келса, ўз мавқеи ва давлатини сақлаб қолади. Акс ҳолда, қилган исёни жазосини тортади». Йилдирим Боязид ўша ҳолда, ҳузуримда мактубни ёзиб, муҳрлаб менга берди. Мен уни Тугулга юбордим.

Тугул итоат қилиб, қўшинини тарқатиб юбориб ҳузуримга келиш ўрнига Рум ўлкасининг марказий қисмларига қараб жўнади. Унинг бу ҳаракати менинг олдимдаги катта бир хатарни кўрсатар эди. Чунки Тугул шу юришда Румнинг марказий қисмлари орқали Шомга улашгудек бўлса, бутун Рум мамлакатига подшоҳ бўлишидан ташқари менинг тоғлик — Доғистон ва Ироқ ўлкаларига қайтиш йўлими ҳам тўсар эди. Шунинг учун ҳаммадан аввал мен бу фитнадан қутулмоғим керак эди. Ундан кейин, икки минг йиллик Бизантиум шаҳри қирғоқларига ўтмоғим лозим бўлар эди. Шу вазиятимда мени Тугул исёнини бутунлайин ўртадан кўтариб ташлаб, сўнгра бошқа ишларга назар солмоқдан ўзга чорам йўқ эди.

Мен Бизантиумни тасарруф қилиш тайёрлиги учун қурган ўрдугоҳимни йиғиб, ўз йўлимга жўнадим ва тезлик билан Тугулга етиб олишдан бошқа фикрга ўтмадим. Тез ҳаракат қилдим. Сафаримни биринчи оқшоми ўрдугоҳни назаримдан ўтказиб, бутун аҳвол ва тартибларни ўз кўзимдан кечирганимдан кейин чодиримга келдим, истироҳат уйқусига кирдим. Бир туш кўрибманки, умримда бундай туш кўрган эмас эдим.

Тушимда кичиклигимдаги устозим Абдулло Қутбни кўрдим, хафа кўринди. Мен ундан хафалигининг сабаби фарзандларининг ҳаётий маишатлар, тирикчиликдан сиқилганими, деган тахмин билан, «Фарзандларингизни доимий маош билан таъминлаган эдим, хизматчиларим бермабдими?» — деб сўрадим. Абдулло Қутб: «Сиз тайин қилган маошни етказмасликка журъат қилувчи йўқдир. Менинг хафалигим ундан эмас, сизнинг ўлимингиз учун», — деди. Мен ўзимни ўлимдан қочувчи ёки қўрқувчи одамлардан ҳисобламай: «Аллоҳ Таолонинг амри қайси вақтда келса, ҳозир тураман, деб Самарқандда

қабримни ҳам бино қилдириб қўйганман. Дунёга келувчининг ўлмайдигани борми, устоз?» — дедим. Абдулло Қутб чехрасини бузмай туриб: «Уч йилда ўласиз», — деди. Устозимдан бу сўзни эшитиш билан Дехлидаги брахманнинг етти йиллик хабарини санаб кўрдим. Дарҳақиқат, уч йил қолибди. Бунинг маъносини сўрамоқ учун қарасам устозим ғойиб бўлибди. Мен яна тушимда ойлар, йилларни ўтказдим. Уч йил ҳам ўтди. Ўзим кенг бир ҳужрада, ўрдугоҳ ўртасида эмишман, жануб уфқидан яқинроқ бир жойда қорамтир бир хат кўринди. Аскар бошлиқларимдан бири бу хатни кўрсатиб туриб: «Бу деворни бир боши жобилқога борса, яна бир боши Хўтан ўлкаларига улашиб кетади», — деди. Мен: «Садди Чин деган шуми?» деб сўраганимда: «Бале», деб жавоб берди. Мен ўз фикримни: «Садди Чин дегани, нақадар маҳкам бўлса бўлсин, Исфаҳон, Дехли, Дамашқ ҳисорларидан маҳкам(роқ) бўлмаса керак. Мен ўша қалъаларни олдим. Чин деворидан ҳам ўтаман», — дедим.

Бу тушдан уйғондим. Намозни ўқиш билан дарҳол йўлни давом этгирмоқчи эдим. Бироқ ўрнимдан туrolмадим. Яна мафосил (бўғинлар оғриғи) дардим тутдими, деб хаёлимдан кечди. Бироқ ўрнимдан туrolмадим. Баданимнинг ҳеч бир жойида оғриқ йўқ эди. «Киши борми, келсинлар!» деб овоз чиқардим, лекин оғзимдан чиққан жумлалар тушунарлик эмас эди.

Овозимни эшитган ғуломларим кирдилар. Мени тургизмоқ учун кўтардилар, оёқ узра туrolмадим. Улардан икки киши бориб, ўрда табибини олиб келди. Табиб набз (томир уришини) тутди, тилимни кўрди, кўз-қобокларни кўрди, сўнгра бошини қулоғимга яқин тутиб: «Эй Амир, сакта хасталигига учрабсиз, тўла шифолангунингизча жойингиздан қимирламайсиз», — деди.

Мен: «Бу ерда туришлик душманнинг ғалабасига сабаб бўлади. Мени тахтиравонга солиб йўлга тушинглар», демоқчи эдим, сўзлаёлмадим. Шу йўсин етти кеча-кундузни чодирда ўтказдим. Атрофимдаги кишилар мени ўлик хаёл қилган каби фаҳмадим. Уларнинг ўзаро гап-сўзлари қулоғимга чалинар, улар менинг ўлигимни Самарқандга етказиш хусусида кенгашар эдилар. Мен бу вақтда ўзимнинг ўлган жасадимни кигизга ўралган каби ҳис этар эдим. Шундай аҳвол билан бир кун саҳар вақтида кўзим очилди. Тонг ёриша бошлаган эди.

Мен кўрган тушимдан даҳшатланмадим. Фақат майдонда эмас, хотинлар каби бошим ёстиғда турганига афсус қилдим, чунки мендай бир майдон одамнинг уй ичида, тўшақда ётиб эмас, майдонда ўлмоғи лозим эди. Ўрда табибининг секингина қулоғимга шивирлаб: «Эй Амир, сактасиз», деб қўйиши — иллатнинг хатар эканлигидан огоҳлантирар, бошқалар ҳам хабардор турсин, деган маъно чиқар эди. Буларнинг ҳаммаси менинг ўлимимга йўл очилиб қолганини билдирар эди.

Абдулло Қутбнинг сўзи билан Деҳли брахманининг сўзини солиштирганимда ҳам умрдан уч йил қолган бўлиб чиқар эди. Лекин Аллоҳ Таолонинг Қуръони Каримдаги: «Ло ястафдимуни саатан ва лао ястаъхирун», деб берган хабари «Ҳар кимнинг вақти етгандан кейин, бир соат кейин бўлмағай» деган сўзини бекор қилар, фақат Аллоҳнинг тайин этган ажалига иймон келтирмоқ лозимдай эди. Аммо ҳаётининг бир дақиқаси қолган бўлса ҳам абадий яшайдиган одам каби ҳаётий вазифаларни ўз вақтида бажармоқ лозим деб тушундим. Шу асосга амал қилиб ўрнимдан турдим. Намозимни ўқидим. Мағнисия амирини қувлаб йўлга тушмоқ учун қўшин масъулларига амр бердим. Тезлик билан қўшин ҳаракатга кирди. Йилдирим Боязидни ҳар эҳтимолга қарши

ўзим билан бирга олиб жўнадим. Мен, кеча-кундуз сарбозларимга истироҳат бермасдан Тугулни қувлайман, Тугул эса бир минтақада турмасди. Қайси бир ўлкага борсам, Тугул у ердан эндигина чиқиб кетганини эшитар эдим.

Тугулнинг қадами қайси шаҳар, қишлоққа етган бўлса, у минтақанинг бойликларини, қўй-молларини олиб кетган, отларини қўшин фойдасига мусодара қилганлигини кўрар эдим. Минтақа халқларининг ягона орзуси Тугулнинг танасиз бошини кўрмоқ эди.

Мен ўз қўмондонларим орқали «Бекорга ўлиб кетмасдан таслим бўлсалар ўз жонларини қутқазишадилар», деб эълон қилдим. Татарлар таслим бўлдилар. Аммо Сорухон, Сарикамишхон, Курд сарбозлари таслим бўлмадилар.

Шунинг учун биз офтоб ботгунча Тугул қўшинини нобуд қилиш учун урушмоққа мажбур бўлдик. Уруш хотимасида Сорухон, Сарикамишхон ва Курд сарбозларидан бирор киши тирик қолмади. Тугулнинг ўзи ҳам бир неча жойидан яраланиб, қўлга тушди.

Шу кунги урушда сарбозларимдан тўрт минг киши нобуд бўлди. Бунинг эвазига катта хатарни ўртадан кўтарган эдик. Агар Тугул нобуд бўлмай шу сарбозлари билан Озарбайжонга етиб бориб, у ернинг подшоҳига қўшилиб оладиган бўлганда йўқотиш мумкин бўлмаган бир кучли қувват вужудга келган бўлар эди.

Намози шомдан кейин Йилдирим Боязидни чодиримга чақиртирдим. У билан қилган суҳбатимда: «Сени мамлакатингда шу қадар ботир, урушқоқ, таслим бўлишга рози бўлмайдиган кишилар бўла туриб, сен нима учун булардан фойдаланмадинг? Агар булардан бир қўшин пухта ташкил қилганингда сени ҳеч ким мағлуб қилолмас эди», — дедим.

Йилдирим Боязид: «Инсон ҳар қандай неъматнинг қадрини у қўлдан кетганидан кейин билади. Мен ҳам ҳозир билдимки, бундай ботир кишилардан фойдаланса бўлар экан. Аммо фойдаланмабман», — деди.

Йилдирим Боязид билан яна бир оз суҳбатлашгандан кейин чодирга бормоғига ижозат бердим. Тугулни оғир мажруҳ бўлгани учун тахтиравонга солиб олиб келишди.

Ундан менга қарши исён қилмоқ учун Йилдирим Боязиддан буйруқ олган ёки олмаганини сўраганимда Тугул нафрат билан бундай деди: «Йилдирим Боязидда мардоналикка ярагудек бир нарса ўрнига қуруқ гулдураган исм бор, холос. Бундан бошқа бир хислати борлигини билмайман. Ўзини эр деб биладиган бир одам Йилдирим Боязид ноибларига эргашмайди», — деди.

Тугул бу сўзларни шундай бир жиддий айтдики, мен унинг сўзи рост деб ишондим. Йилдирим Боязидга қарши гумоним билан унинг гапидан ораларида яқин бир нарса йўқлигини билдим.

Мен унга: «Эй ботир киши, сен менга адоват қилган бир одамсан. Бугунги урушда минглаб аскаримнинг ўлимига сабаб бўлдинг, мен сени ботирилингни назарда тутиб, сени ўлимга буюрмайман.

Агар сен мен билан дўст бўлиб қоладиган бўлсанг, Мағнисия салтанатини сенга қайтараман», — дедим. Аммо Тугул урушдаги захмлари таъсири билан уч кундан кейин ўлди.

Патак бўғози оғзидаги урушда ўлганларнинг жасадини кўмдирмоқ, жароҳатланганларни даволамоқ учун беш кун туриб қолдим. Патак бўғозидан ҳаракат қилмай туриб, Тугул тарафидан таланган халқ молларини мумкин қадар ўз эгаларига қайтардим. Жумладан, Сутук ўлкасининг молларини тамом қайтариб берганимдан кейин йўлга тушдим.

Диёрбакр йўлида Йилдирим Боязид хасталиги сабабли сафарда юролмаслигидан менга хабар бердилар. Мен уни: «Муҳофазат остида Диёрбакрда қолсин?» — деб амр бердим. Шу муносабат билан Йилдирим Боязиддан форсий тилда ёзилган бир нома келди. У ўзининг мактубида: «Хаста бўлиб қолдим. Балки шу хасталик билан тез фурсатда ўлиб кетишим мумкин.

Одатан, эски замонлардан буён ҳар бир асир бўлган подшоҳ асоратда ўлган. Агар мени касаллик ўлдирмаса, асорат ўлдиргусидир. Эй, улуғвор Амир, менинг ўлимим билан Усмон хонадони салтанатининг инқирозига рози бўлмассиз. Мен ўлим арафасида эканман, сиздан биргина илтимосим бор. Бизнинг асрлар бўйи ёниб келган чироғимиз ўчиб қолмаслиги учун ўғлимни ўрнимга тайин қилсангиз, мен сизга қатъий сўз бераманки, у сизга вафодор бўлиб қолгай, ҳаргиз сизга исён қилмагай», — деб ёзган эди.

Хасталигим сабабли ҳузуримга келмоқдан маъзур бўлган Йилдирим Боязиднинг номасига жавобан: «Ўғлингни менга хирож тўлаб туриш шарти билан подшоҳ қиламан. Бошқа шартларингга мувофиқдурман», — дедим.

Мен Озарбайжонга етмай туриб, Йилдирим Боязид «ўлди» деб хабари етди. Ўзи ўлмай туриб, жасадини боболарининг ёнига қўйилиши учун мендан розилик олинглар, деб васият қилган экан. Мен унинг бу талабига иккинчи дафъа розилик бердим.

Қиш фасли яқинлашиб қолди. Озарбайжон билан Рум ўлкаларида қишнинг совуғи қаттиқ бўлгани учун Бизантиумни фатҳ этмоқ нияти билан қўшинни орқага (ғарбга) қайтариш имкони йўқ эди. Аскарий кишилар билан шиддатли совуқда қўшин тортиб бўлмайди. Тездан Мовароуннаҳрга қайтиб, қишни ўз ватанимда ўтказиб, баҳор фасли бошла-

ниши билан Бизантиумга ҳаракат қилишни ўйладим. Унда фаранг подшоҳидан олган кемаларим ҳам етиб келиб қолар эди.

Рум бандаргоҳида ясалаётган кемалар ҳам у вақтга қадар битиб қолар эди. Қўлимда Бизантиумни тасарруф қилмоққа етарлик кемалар мавжуд бўлган бўлар эди.

* * *

Афсуски, Соҳибқирон режаси амалга ошмади. У ўйлаган ҳарбий-денгиз флоти ташкил топмади. Соҳибқироннинг 1405 йил февралида Хитой сафаридаги ўлими бу режанинг белига тебди. Агар ўшанда флот тузилганда Мовароуннаҳр тарихи буткул ўзгача туслармиди? Бу тарих жумбоғидир.

Аммо яна шуниси аниққи, соҳибқироннинг олий-ҳиммати туфайли усмонийлар хонадони чироғи ўчмади. Салтанати барбод бўлмади. Ислон динининг қаттол душманлари ўйлаганидек, ният қилганидек, хаёл қилганидек турк салтанати йўқ қилинмади. Темур қўли билан яксон қилинмади. Европа, Ватикан орзу қилганидек Соҳибқирон Боязид мулкларига тажовуз этмади. Мамлакатни вайрон қилмади. Авлодларини қирғин-барот қилмади.

Темур худди бошқа мамлакатларда бўлганидек ҳокимиятни ўз эгаларига қайтарганидек, салтанатни Боязидга қайтармоқчи эди. Агар у вафот этмаганида шундай бўларди. Усмонийлар салтанатини унинг ўғилларига дахлсиз қолдирди. Шунинг учун ҳам турк давлати тез орада яна ўзини тиклаб олди. Темурийлар салтанати парчаланиб кетган бир пайтда аниқроғи 1453 йилда, орадан элик йил ўтгач Византия пойтахти Константинополь эгалланиб туркча Стамбул деб номланди. Усмонийлар салтанати қуруқликда ҳам, сув йўлларида ҳам катта қудратга эришиб, улкан империяга айланди. Испания, Пор-

туғалия, Англия каби давлатларни ҳам ҳайиқтириб турди.

Айниқса султон Сулаймоннинг ҳукмронлик йилларида (1520—1566 йй.), қирқ олти йиллик султонлиги даврида Усманийлар империяси ўзининг энг юқори қудрат чўққисига кўтарилди. Султон Сулаймон Амир Темурнинг муносиб издоши сифатида доврақ қозонди. Унинг даврида биринчи бор соҳибқирон шахсини улуғловчи «Темурнома» яратилгани бежиз эмас.

МУНДАРИЖА

ЮЛДУЗ ШУЪЛАЛАРИ.....	3
МУҚАДДИМА.....	6
ФАРОЙИБ ТУШ.....	8
БОЛАЛИК САБОҚЛАРИ.....	12
ЖУДОЛИК СИТАМИ.....	16
МАКТАБДОРНИНГ БАШОРАТИ.....	20
ҲОФИЗ ТЕМУР.....	22
СЕҲРЛИ НАРВОН.....	23
МИНГ ТАНГАЛИК НАСИҲАТ.....	27
ТИЛСИМЛИ ФОРДА.....	31
ОТА ФАТВОСИ.....	36
ЎЛИМ БИЛАН ЮЗМА-ЮЗ.....	43
БИРИНЧИ ҒАЛАБА.....	46
ЧИН МУҲАББАТ СОҲИБИ.....	47
ЧЎЛДА БЎЛГАН ОЛИШУВ.....	52
УЧ ЮЗ БИРИНЧИ НАВКАР.....	54
ҚИЛИЧ ВА ТУЗ.....	59
ҲОКИМИЯТ САРИ ЙЎЛ.....	62
МУРОСАГА ЯШИРИНГАН ҲИЙЛА.....	72
ОЗОДЛИК ВА АДОЛАТ ЙЎЛИДА.....	76
МАҒЛУБИЯТГА АЙЛАНГАН ҒАЛАБА.....	86
БАЙРАМДА ТЎКИЛГАН ҚОН.....	87
УЗИЛГАН РИШТА.....	91
САРОЙМУЛК ХОНИМ.....	94
ТЕМУРБЕКНИНГ ҲОЯСИ.....	96
ЎНИНЧИ РАМАЗОН ТУНИДА.....	98
ҚАРОҚЧИЛАР ЖАЗОСИ.....	100
ФОРС ДИЁРИДАГИ УЧРАШУВЛАР.....	108
ФОЗИЛ ШАҲАР ОДАМЛАРИ.....	112
ЎЗГА ТОҒЛАР ЗАҲРИ.....	118

МУРУВВАТ ВА ХИЁНАТ.....	126
ТОШКЕНТДАГИ МАСЛАҲАТ.....	134
ВОЛГА БЎЙИДАГИ БАЗМ.....	139
МУДҲИШ ИТГИФОҚ.....	145
УЛАМОЛАР ҚУРУЛТОЙИ.....	155
КУЛ ОСТИДАГИ ЧЎФ.....	163
СЎНГИ ЖАНГ.....	168
ТЕМУРБЕККА СИҒИНГАН КНЯЗЬ.....	174
БЕШИНЧИ ИҚЛИМ МАМЛАКАТИ.....	186
ТАҲЛИКАЛИ ҚУРОЛ.....	192
СИРЛИ ШИФОКОР.....	197
МАККА ВА МАДИНА ДАЪВАТИ.....	200
ПАТАНДАГИ ХАТАР.....	202
ҒОЙИБДАН КЕЛГАН ОВОЗ.....	207
ИЛОН ҚАЛЪА СОҚЧИЛАРИ.....	210
СИРЛИ ШАРОБ.....	212
ЭДИҚУДНИНГ ҒОЯСИ.....	218
ЛИТВА КНЯЗИНИНГ ХОМҲАЁЛИ.....	220
МУСУЛМОН БЎЛГАН ҲИНДЛАР.....	223
ЛУНИ КУТВОЛИНИНГ ҲИЙЛАСИ.....	226
БРАХМАННИНГ БАШОРАТИ.....	228
ҚОН ЮТГАН ОТА.....	233
КУТВОЛНИНГ ТАКЛИФИ.....	239
ҚАСД ҚИЛГАН ПАСТ БЎЛАДИ.....	244
ИСЛОМ ОЛАМИНИНГ УСТУНЛАРИ.....	248
ТОҒЛИ ҚОРАБОҒДА.....	251
ТИНЧЛИК ВА ҲАМКОРЛИК ЙЎЛИДА.....	256
ХАЛАБДАГИ ЖУМБОҚ.....	263
СИРЛИ ТАБАССУМ.....	265
САРКАРДА ВА АЛЛОМА.....	271
ЙИЛДИРИМ БОЯЗИД.....	278
ЯШИН ВА ТЕМИР.....	282
ИСЛОМНИНГ БАҒРИ КЕНГ.....	286
ЎҒИЛ БЎЛГАН ҚИРОЛ.....	289
ҚОРАБОҒДАГИ МОТАМ.....	294
МУКОФОТ ВА ЖАЗО.....	297

БАХТИЁР ЖАҲОНГИР.....	302
ҒАРОЙИБ ИЛТИМОС.....	308
ЙЎЛБАРС БИЛАН ЮЗМА-ЮЗ.....	310
СОҲИБҚИРОННИНГ СЎНГИ ЖУМБОҒИ.....	315
САМО ЎҒЛИНИНГ ДАЪВОСИ.....	325
ҚИСМАТ.....	329

СОҲИБҚИРОН ШУҲРАТИ

ЖАҲОН НАЗИДА

ГРАНД ТЕМУРБЕК.....	340
БУЮК РИЦАРЬ ЁНИДА.....	343
ШАҲЗОДА МУСОНИНГ МУРУВВАТИ.....	345
ЯШИННИ ЮТГАН ТЕМИР.....	348
«АМИР ТЕМУР – БУЮК РИЦАРЬ!».....	350
СОҲИБҚИРОН ФЛОТИ.....	356

ҲАМДАМ СОДИҚОВ

АМИР ТЕМУР ҲАЁТИДАГИ ҒАРОЙИБОТЛАР

Тарихий бадиалар

Қайта нашр

Муҳаррирлар Дилафруз Карабаева,

Умида Ражабова

Бағий муҳаррирлар Алишер Фазилов,

Жаҳонгир Бадалов

Техник муҳаррир Елена Толочко

Мусаҳҳиҳ Умида Ражабова

Матн терувчи Гулчеҳра Азизова

Лицензия рақами АІ № 163. 09.11.2009. Босишга 2016 йил 2 мартда рухсат этилди. Бичими 84×108^{1/32}.
Офсет қоғози. BalticaUz гарнитураси. Шартли босма табоғи 20,16. Нашр табоғи 16,6. Адади 3000 нусха. Шартнома № 49 – 2016. Буюртма № 265.

О'zbekiston Matbuot va axborot agentligining Cho'l-pon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 100129, Toshkent, Navoiy ko'chasi, 30.
Telefon: (371) 244-10-45. Faks (371) 244-58-55.

«TOSHKENT TEZKOR BOSMAXONASI» mas'uliyati cheklangan jamiyati bosmaxonasida chop etildi. 100200, Toshkent, Radialniy tor ko'chasi, 10.

Содиқов, Ҳамдам

С 75   Амир Темур ҳаётидаги гаройиботлар: Тарихий бадиалар. Қайта нашр. /Содиқов Ҳ. Сўзбоши А. Ориповники. – Т.: Чўлпон номидаги НМҲУ, – 384 б.
ISBN 978-9943-05-781-4

УЎК: 94(092)Темур
КБК 63.3(5Ў)4

Cholpon
NMIU

Cho'lon

nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi

ISBN 978-9943-05-781-4

9 789943 057814